

ՀԱՆՐԷՍ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

№ 5

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ - ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

Փ Ա Ր Ի Ձ

1934

“V E M,”

REVUE BIMESTRIELLE ARMÉNIENNE

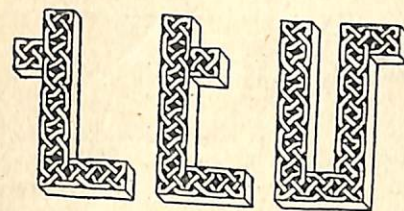
Directeur : S. VRATZIAN

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՍԻՄՈՆ ՎՐԱՅԵԱՆ. — Համաշխ. պատերազմի նպատակները	1
ՌՈՒԲԷՆ ԱՐԲԱՀԱՄԵԱՆ. — Գեղարվեստի եւ իր շահամէկ	29
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԶԱԻՐԵԱՆ. Թ. Թորամանեանի կեանքն ու գործը	30
ՍԵՂԻՍԿ ՈՍԿԵԱՆ. — Մաքեդոն Զարիֆեան	41
ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՂՐԻՄՅՈՒ ՏԱՂԵՐԸ	47
ՎԱՀԱՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆ. — Աղքատարի կոչը	55
ՍԱՄՍՈՆ. — Հայաստանի անդր. դեսպանը Պարսկաստանում	72
ԳՐԻՄԻԹԷԼ. — Զինադադարի օրերուն	86
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ԱՐԶԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ	92
ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆՈՒ ՅՈՒՂԱՐԿԱՌՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ Ս. ԶԱԻՐԵԱՆԻ ՀԱՌԸ	105
ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՊԱՀԱՆՁՆԵՐԸ ՀԱՇՏ. ՎԵՀԱԺՈՂՈՎԻՆ	108
ՀԻՆ ԹՈՒՂԹԵՐ. — Ս. Բարսեղեանի երկու նամակը	113
ԱՆՅԵԱԼԻ. — Դրագ մը Մուրատի կեանքէն. — Գրիգորիս եղ. Պալաքեան. — Կարապետ Մելիքեան	116
ԿԵԱՆՔ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹ. — Ազգային եկեղեցական Սահմանադրութիւնը. — Քանի մը դիտողութիւններ, Տօքթ. Յ. Կիլիկեցի. — Հ.Յ.Գ. Կարնոյ Ընդհ. ժողովի կազմը	121
ԳԻՐԳ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼ. Մեր պարբերականները. — Դեկտ. Ա. Արեղեանի գործերը. — Պրոֆ. Յ. Մանանդեանի գործերը. — Նոր հրատարակութիւններ	126
ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆ. Մ. ԵՒ Մ. Պարսամեան, «Կեանք եւ Արւեստ», Ս.Վր. — Պրոֆ. Աղոնցի վերջին գործերը, Յ.Զ. — Պրոֆ. Մ. Արեղեան, «Հայոց լեզուի տաղաչափութիւնը», Ա. Ա.	133
ԸՆԹԵՐՅՈՂԻ ԷԶ	139
ԽԱՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՅ	141
ՅԱԼԵԼԻԱՆ. — Վ. եղ. Մանկունի, Գեորգ Գ. Ե իր ժամանակը	97-112

Gérant : V. Hampartzoumian

Impr. ARTISTIQUE 12 Rue de la Jonquière, PARIS (17)

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԵՍ

ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԵՒ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Խմբագիր՝ Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

Բ. ՏԱՐԻ, ԹԻԻ 5

1934

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ — ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

ՍԻՄՈՆ ՎՐԱՅԵԱՆ

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԸ

(ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՔԱՆԱՄԵԱԿԻ ԱՌԹԻԻ)

I

Խ Օ Ս Ք Ը

Քսան տարի է անցել այն օրից, երբ աղբ եւ աղինք, մինչեւ տամենը զինեալ, միմեանց դէմ ելան կատաղի մոլեղնութեամբ: Եւ պատերազմի առաջին օրից սկսած մինչեւ այսօր կրքերը դեռ հանդարտած չեն համաշխարհային սպանդի պատճառների եւ նպատակների հարցի շուրջ, թէ եւ արդէն անհաշիւ նիւթ է հրապարակւած այդ մասին եւ անաչառ մարդու համար դժուար չէ ասել, որ պատասխանատու են ամենքը, թշնամի երկու կողմերն էլ: Միայն պըրուսական աշխարհակալութիւնը չէր պատերազմի պատճառը, եւ ոչ էլ Վիլհելմի չար կամքը վառեց արեւնոտ հրդեհը: Դաշնակիցները անմեղ զառնուկներ չէին: Պատերազմը առաջ եկաւ իրրեւ հետեւանք այն կատաղի մրցման, որով, յատկապէս, մեծ պետութիւնները իրենց տիրող դասերի միջոցով, աշխատում էին դրաւել տիրապետող դիրքեր: Տնտեսական հակամարտութիւն, նւաճողական ախորժակներ, նոր զաղութների եւ շահաստանների դրաւում, ծովերին, համաշխարհային հաղորդակցութեան ուղիներին եւ նաւթային վայրերին տիրելու տենչ, անզեղեղեղմանական սուր մրցակցութիւն, ցա-

732-79

501-2001

ընդմիջ անհետկապ լինելու և անհատական ծնունդ տուող գործունեության զլխաւորները:

Բայց յիշեցէք, թէ ի՞նչ բացատրութիւն էր տրուած պատերազմի ընթացքին. ի՞նչ միջոցներ գործածեցին թշնամի կողմերը հակառակորդին միակ յանցաւոր ու ոճրագործ ներկայացնելու եւ աշխարհաստան կոտորածի պատասխանատուութիւնը նրա վրին փաթաթելու համար: Մանաւանդ մեծ էր Դաշնակիցների թափած եռանդը: Նրանց ղեկավարները միաբերան պնդում էին, որ գերմանական բռնապետութիւնն է բոլոր դժբախտութիւնների աղբիւրը, իսկ իրենք ազաւնու պէս մաքուր են եւ հրեշտակի չափ՝ անմեղ: Գերմանիան սկսեց պատերազմը: Նա՛ խախտեց Բելգիայի չէզոքութիւնը: Նա՛ ոտքի տակ տւեց միջազգային պարտաւորութիւնները, թղթի կտոր յայտարարեց Դաշնագրերը: Նա՛ ճնշեց փոքր ազգերին, մտցրեց պատերազմի բարբարոս ձեւեր: Նա ձգտում է աշխարհակալութեան, ուղղում է իրեն նեթարկել ամբողջ աշխարհը: Գերմանիա՛ ամենից վեր: Ընդհակառակը, Դաշնակիցները կուռն են յանուն արդարութեան, ազատութեան եւ մարդկայնութեան. նրանց նպատակն է վերականգնել բռնաբարւած միջազգային իրաւունքի հեղինակութիւնը:

«Դաշնակիցները, ասաց Փրանսական խորհրդարանում, 1917 թ. նոյ. 12-ին, նախարար Պէյլլուէն, կուռն են նրա համար, որ վերջապէս, ժողովուրդներին տան խաղաղութիւն, արդարութիւն եւ իրաւունքի յարգանք՝ առանց երկաթէ օրէնքների հարկադրանքի ... նրա՛ համար, որ աշխարհին արդարութիւն ու եղբայրութիւն պարգեւեն»: «Մենք, ասաց նոյն թեւականի սեպտ. 4-ին անգլիական նախարար Բոնար Լօ, կուռն ենք ի պաշտպանութիւն մարդկայնութեան բարոյական ուժերի, ի պաշտպանութիւն հասարակական արդարութեան իրաւունքի եւ բարոյական գիտակցութեան հիմքի: Մենք կուռն ենք ի պաշտպանութիւն իրաւունքի ընդդէմ ոյժի»: «Դաշնակիցների նպատակն է այս պատերազմում, ասաց Փրանսական խորհրդարանի ներկայացուցիչներին նախարար Ասկիթը 1916 թ. ապր. 10-ին, ճանապարհ հաստատել այնպիսի միջազգային եղանակի, որը ապահովէր բոլոր քաղաքակիրթ պետութիւնների համար կատարեալ հաւասարութեան սկզբունքը»: «Անգլիան, պնդում էր անգլիական նախարար Զորչիլը 1914 թ. սեպ. 11-ին, պատերազմի վերջին պէտք է շեշտէ եւրոպայի քաղաքական դրութեան մեծ եւ առողջ սկզբունքները: Այդ սկզբունքներից առաջինը պէտք է լինի յարգանքը դէպի ազգութիւնը»: 1917 թ. դեկտ. 12-ին Իտալիայի նախարարապետ Օրլանդօն խորհրդարանում խօսեց մի բուն ճառ ի պաշտպանութիւն ազգային գիտակցութեան եւ ինքնորոշման իրաւունքի: Իսկ

Փրանսայի արտաքին գործոց նախարար Պիշօնը, 1918 թ. յուն. 11-ին, արդար եւ տեւական խաղաղութիւն հաստատելու համար առաջարկեալ էր երեք պայմաններից մէկը համարում էր ազգային ազատութեան սկզբունքը եւ երկրների սահմանների դժուր համաձայնեցնելը, յայտարարեց 1918 թ. յուն. 11-ին Կոնգրէսում նախադաս Վիլսոնը, կարելի չէ փոխել մէկի գերիշխանութիւնից միւսին, ինչպէս փոխում են հասարակ իրերը կամ խաղի քարերը: Այժմ տիրել ժողովուրդներին եւ կառավարել կարելի է միայն նրանց համաձայնութեամբ: Ինքնորոշումը դատարկ խօսք չէ: Նա գործունէութեան վճռական մի սկզբունք է, որը պետական մարդիկ չեն կարող անտես առնել առանց անձնապէս պատասխանատու լինելու: Չպէտք է լինի ո՛չ դրաւում, ոչ պատերազմական տուգանք եւ ո՛չ էլ վնասների պատժիչ հատուցում»: «Մենք ձգտում ենք հաստատել միջազգային մի նոր կարգ, որ հիմնւած լինի իրաւունքի եւ արդարութեան լայն եւ համայնապարփակ սկզբունքների վրա», ասում է Վիլսոնը մի ուրիշ ճառում, 1918 թ. փետր. 18-ին: «Հաշտութիւն առանց յաղթողների», «իրաւունքը աւելի թանգադին է, քան խաղաղութիւնը», «հաշտութիւն առանց դրաւումների եւ ռազմատուգանքի», բացատրում է Վիլսոնը իր մէկ ուրիշ ճառում, 1917 թ. յուն. 2-ին:*) Վերջապէս, նոյն Վիլսոնի հրահանգով Միացեալ Նահանգների Պետրոգրադի դեսպանը, 1917 թ. մայիս 25-ին, Ռուսաստանի ժամանակաւոր կառավարութեան յանձնեց մի յայտարարութիւն, որի մէջ հետեւեալ կերպով են բացատրում պատերազմի նպատակները.

«Ամերիկան այս պատերազմում չի որոնում ոչ նիւթական օգուտ եւ ոչ հողերի յաւելում: Շահի եւ շահախնդիր դիտումներով չէ, որ պատերազմում է նա, այլ՝ ամենուրեք ազգերը ինքնակալ ոյժի յարձակումներից ազատելու նպատակով:

... «Մենք պատերազմում ենք բոլոր ժողովուրդների ազատութեան, ինքնավարութեան եւ անկախ զարգացման համար:

... «Ո՛չ մի ժողովուրդ չպէտք է զօրով ենթարկւի մի տիրապետութեան, որի հովանու տակ չի՛ ուղղում ապրել: Ո՛չ մի երկիր չպիտի անցնի մէկի ձեռքից միւսին այլ կերպ, բայց եթէ այդ երկրում ապրող ժողովրդի կեանքի եւ ազատութեան արդար հնարաւորութիւն տալու նպատակով:

... «Ազգերը պէտք է իրականացնեն իրենց ընդհանուր կեանքը եւ հաստատեն իրական աշխատակցութիւն՝ ապահովելու համար այդ

*) "President Wilson's State Papers and Addresses", New York, 1918.

կեանքը ինքնակալ եւ ինքնասէր իշխանութեան յարձակումների դէմ» :

Կարելի է դեռ ուրիշ անհաշիւ վկայութիւններ էլ առաջ բերել ցոյց տալու համար, թէ ի՞նչ ազնիւ ու վսեմ բացատրութիւններ էին տալիս Դաշնակից պետութիւնների ղեկավարները համաշխարհային պատերազմի նպատակների մասին, բայց կարիք կա՞յ երկարելու : Աւելացնենք միայն երկու պաշտօնական վաւերագիր, ուր խտացւած է դաշնակիցների ամբողջ դադարաւարաբանութիւնը : Առաջինը Ֆրանսայի նախարարապետ Բրիանի «Ժողովուրդների ազատութիւնը պաշտպանելու նպատակով միացած բոլոր դաշնակից կառավարութիւններին» անունից արած յայտարարութիւնն է, իսկ երկրորդը՝ նախագահ Վիլսոնի հռչակաւոր 14 կէտերը : Ահա Բրիանի յայտարարութիւնը, որ 1917 թ. յունւ. 17-ին յանձնեց Միացեալ Նահանգների ղեկավարներն : Առաջ բերենք կէտերի ամփոփումը .

1. Վերականգնում Բէլգիայի, Սերբիայի եւ Մոնտենէգրոյի եւ նրանց կրած վնասների հատուցում :

2. Ֆրանսայի, Ռուսաստանի եւ Ռումանիոյ դրաւած վայրերի դատարկում եւ վերաշինութիւն :

3 Հաստատել Եւրոպայում ամուր կարգ՝ հիմնւած ազգային սկզբունքի յարգանքի, մեծ թէ փոքր՝ բոլոր ժողովուրդների իրաւունքի, անտեսական ազատ դարգացման ու կատարեալ ապահովութեան, հողային համաձայնութիւնների եւ ցամաքային ու ծովային սահմանները կամայական յարձակումներից երաշխաւորող միջազգային օրէնադրութիւնների վրա :

4. Վերադարձնել անցեալում բռնի ուժով կամ ազդարնակութեան ցանկութեան հակառակ դաշնակիցներից խլւած գաւառներն ու հողերը :

5. Ազատութիւն խտլացիների, սլաւների ուսմանացիների, չէսլոսլոփացիների օտար տիրապետութիւնից :

6. Ազատութիւն տաճիկ բռնապետութեանը ենթակայ ժողովուրդներին եւ վտարում Եւրոպայի սահմաններից Օսմանեան Կայսրութեան, որ ակնյայտի կերպով խորթ է արեւմուտքի քաղաքակրթութեան :

7. Նորին Մեծութեան Ռուսաստանի Կայսեր ղիտաւորութիւնները Լեհաստանի նկատմամբ պարզ ցոյց են տրւած զօրքերին ուղղւած նրա յայտարարութեան մէջ :

8. Դաշնակիցները նպատակ չեն ունեցել բնաջնջել ղերման Ժողովուրդը, ոչ էլ իրազօրծել նրա քաղաքական ոչնչացումը :*)

*) F. Nitti. "L'Europe Sans Paix", Paris, 1922.

Աւելի նշանաւոր են 14 կէտերը, որոնց մէջ 1918 թ. յունւ. 8-ին նախագահ Վիլսոնը ամփոփեց պատերազմի նպատակն ու հաշտութեան ծրագիրը : Ահա այդ պատմական վաւերագիրը ամբողջութեամբ :

«Բովանդակ աշխարհի հաշտութեան ծրագիրը նաեւ մեր ծրագիրն է : Այդ միակ հնարաւոր ծրագիրը հետեւեալն է .

1. Հաշտութեան դաշնագրերը պէտք է կնքւին բաց ու յայտնի կերպով : Այդ պատճառով մասնաւոր ու միջազգային դադարի համաձայնութիւններն այլեւս տեղ չունին : Դիւանագիտութիւնը պէտք է հրապարակ դաշնակից ու բաց կերպով ամբողջ աշխարհի առջև :

2. Անսահման ազատութիւն նաւազնացութեան երկրային ջրերի սահմաններից դուրս գտնուող ծովերի վրա, թէ խաղաղութեան եւ թէ պատերազմի ժամանակ, բացառութեամբ այն դէպքի, երբ ծովերն ամբողջութեամբ կամ մի մասով փակւած կը լինեն՝ համաձայն միջազգային որոշումների եւ միջազգային դաշնագրերի զործադրութեան նպատակով :

3. Ըստ կարելւոյն ծայրայեղ կրճատում անտեսական բոլոր սահմանափակումների եւ հաստատում հաշտութեան յարած ու խաղաղութիւնը պաշտպանելու պարտաւորւած բոլոր ազգերի առեւտրական վիճակի հաւասարութեան :

4. Պէտք է տրւի եւ ապահովւի կատարեալ երաշխիք այն բանի, որ ազգի ղինւորումը սահմանափակւի մինչեւ նւազագոյն չափը, ինչքան որ անհրաժեշտ է ներքին անդորրութեան պահպանման համար :

5. Ազատ, անկախ եւ բացարձակապէս անաչառ դոհացում դադարային բոլոր յաւակնութիւնների՝ ելակէտ ունենալով պահպանումը այն սկզբունքի, ըստ որի հաւասարապէս հաշի պէտք է առնւին թէ տեւալ ազդարնակութեան շահերը եւ թէ արդար պահանջները կառավարութիւնների, որոնց ձեռք բերած իրաւունքների մասին վրձիւ է տրւում :

6. Մաքրում ուսական բոլոր շրջանների եւ լուծում Ռուսաստանի վերաբերող բոլոր հարցերի, որ աշխարհի միւս ազգերին լաւագոյն եւ անսահման հնարաւորութիւն կը տայ թողնելու, որ Ռուսաստանը անկախ կերպով որոշէ իր քաղաքական վարդացման ընթացքը եւ ազգային ուղին, եւ ապահովել նրան ընդունելութիւն Ազգերի Դաշնակցութեան մէջ, թոյլ տալով, որ նա ազատօրէն կարդաւորէ իր հիմնարկութիւնները : Բայց այս ընդունելութիւնից աւելին էլ պէտք է տրամադրւի նրան : Նրան ցոյց կը տրւի ամէն կարգի օգնութիւն, որին նա կարող է կարիք ունենալ եւ որը ցանկալի կը լինի նրան : Այն վերաբերումը, որ Ռուսաստանը հետագայ ամիսներին կ'ունենայ եղբայրական ազգերի կողմից, ցոյց կը տայ վերջիններիս

բարի կամքը եւ կը լինի ապացոյց այն բանի, թէ որքան վերջիններս կը գիտակցեն Ռուսաստանի իրենց սեփական շահերին չհամապատասխանող կարիքները, եւ թէ ինչքան նրանց համակրանքները անշահախնդիր են:

7. Ամբողջ աշխարհ կը համաձայնի այն բանին, որ Բելգիան պէտք է մաքրել ու վերաշինել եւ այն էլ առանց որեւէ ձգտումի սահմանափակելու նրա գոյութիւնը, որ նա ունի ուրիշ բոլոր ազատ ազգերին հաւասար: Ո՛չ մի վարմունք այնքան չի նպաստում ազգերի վստահութեան վերականգնման դէպի իրենց ձեռքով հաստատւած օրէնքները, որոնց հիման վրա կառավարութիւնները որոշել են իրենց յարաբերութիւնները, որքան ներկայ վարմունքը: Առանց այս առողջացնող գործողութեան միջազգային օրէնքների ամբողջ կազմւածքը, նրանց բովանդակ արժէքը վտանգւած կը լինէր:

8. Ֆրանսական ամբողջ հողը պէտք է մաքրել եւ գրաււած մասերը նորից յետ տրելին: Ֆրանսայի իրաւունքը, որ 1871 թւին Ալգաս Լօրէնի յարակցութեամբ ոտնահարւել էր Պրուսիայի կողմից եւ այդ ոտնահարումը համարեալ յետոյ տարւայ ընթացքում սպառնում էր ընդհանուր խաղաղութեան, պէտք է վերականգնել, որպէս զի խաղաղութիւնն էլ բոլորի շահի համար նորից կարողանայ հաստատուել:

9. Իտալիայի սահմանները պէտք է հաստատուեն համաձայն ճիշտ որոշւած ազգային դժերի:

10. Ինքնօրէն դարգացման ամենաազատ հնարաւորութիւն պէտք է տրել Աւստրո-Հունգարիայի ժողովուրդներին, որոնց տեղը ազգերի շարքերում մենք կը փափաքէինք տեսնել պաշտպանւած եւ ապահովւած:

11. Ռումանիան, Սերբիան եւ Մոնտէնէգրօն պէտք է մաքրւեն եւ գրաււած շրջանները վերադարձնեն: Սերբիային հարկաւոր է տըրամադրել ազատ եւ ապահովւած ծովային ելք, եւ բալկանեան զանազան պետութիւնների յարաբերութիւնները միմեանց միջև պէտք է կարգաւորեն բարեկամական համաձայնութիւնների միջոցով՝ գոյութիւն ունեցող պատմական ցուցմունքների, հպատակութեան եւ ազգութիւնների յարաբերութեան տեսակէտից: Պէտք է ստեղծեն քաղաքային եւ տնտեսական անկախութեան, այլեւ հողային անձեռնմխելիութեան միջազգային երաշխիքներ:

12. Ներկայ Օսմանեան Կայսրութեան թրքական մասերին պէտք է տրել երաշխաւորւած ինքնուրոյնութիւն (սովերենիտէ): Իսկ ներկայումս թրքական տիրապետութեան տակ գտնուող միացեալ ազգութիւններին պէտք է տրել կեանքի գրական ապահովութիւն եւ ինքնուրոյն զարգացման բացարձակ ու անխախտ երաշխիք: Դարգանէլը

պէտք է միշտ բաց լինի՝ միջազգային երաշխիքներով՝ բոլոր ազգերի նաւերի ազատ երթեւեկութեան եւ առեւտրի համար:

13. Պէտք է ստեղծել անկախ լեհական պետութիւն, որի կազմի մէջ մտնեն բոլոր այն հողերը, որոնց վրա անվիճելիօրէն ապրում է լեհ ազգաբնակչութիւնը. պէտք է բացել ազատ եւ ապահովւած ճանապարհ դէպի ծով եւ պետութեան քաղաքական, տնտեսական անկախութիւնն ու հողային անձեռնմխելիութիւնը պէտք է երաշխաւորել միջազգային համաձայնութիւնների միջոցով:

14. Ազգերի Ընդհանրական Դաշնակցութիւնը պէտք է կազմել առանձին դաշնադրերով, որոնք նպատակ պիտի ունենան փոխադարձաբար ապահովել թէ փոքր եւ թէ մեծ պետութիւնների քաղաքական անկախութիւնը եւ հողային անձեռնմխելիութիւնը:

Թէեւ մշտնապատ ուժով, բայց բոլորովին պարզ կերպով որոշւած են պատերազմի նպատակները: Վիլսոնի գծած ծրագիրը իսկապէս որ գրաւիչ է: Ի՞նչ սքանչելի հեռանկարներ կարող են բացւել. ի՞նչ գեղեցիկ յեղաշրջում աշխարհի: Վերջապէս, պիտի լռէ մարդկային կիրքն ու թշնամանքը, պիտի ցամաքեն արեան գետերը. քանդուած գիւղերն ու քաղաքները պիտի շինւեն, ումբերի ու խրամատների բացած հողերը պիտի լեցւեն եւ մայր երկրի կուրծքը նորից պիտի պծնի ոսկեհասկ արտերով ու կանաչ մարգագետիններով. մարդը մարդուն այլեւս չի լինելու դադան — իրական խաղաղութեան իշխանութիւնը պիտի հաստատուի ամէն տեղ: Ո՛չ յաղթող, ո՛չ պարտուող: Ո՛չ բռնադրաւում, ո՛չ տուգանք: Ազատութիւն ճնշւած ազգերին: Ազատութիւն ստեղծագործելու եւ աշխատանքի արդիւնքը վայելելու: Ոչնչացում ահարկու բանակների եւ զինման: Փոխադարձ համաձայնութիւնների, ազատ դաշնակցութիւնների եւ միջազգային իրաւական սկզբունքների կատարեալ յաղթանակ Ազգերի Դաշնակցութեան հովանու ներքոյ — ահա նախագահ Վիլսոնի եւ Դաշնակից պետութիւնների նկատած սքանչելի երազը, որին մարդկութիւնը հաւատաց մի պահ:

Այսպէս՝ ընդհանուր աշխարհում: Բայց մեզ համար աւելի հետաքրքրական են այն խոստումներն ու յայտարարութիւնները, որ Դաշնակիցները արին Մերձաւոր Արեւելքի ժողովուրդների եւ, ի մասնաւորի, հայերի նկատմամբ:

«Ազատագրութիւն թիւրքերի արիւնարբու բռնապետութեանը ենթարկւած ժողովուրդների», Դաշնակիցներէ՛ անունից յայտարարում էր Բրիտան 1917 թ. յունւ. 10ին: Իսկ ձեռակոտական Լուի Մարտէնին գրում էր, թէ՝ «Հանրապետութեան կառավարութիւնը արդէն պաշտօնապէս յայտարարել է Բարձր Դրան, թէ Դաշնակից

պետութիւնները գործւած ոճիրների համար անձնապէս պատասխանատու են համարում Օսմանեան կառավարութեան բոլոր անդամներին: Երբոր օրինական հատուցման ժամը հնչէ, նա մոռացութեան չի տայ հայ ազգի կրած տառապանքները եւ իր Դաշնակիցների հետ համերաշխ՝ անհրաժեշտ միջոցները ձեռք կառնէ ապահովելու համար նրան խաղաղ ու բարգաւաճ կեանք»: «Նրանց վառաւոր պատմութիւնը մի երկար մարտիրոսութիւն է: Նրանց չարչարանքը դեռ չի վերջացել: Բայց արդէն նոր օրւայ դէմքը երեւում է: Վաղը Հայաստանը՝ թրքական բռնութիւնների արիւնոտ զոհը՝ կը տօնի իր ազատութիւնը: Վաղը Մառնի, Իզմիրի եւ Վէրդէնի հերոսները եղբայրօրէն կողջադուրեն իր ազատագրւած դաւակների հետ», գրում է Փրանսական խորհրդարանի նախագահ Պօլ Դէշանէլը, 1917 թ. դեկտ. 19-ին: «Ես երջանիկ եմ հաղորդելու ձեզ, որ Հանրապետութեան Կառավարութիւնը, Միացեալ-Թագաւորութեան պէս չի դադարել համարելու հայ ազգը այն ժողովուրդների թւում, որոնց ճակատագիրը Դաշնակիցները պիտի կարգադրեն համաձայն Մարդկայնութեան եւ Արդարութեան գերադոյն օրէնքների», գրում է 1918 թ. յուլիս 14-ին Փրանսայի նախարարապետ Բլէմանսօն: Հանրապետութեան նախագահ Պուանկարէն իր հերթին գրում է 1919 թ. փետր. 16-ին. «Հայաստանը չկասկածի Փրանսայի վրա, ինչպէս եւ Փրանսան չկասկածեց Հայաստանի վրա: Եւ միասին յանուն աշխարհի իրաւունքի եւ ճշմարտութեան յաղթանակի միեւնոյն տանջանքը կը ընկնէ յետոյ, երկու բարեկամ երկրները կարող են այսօր միանալ միեւնոյն խնդրութեան եւ միեւնոյն հպարտութեան մէջ: Հանրապետութեան Կառավարութիւնը լրացած չի համարում իր պարտականութիւնը հայ ժողովրդի նկատմամբ: Նա գիտակցում է այն օգնութիւնը, որ Հայաստանը եւ ի մասնաւորի Կիլիկիայի ազնւական երկիրը սպասում է իրենց վայելելու անդորրութեան մէջ խաղաղութեան եւ ազատութեան բարիքները, եւ ես կարող եմ ապահովել, որ Փրանսան կարգարացնէ իր վրա դրւած վստահութիւնը»: Իսկ հանրապետութեան յաջորդ նախագահ Մելեքեանը, 1920 թ. յուլ. 16-ին, երբ դեռ նախարարապետ էր, յանուն Դաշնակիցների պատասխանելով թրքական պատերազմութեան՝ յայտարարում էր. «Դաշնակից պետութիւնները վճռել են ազատել թրքական լծից բոլոր այն հողերը, որոնք բնակւած են ոչ-թիւրք ցեղերի մեծամասնութեամբ»: Անգլիայի նախարարապետ Լոյդ Զօրջը 1917 թ. դեկտ. 21-ին յայտարարում է, որ «Հայաստանը այլեւս երբեք չպիտի վերադարձւի թրքական անարդ տիրապետութեան»: Նոյն միտքը աւելի ուժով պնդում է եւ 1918 թ. յունւ. 5-ին Արհեստակցական Միութիւնների պատ-

ւիրակութեան առջեւ: 1918 թ. յուլ. 11-ին, ի պատասխան պատգամաւոր Ռամսէյ Մաքդօնալդի ուղղած հարցումի՝ Բալֆուրը Հայաստանի պայագրին, ես կը յիշեցնեմ պարզապէս Դաշնակից պետութիւնների զլխաւոր պետական մարդկանց արած հրապարակային յայտարարութիւնները: Այդ ապագան կորուչի պատուարժան պատգամաւորի մատնանշած սկզբունքների համաձայն. ժողովուրդների իրաւունքը սեփական ճակատագիրը տնօրինելու»:

Ձերկարացնենք. նման խոստումներն ու յայտարարութիւնները անհաշիւ են:*) Լորդ Բրայս, Լորդ Բօթէրք Սէսիլ, Պիչոն, Ալբէր Թոմա, Սոննինո, Լուցցաթի, Օրլանդօ, Վիլսոն, Վանդէրվելդէ, Միլլուկօլ, Մաքդօնալդ, Կէրէնսկի, Լէնին, Ստալին եւ բազմաթիւ ուրիշներ, պաշտօնական եւ անպաշտօն հանգամանքներում, հաստատել են հայ ժողովրդի իրաւունքը ազատութեան, տւել են հանդիսաւոր խոստումներ, արդարացրել են իրենց կարեկցութիւնն ու համակրանքը հանդէպ հայ մարտիրոսութեան: Կարելի է հատորներ լեցնել զանազան երկրների քաղաքական գործիչների ճառերով եւ կառավարական յայտարարութիւններով ի պաշտպանութիւն արդարութեան եւ հարստահարւած ժողովուրդների ազատութեան:

II

Գ Ո Ր Ծ Ը

Այս ամենը Դաշնակից կառավարութիւնների եւ պետական մարդկանց արտայայտութիւնն է: Որքան, սակայն, այդ արտայայտութիւնը համապատասխանում է իրականութեան: Ի՞նչ է Դաշնակիցների դործը: Փորձենք մի պահ թափանցել նախարարութիւնների առանձնատեսակների խորքերը, քննել դիւանատների զաղտնի թղթերը. ծանօթանալ հանդիսաւոր խոստումների իրագործման: Մի աշխատանք, որ շատ ուսանելի կողմեր ունի:

Այսպէս, մինչ խորհրդարաններում աղմկայոյզ ճառեր էին արտասանւում պատերազմի բարձր նպատակների եւ ճնշւած ժողովուրդների ինքնորոշման մասին, աշխարհի աչքից հեռու կատարւում էին բանակցութիւններ եւ կնքւում էին զաղտնի դաշնագրեր որո-

*) "L'Arménie et la question Arménienne", Paris, 1922.

MICHEL PAILLARES, "Le Kemalisme devant les Alliés", Paris, 1922

չելու համար պատերազմից յետոյ հաստատուելիք միջազգային յարաբերութիւնները: Ահա մի քանիսը այդ փաստերէից:

1915 թ. մարտ 5-ին Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Սազոնովը ուղարկում է Փարիզի ռուսական դեսպանին հետեւեալ ծածկագիր հեռագիրը. «Փետր. 22-ին Ֆրանսական դեսպանը իր կառավարութեան անունից ինձ յայտնեց, որ Ֆրանսան պատրաստ է ամենաբարեացակամ վերաբերումն ունենալ դէպի մեր բաղձանքները նեղուցների եւ Պոլսի վերաբերմամբ, որի առթիւ ես յանձնարարեցի Ձեզ յայտնել Դէլկասէին իմ երախտագիտութիւնը: Ձեզ հետ ունեցած իր խօսակցութիւնների ժամանակ Դէլկասէն առաջ էլ եւ մէկից աւելի անգամներ հաւաստիացրել է, որ մենք կարող ենք վստահ լինել Ֆրանսայի համակրանքի վրա եւ անհրաժեշտ համարել նախքան յիշեալ իմաստով աւելի որոշ ապահովութիւններ տալը՝ պարզել Անգլիայի վերաբերումը, որի առարկութիւններից նա վախենում էր: Այժմ Բրիտանական կառավարութիւնը դրաւոր կերպով յայտնեց իր համաձայնութիւնը միացնելու Ռուսաստանին նեղուցներն ու Պոլսը՝ մեր մատնանշած սահմաններով եւ ստացաւ միայն իր տնտեսական չահերի ապահովութիւն, այլեւ մեր նման բարեացակամ վերաբերումը դէպի Անգլիայի քաղաքական ձգտումները ուրիշ շրջաններում: Անձնապէս ինձ համար, որ ամենալաւ հաւատը ունիմ դէպի Դէլկասէն, նրանից ստացւած հաւաստիացումը կատարելապէս գոհացուցիչ է, բայց կայսերական կառավարութեան համար ցանկալի են աւելի որոշ յայտարարութիւններ Ֆրանսայի համաձայնութեան մասին մեր ցանկութիւններին բաւարարելու՝ բրիտանական կառավարութեան աւրածի նման»:

Այսպէս, ուրեմն, այն ժամանակ, երբ ամէն կողմ յայտարարւում է, թէ պատերազմի նպատակը աշխարհակալական ծրագրերն են, այլ մարդկութեան ոտնահարւած իրաւունքների եւ միջազգային դաշնագրերի սրբութեան պաշտպանութիւնը, զեռ յաղթութիւնը չապահովւած արդէն կատարւում են աւարի բաժանում եւ տնտեսական ու քաղաքական գրաւումներ:

Երկու օր յետոյ, մարտ 7-ին, Սազոնովը նոյն Փարիզի դեսպանի միջոցով շնորհակալութիւն է յայտնում Անգլիայի արտաքին գործոց նախարար Սըր Էդւարդ Գրէյին, որ «Բրիտանական կառավարութիւնը լիակատար կերպով՝ եւ վերջնականապէս համաձայնել է լուծել նեղուցների եւ Պոլսի հարցը Ռուսաստանի բաղձանքներին համապատասխան ձեւով»: Միեւնոյն հեռագրում ցարի նախարարը համարում է «խիստ ցանկալի, որ խալիֆայութիւնը զատի թիւրքիայից»: Ի հաստատումն Անգլիայի բարեացակամութեան «կայսերական կառա-

վարութիւնը հաստատում է իր համաձայնութիւնը անգլիական ազդեցութեան շրջանի մէջ մտցնելու Պարսկաստանի չէզոք գոտին», պայմանով, որ «Սալահան եւ Եզդ քաղաքների շրջանները տրւին Ռուսաստանին այնտեղ ստեղծւած ռուսական չահերի պատճառով»: Միեւնոյն ժամանակ Սազոնով պնդում է, որ Պարսկաստանի չէզոք գոտում շինուելիք երկաթուղիների եւ Հիւսիսային Ազգայնականութիւնի վերաբերող հարցերի մասին առանձին համաձայնութիւններ կնքեն:

Պոլսի, նեղուցների եւ Պարսկաստանի ազդեցութեան շրջանները որոշելուց եւ տնտեսական ու քաղաքական աւարը միմեանց մէջ բաժնելուց յետոյ, Դաշնակիցները անցնում են ամբողջ Փոքր Ասիոյ ճակատագիրը կարգադրելու գործին, որը նոյնպէս իրագործում են յաջողութեամբ՝ ձեւակերպելով համապատասխան գաղտնի Դաշնագրերի մէջ: Ահա այդ վերին աստիճան հետաքրքրական վաւերագրի ամփոփումը՝ կատարւած ռուսական արտաքին գործոց նախարարութեան ձեռքով.

«1916 թ. դարնանը Լոնդոնում եւ Պետրոգրադում տեղի ունեցող բանակցութիւնների հետեւանքով Դաշնակից բրիտանական, Ֆրանսական եւ ռուսական կառավարութիւնները եկան համաձայնութեան Ասիական Թիւրքիայում ունենալիք իրենց ազդեցութեան շրջանների եւ հողային նւաճումների բաշխման մասին, այլեւ Արաբիայի սահմաններում արաբական անկախ պետութեան կամ արաբական պետութիւնների համադաշնակցութեան կազմակերպութեան նկատմամբ:

«Այդ համաձայնութիւնը ընդհանուր գծերով յանգում է հետեւեալին.

«Ռուսաստանը ստանում է Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի ու Բիթլիսի նահանգները, այլեւ հարաւային Բիւրդիստանի հողը Մուշ-Սղերդ - Իրն - Օմար - Ամալիա - պարսկական սահման գծով: Ռուսական նւաճումների վերջնական կէտը Սեւ Ծովի վրա կարող է լինել Տրապիզոնից դէպի արեւելք գտնուող մի կէտ, որ կորոշւի ապագային:

Ֆրանսան ստանում է Սիւրիայի ծովեզերեայ շերտը, Ադանայի վիլայէթը եւ այն հողամասը, որ հարաւից սահմանափակւում է Այնթապ - Մարդին գծով մինչեւ ապագայ ռուսական սահմանը, իսկ հիւսիսից՝ Ալա-Դաղ - Կեսարիա - Աք-Դաղ - Ելտըղ-Դաղ - Ջարա - Օղին - Խարբերդ գծով:

Մեծ-Բրիտանիան ստանում է Միջագետքի հարաւային մասը Բաղդադով միասին եւ ձեռք է բերում Կալֆա եւ Աքքու նաւահանգիստները Սիւրիայում:

Ֆրանսայի եւ Անգլիայի միջեւ կայացած համաձայնութեամբ

Ֆրանսական եւ անգլիական շրջանների միջեւ դառնող դատին կազմում է արաբական պետութիւնների համադաշնակցութիւն կամ անկախ արաբական պետութիւն, որի վրա ունենալիք ազդեցութեան շրջանները միաժամանակ որոշում են:

Ալեքսանդրետուր յայտարարում է ազատ նաւահանգիստ:

Դաշնակից պետութիւնների կրօնական շահերը ապահովելու նըպատակով Պաղեստինը Սուրբ տեղերով հանում է թրքական հողից եւ պիտի ենթարկւի առանձին իշխանութեան՝ Ռուսաստանի, Ֆրանսայի եւ Անգլիայի համաձայնութեամբ:

Իբրեւ ընդհանուր կանոն պայմանագրի պետութիւնները պարտաւորում են փոխադարձաբար ճանաչել պատերազմից առաջ դոյութիւն ունեցող մենաշնորհներն ու առաւելութիւնները իրենց ստացած շրջաններում: Նրանք համաձայնում են ստանձնել իրենց նւաճումներին համապատասխանող մասը Օսմանեան պարտքի:*)

Դաշնակիցների անհաճախողութիւնն, արդարութեան սէրն ու ճնշւած ազգերի իրաւունքները պաշտպանելու ձգտումը հաստատող աւելի պերճախօս վկայական դժւար է ստեղծել: Իմպէրիալիստական պետութիւնների խիստական պատկերն է, որ ցուցադրում է այս փաստաթուղթը: Բայց կարող են առարկել, թէ արեւմտեան պետութիւնների պարտականութիւնն է իրենց քաղաքակիրթ ազդեցութեան տակ առնել արեւելքի բարբարոսներին: Թիւրքը, արաբը, պարսիկը, հայը, քիւրդը — սրանք դեռ չեն հասած այն աստիճանին, որ նրանց վերաբերմամբ կարիք լինէր ազգային ինքնորոշման սկզբունքը կիրառելու: Սակայն ինչպէ՞ս են վարում արեւմուտքի ազգերի հետ, որոնց քաղաքակիրթութիւնն ու քաղաքական հասունութիւնը չի կարող վէճի առարկայ լինել նոյն Դաշնակիցների աչքում: Ահա թէ ինչ է հեռագրում 1917 թ. յուն. 30-ին Փարիզի ու Լոնդոնի դեսպաններին Սադոնի վրա յաջորդ արտաքին գործերի նախարար Պոկրո-վրակին.

«Գաղտնի. — Բարձրագոյն ընդունելութեան միջոցին Դումերզը**») հաղորդեց թաղաւոր կայսեր Ֆրանսայի ցանկութիւնը, արտաքին պատերազմը աւարտելուց յետոյ, ապահովելու Ալգասի եւ Լորէնի վերադարձը եւ առանձին գրութեան հաստատումը Սաարի հովտում, այլեւ գլուխ բերել քաղաքական անջատումը Գերմանիայից իր անդրհունսեան շրջանների եւ վերջիններիս կազմակերպումը յատուկ

*) Հետագային խտրական էլ մտաւ խաղի մէջ:

**) Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարար: Ապա Հանրապետութեան նախագահ: Այժմ վարչապետ:

սկզբունքներով, որպէս զի ապագայում Հոնոս դետը ամուր ռազմադիրտական սահման դառնայ գերմանական ներխուժումի դէմ: Դումերզը յոյս յայտնեց, որ կայսերական կառավարութիւնը չի մերժի հէնց հիմա ձեւակերպել իր համաձայնութիւնը այս առաջարկութիւններին: Նորին Կայսերական Մեծութեանը հաճելի եղաւ այս բանը սկզբունքով ընդունելու, որի հետեւանքով ես խնդրեցի Դումերզից, իր կառավարութեան հետ յարաբերելուց յետոյ, հաղորդել ինձ համաձայնութեան նախագիծը, որը կարելի լինէր ձեւակերպել նոտաների փոխանակութեամբ Ֆրանսական դեսպանի եւ իմ միջեւ: Այսպիսով, ընդ առաջ դնալով մեր դաշնակցի ցանկութիւններին, ես պարտքս եմ համարում յիշեցնելու այն տեսակէտը, որ Կայսերական Կառավարութիւնը յայտնել է 1916 թ. փետր. 24 № 948 հեռագրով, թէ՛ «տալով Ֆրանսային կատարեալ ազատութիւն Գերմանիայի արեւմտեան սահմանները որոշելու խնդրում, մենք յոյս ունենք, որ իրենց հերթին Դաշնակիցները կը տան մեզ հաւասար ազատութիւն մեր սահմանագծման զործում Գերմանիայի եւ Աւստրո — Հունգարիայի հետ»: Ուստի եւ, Դումերզի յարուցած հարցի մասին ապագայում կատարելիք նոտաների փոխանակութիւնը մեզ հիմք է տալիս խնդրելու Ֆրանսական կառավարութեանը միաժամանակ հաստատել մեզ իր համաձայնութիւնը տրամադրելու Ռուսաստանին զործողութեան ազատութիւն իր ապագայ արեւմտեան սահմանները որոշելու գործում: Հաստատուն տեսակները այս հարցի մասին մենք ժամանակին կը հաղորդենք Փարիզի կառավարութեան, բացի այդ, անհրաժեշտ ենք համարում պայման դնել, որ Ֆրանսան համաձայնի վերացնելու, պատերազմից յետոյ, Ալանդեան կղզիների վրա զբաղւած սէրվիտուտը: Հաճեցէք վերոյիշեալ մտքով խօսել Բրիտանի հետ եւ հետեւանքները հեռագրել»:

1917 թ. փետր. 14-ին Պետրոգրադի Ֆրանսական դեսպանը առանձին մի նոտով հաղորդում է ռուս կառավարութեան Ֆրանսայի հաշտութեան պայմանները, որոնց համաձայն Ալգաս-Լորէնի սահմանները պիտի ընդարձակւեն եւ կցւեն Ֆրանսայի: Ֆրանսայի պիտի միացւի Սաարի հովտը: Հոնոսի ձախ ամիրն դառնող հողերը պիտի բաժանւեն Գերմանիայից, կազմեն չէզոք ինքնօրէն պետութիւն եւ զբաւեն Ֆրանսական զորքերով, մինչեւ որ Գերմանիան կատարի իր բոլոր յանձնառութիւնները: Նոյն օրը ռուսական արտաքին գործոց նախարարը պատասխանում է, որ «Հանրապետութեան կառավարութիւնը կարող է յուսալ Կայսերական Կառավարութեան աջակցութեան վրա իր դիտաւորութիւնները իրադրոճելու համար»: Այս համաձայնութեան հետեւանքով, Ֆրանսական կառավարութիւ-

նը տալիս է Ռուսաստանին կատարեալ ազատութիւն արեւմտեան սահմանները որոշելու:*)

Ուրեմն, Թիւրքիան եւ Պարսկաստանը «ինքնորոշելու» յետոյ, Դաշնակիցները բաժանում են միմեանց միջեւ եւ Գերմանիայի ու Աւստրո-Հունգարիայի հողերն էլ: Եւ այս տեղի է ունենում ճիշտ նոյն ամսին, երբ Բրիտան Դաշնակիցների կողմից բացատրում էր պատերազմի նպատակները եւ հաշտութեան պայմանները, որոնց հիմք պիտի կազմէր «ազգային սկզբունքի յարգանքը»: Ի՞նչ հեղեղութիւն, Վիլսոնի պատգամների – «Ո՛չ բռնազրաւում, ո՛չ պատերազմական տուգանք»...

Այս բոլոր տեղեկութիւնները, որ կարելի է բաղմապատկել, բաւական են գուշակելու համար, թէ ի՞նչ ոգի էր իշխելու հաշտութեան վեհաժողովում եւ ի՞նչ էր լինելու կնքելիք հաշտութիւնը: Այս մասին էլ բերենք մի քանի վկայութիւններ, նոյնպէս առաջին աղբիւրից: Այս տեսակէտից շատ հետաքրքրական են եւ արժէքաւոր Իտալիայի նախկին նախարարապետ Ֆրանչէսկո Նիտտիի եւ անգլիացի արմատական տնտեսագէտ Ջ. Մ. Քէյնսի յիշողութիւններն ու քննադատութիւնները Վէրսայի վեհաժողովի աշխատանքների եւ կնքած դաշնագրի: Առաջինը Վէրսայի Դաշնագիրը ստորագրողներից մէկն է, իսկ երկրորդը՝ Անգլիայի կողմից տնտեսական ներկայացուցիչ էր վեհաժողովում: Երկուսն էլ վառ գոյներով նկարագրում են դինաւադարից յետոյ քաղաքական շրջաններում տիրող տըրամադրութիւնները, վեհաժողովի գլխաւոր գործիչներին, նրանց ձգտումներն ու փոխյարաբերութիւնները: Եւ այդ բոլորի մէջ նշելով անգամ չկայ այն դադափարների, որոնց յաղթանակի համար 14 կէտերի հեղինակը Ամերիկայից առաքելական ճամբորդութիւն էր կատարել դէպի Փարիզ:

Մասնաւորապէս հետաքրքրական է բնորոշումը վեհաժողովի ղեկավար դէմքերի: Վիլսոնը, որի անունը հմայել էր ամենքին, ներկայացւած է իբրեւ բոլորովին անպատրաստ եւ անկարող լուծելու այն մեծ սկզբունքները, որոնք այնպէս ուժգնութեամբ երեւան էին դալիս նրա համբաւաւոր ճառերի ու յայտարարութիւնների մէջ: «Նախագահ Վիլսոնը, ասում է Քէյնսը, ոչ հերոս էր, ո՛չ մարդուրէ: Նա փիլիսոփայ իսկ չէր. մի հասարակ մահկանացու էր, ուրիշ մարդկային էակներին յատուկ բաղմաթիւ տկարութիւններով. նրան պակասում էր այն ճարպիկութիւնը, որ անհրաժեշտ է խորամանկ ու վտանգաւոր կախարհներին յաղթելու համար... վեհաժողովի սկզբին ամենքը հաւատացած էին, որ նախագահ Վիլսոնը իր բազմ-

մաթիւ խորհրդականների օգնութեամբ մտածել ու նախապատրաստել է ո՛չ միայն Ազգերի Միութեան մանրամասն ծրագիրը, այլեւ «14 կէտերը» հաշտութեան դաշնագրին մէջ մարմնացնելու ձեւերը: Բայց, իրականութեան մէջ, Վիլսոնը ոչինչ չէր մտածել. երբ բանը հասաւ գործնական իրականացման, նրա գաղափարները դուրս եկան աղօտ եւ անկատար: Նա ո՛չ ծրագիր ունէր, ո՛չ ուրւագիծ, ոչ էլ ստեղծագործական գաղափարներ, որպէս զի կեանքի մէջ մտցնէր այն պատկերանները, որոնք հնչեցին Սպիտակ Տնից: Նա կարող էր իւրաքանչիւրի մասին լաւ քարոզ խօսել, կամ աղօթքով դիմել ամենահարողին նրանց իրագործման համար, բայց ի վիճակի չէր թանձրացնել ձեւեր գնելու Եւրոպայի ներկայ պայմաններում նրանց իրագործման համար: Նա ոչ միայն մանրամասն մշակւած առաջարկութիւններ չուէր, այլեւ շատ տեսակէտներից վատ իրադեկ էր եւրոպական գործերին: Եւ ոչ միայն վատ իրադեկ էր – այդ յատուկ էր եւ Լյօյդ-Ջորջին – այլեւ նրա ուղեղը դանդաղաշարժ էր ու թոյլ... Այդ պատճառով նա ստիպւած էր տեղի տալ Լյօյդ-Ջորջի հէնց միայն տրագաւարժութեան, շուտ ըմբռնելու եւ ճարպիկութեան առջեւ: Հաղիւ թէ երբեւիցէ գոյութիւն ունեցած լինի առաջնակարգ մի պետական գործիչ այնքան քիչ վարժ խորհրդաժողովների խարդաւանքներին, որքան Վիլսոնը: Նա զուրկ էր եւ ձեռնհաս խորհրդականներից ու փորձած մասնագէտներից:

Վիլսոնի այս յատկութեան հետեւանքով Վէրսայի վեհաժողովի ղեկավարութիւնը անցնում է Քլէմանսօի եւ Լյօյդ-Ջորջի ձեռքը: «Քլէմանսօն, առանց որեւէ համեմատութեան, վեհաժողովի ամենաաչքի ընկնող անդամն էր, բնորոշում է նոյն Քէյնսը... Նա ունէր մի երազ – Ֆրանսան... Նրա սկզբունքները հաշտութեան մասին շատ պարզ էին... Նա ունէր որոշ հայեացքներ գերմանական հոգեբանութեան մասին. գերմանացին, կարծում էր նա, հասկանում է եւ կարող է հասկանալ միայն սաստում. բանակցութիւնների ժամանակ նա զուրկ է ամօթից, նա ոչ մի առիթ չի փախցնի ձեզանից օգուելու, եւ չկայ որեւէ չափ ստորացման, որին չհասնի նա շահի սիրուն. նա զուրկ է պատելից, հպարտութիւնից, դութից: Այդ պատճառով գերմանցու հետ ո՛չ մի դէպքում չպէտք է բանակցութիւններ վարել կամ համաձայնութիւններ կնքել – նրան հարկաւոր է թելադրելը»: Ազգերի Միութեան կամ «14 կէտերին» Քլէմանսօն չէր հաւատում:*) Եւրոպան, ինչպէս եւ ամբողջ աշխարհը մրցութիւնների

*) «Տէր Աստածը ինքն գոհացաւ միայն 10 պատկերաններով եւ ինչո՞ւ Վիլսոնին անպատճառ հարկաւոր էին 14, եւ չեմ հասկանում» – ասում էր հեղեղիկ Քլէմանսօն:

*) St'u "Die russischen Geheimdokumente", Berlin.

ասպարէզ է. կը յաղթէ նա, ով ուժեղ է: Ուժեղ է նա, որի հակա-
ռակորդները թոյլ են: Այդ պատճառով Ֆրանսայի միակ քաղաքա-
կանութիւնը պէտք է լինի թուլացնել զերմանացիներին, կը ճատել
նրանց սահմանները, պակասեցնել ազգարնակութեան թիւը, տկա-
րացնել նրանց տնտեսապէս ու քաղաքականապէս: Մարդկութիւն,
քաղաքակրթութիւն, յառաջադիմութիւն – դատարկ հնչիւններ են
Քլէմանսօի համար: Միակ իրական փաստը Փրանս – զերմանական
մրցութիւնն է. 1871-ին յաղթեց Գերմանիան, այսօր յաջողութիւնը
Ֆրանսայի կողմն է. պէտք է օգտագործել այդ յաջողութիւնը: Հար-
կաւոր է ճնշել ու ոչնչացնել թշնամուն, զբաւել նրա գոյութեան աղ-
բիւրը: Նա իր հոգու բովանդակ թափով աստուծ էր զերմանացուն:
Իր գործակից Թարդիէօյի գրքի համար գրած յառաջարանում նա
պնդում է, որ Ֆրանսան ձգտում է փոխադրել Սէդանի եւ Վաթէր-
լօի համար:*) Իբրեւ յաղթանակի կազմակերպման գլխաւոր հերոս-
ներից մէկը, անհատապէս էլ ձեռնհաս, փորձած, քաղաքականա-
պէս հասուն եւ յամու կամքի տէր անձնաւորութիւն, Քլէմանսօն
զրեթէ միահեծան կերպով իշխում էր Վեհաժողովում եւ անյալայլ
անց էր կացնում Ֆրանսական տեսակէտները: Նրան պէտք է վերա-
դրել առաւելաբար այն տրաքօնական պայմանները, որոնք պարտա-
դրեցին Գերմանիային:

Վիլսընի ու Քլէմանսօի կողքին աւելի խորագէտ, ճարպիկ, ի-
րերն ու մարդկանց արագ ճանաչող եւ հետագայ հնարաւորութիւն-
ները նախատեսող, բայց եւ վերին աստիճանի պատեհապաշտ գոր-
ծիչ էր Լյօյե-Ջօրջը: Նա ոչ Վիլսընի պէս վարդապետական էր ու
իդէալիստ, ոչ էլ Քլէմանսօի չափ նեղսիրտ ու ուղղագիծ: Ֆրան-
սական ծայրահեղութիւնների եւ ամերիկեան վերացական մտամար-
դանքների հանդէպ նա հետապնդում էր Անգլիայի շահը եւ իր քա-
ղաքական կարիէրը: Յաղթութեամբ արբեցած անգլիական հասարա-
կութիւնն էլ սպասում էր, որ պարտւած Գերմանիան պէտք է հա-
տուցանի բոլոր միասները. Վեհաժողովի առաջին ամիսներին Լյօյե-
Ջօրջը կանգնեց Քլէմանսօի կողքին: Վերջը միայն, երբ Գերմանիա-
յից առնւած էր ամէն ինչ, որ կարելի էր առնել – ե՛ւ նաւատորմի-
ղը, ե՛ւ դադութիւնը – Լյօյե-Ջօրջը սկսեց պաշտպանել չափաւորու-
թեան սկզբունքը եւ 1919 թւի մարտ 26-ին Վեհաժողովին ներկայա-
ցրած իր նշանաւոր յուշագրով մճռական կերպով դիմադրում է Ֆր-
րանսական ծայրահեղ պահանջներին եւ առաջարկում Գերմանիային
ընդունել տալ այնպիսի պայմաններ, որոնց իրադրոճումը հնարա-

*) A. Tardieu "La Paix", Paris.

ւոր է եւ որոնց մէջ թաղնւած չլինի նոր պատերազմների սաղմը:
Քլէմանսօն ամենաեռանդուն կերպով յետ է մղում Լյօյե-Ջօրջի չա-
փաւորութեան քարոզը եւ հեղնօրէն պատասխանում է, թէ՛ եթէ
Գերմանիային հարկաւոր է զիջումներ անել, ապա առաջին հերթին
հարկաւոր է վերադարձնել նրա դադութիւնն ու նաւատորմիղը...
պէտք է Գերմանիային դուրս չպրտել համաշխարհային քաղաքակա-
նութեան շրջանակից...:

Այս երեք կենտրոնական դէմքերի շուրջը վխտում էին բազմա-
թիւ ուրիշ մանր ու խոշոր գործիչներ: Փարիզը Վեհաժողովի օրե-
րին դարձել էր կրքերի, վէճերի, պայքարների ու խնդիրների բոյն:
Հազարաւոր հակամարտ ձգտումներ խաչաձեւում էին իրար: Միլիո-
նաւոր աչքեր Փարիզ էին ուղղւած: Այնտեղից էր սպասւում արդա-
րութեան եւ ազատութեան արեգակի ծագելը: Աւա՛ղ, արդիւնքը ե-
ղաւ 1919 թ. յունիս 28-ի Դաշնագիրը: Ի՞նչ տեւեց նա:

Մեր նպատակը չէ այստեղ ո՛չ այդ Դաշնագրի բովանդակու-
թեամբ զբաղւել, ո՛չ էլ նրա սկզբունքները քննադատել, բայց որպէս-
զի աւելի շեշտւած ու ցայտուն լինի հակասութիւնը պատերազմի
յայտարարւած նպատակների եւ ստացւած արդիւնքի միջեւ, առաջ
բերենք երկու խօսքով գլխաւոր պայմանները Վէրսայլի Դաշնագրի:
Մանրամասնութիւններով հետաքրքրւողները կարող են կարգալ Նիտ-
տիի, Քէյնսի եւ Թարդիէօյի աշխատութիւնները:

Վէրսայլի Դաշնագրի առաջին մասով հաստատւում է Ազգերի
Դաշնակցութիւնը: Ըստ Վիլսընի, որ այդ հիմնարկութեան հոգե-
հայրն է, Ազգերի Դաշնակցութիւնը պէտք է լինէր անկախ բոլոր
ազգերի մի դաշնակցութիւն «ապահովելու համար փոխադարձաբար
թէ՛ մեծ եւ թէ՛ փոքր պետութիւնների քաղաքական անկախութիւնն
ու հողերի անձեռնմխելիութիւնը: Ազգերի Դաշնակցութիւնը մի տե-
սակ համաշխարհային արդարութեան մարմնացումը պիտի լինէր,
որ կարգադրելու եւ վարելու էր ազգերի ճակատագիրը՝ ինքնորոշ-
ման եւ հաւասարութեան հիմքերով: Վէրսայլում ստեղծւած Ազգերի
Դաշնակցութիւնը յարմարեցեց մեծ պետութիւնների քաղաքական
ձգտումներին եւ հէնց սկզբից նւիրագործեց անարդարութիւնն ու
անհաւասարութիւնը: Պարտւած ազգերը դիտակցօրէն դուրս ձգե-
ցին նրանից: Միութեան անդամների մէջն էլ դրեց տարբերութիւն:
Միութեան գործունէութեան կարգն ու կանոնները այնպէս են, որ
փաստօրէն կարող է կատարւել այն, ինչ որ հաճելի է մեծ պետու-
թիւններին: 15 տարւայ Ժընեւի փորձը եւ Վիլսընի ձեռակերտի այս-
օրւայ խղճուկ պատկերը՝ մեկնութիւնների տեղ չեն թողնում:

Դաշնագրով Գերմանիայի վրա դրեցին այնպիսի պահանջներ,

որոնք ոչ միայն հակասում էին պատերազմի յայտարարւած նպատակներին ու զինադադարի սկզբունքներին, այլեւ ակնյայտնի կերպով անիրազդործելի էին: Գերմանիան յայտարարւեց պատասխանատու պատերազմի համար եւ պարտաւորւեց հատուցանել Դաշնակիցներին բոլոր վնասները: Գերմանիայից անջատւեցին ո՛չ միայն Ալգան ու Լորէնը, այլեւ Սաարի հովիտը, Պոզնանի եւ Արեւելեան Պրուսայի մի մասը, Վէրլին Սիլէզիան, Դանձիգը, Արեւելեան Շլէզվիգը: Հոնոսի ձախ ափին գտնւած հողերը դրաւում են Դաշնակից զորքերը, մինչեւ որ Գերմանիան կատարէ իր վրա դրւած պարտաւորութիւնները: Գերման 600 տոնոյից վեր բոլոր առեւտրական նաւերը, 1000-1600 տոնոնոց նաւերի կէսը եւ ձկնորսական նաւերի քառորդը յանձնւում է Դաշնակիցներին: Գերմանիան պարտաւոր է հինգ տարի շարունակ տարեկան 200,000 տոնո տարողութեամբ նաւ չինել Դաշնակիցներին համար:

Գերմանիան զիջում է բոլոր գաղութները, որոնց մեծ մասը անցնում է Անգլիային, իսկ Քոնգոի մի մասին եւ Քամեռունի եւ Տոգոի չորս հինգերորդին տրւում է Ֆրանսան: Գերմանիան հրաժարւում է իր բոլոր իրաւունքներից Չինաստանում, Սիամում, Մարոքում, Եգիպտոսում, Թիւրքիայում, Բոլգարիայում եւ Շանտունում: Գերմանիայից դուրս եւ գաղութներում ապրող գերմանացիների մասնաւոր սեփականութեան համար հաստատւում է՝ յատուկ դրութիւն: Գաղութներում եւ ուրիշ մի շարք երկրներում գտնուող գերմանական դրամագլուխները դրաւում են:

Գերմանիան ոչնչացնում է իր մնացորդ բանակն եւ պահում է հարիւր հազարից ոչ աւելի վարձու զինուորներ երկրի ներքին անդորրութեան ապահովութեան համար: Կենտրոնական սպայակոյտ գոյութիւն չպիտի ունենայ: Բոլոր ամբուստները պէտք է քանդուին: Դաշնակից վերահսկիչ մարմինների միջոցով պէտք է ոչնչացւին բոլոր տանքերը, սաւառնակները, ծանր ու դաշտային թնդանութիւնները (35,000 թնդանութ, 160,000 զնդացիք, 2,700,000 հրացան) եւ զինագործական մեքենաները: Պէտք է ոչնչացւի զինւորական նաւատորմիղը: Գերմանիայի հաշիւն ստեղծւում են յատուկ յանձնախմբեր՝ հսկելու համար այս պայմանների իրագործման վրա:

Գերմանիան անմիջապէս յանձնւում է Ֆրանսային եւ Բէլգիային 140,000 կթան կով, 40,700 ձի, 4,000 եղ, 120,000 ոչխար, 40,000 արջառ, 15,000 խոզ, երկրագործական գործիքներ եւ մեքենաներ, շինութեան նիւթեր, զեղեր ու քիմիական նիւթեր, թանգարանային իրեր, գրքեր, ձեռագրեր, նկարներ եւայլն:

Գերմանիան հատուցանում է պատերազմի բոլոր վնասները: Հատուցման դրամարը որոշւում է առանձին յանձնաժողովի կողմից: Գերմանիան իրաւունք չունի Դաշնակից երկրներից եկող ապրանքի վրա դնել աւելի մաքս, քան ուրիշ երկրներից եկող ապրանքների: Գերմանիան պարտաւոր է ի հաշիւ հատուցումների 10 տարի անընդհատ հասցնել Ֆրանսիային տարեկան 7 միլիոն տոն քարածուխ: Բացի այդ հինգ տարի տարեկան 20 միլիոն տոնից ոչ աւելի եւ հինգ տարի տարեկան 8 միլիոն տոն պէտք է հասցւի Ֆրանսիայի հիւսիսային աւերւած նահանգներին: Նոյնպէս եւ Բէլգիային, 10 տարի շարունակ, տարեկան 8 միլիոն տոն քարածուխ եւ Իտալիային առաջին հինգ տարին տարեկան 4½ միլիոն եւ հետագայ հինգ տարին 8½ միլիոն տոն: Դաշնագրի հիման վրա Գերմանիան յանձնեց յաղթող պետութիւններին 5,000 շոգեշարժ եւ 150,000 վազոն բոլորովին սարքւած վիճակի մէջ եւ իրենց լրացուցիչ մասերով: Գերմանական արտածութիւնը դրեց Դաշնակիցների հսկողութեան տակ: Էլքա, Հոնոս, Օդէր, Դանուբ գետերի համար հաստատւեցին միջազգային յանձնախմբեր: Գերմանիան հոգւում է Դաշնակից դրաւող բանակների եւ յանձնաժողովների ծախքերը: Ի հաշիւ հատուցումների Գերմանիան առաջին երկու տարին վճարում է 20-ական միլիարդ ոսկի մարկ: Վճարելի հատուցման սկզբնական դրամարը որոշւում է 350 միլիարդ ոսկի մարկ...

Ահա թէ Վէրսայում ինչ ձեւ ստացան նախագահ Վիլսոնի հռչակած սկզբունքներն ու Բրիտանի Դաշնակիցների անունից արած անշահախնդիր յայտարարութիւնները: Քէյնսը առ այդ վրդովւած բացազանջում է.

«Դժւար է պատմութեան մէջ գտնել աւելի աննորմալ, աւելի խղճուկ եւ բոլոր կողմերի համար աւելի անդոհացուցիչ բանակցութիւններ: Ես կասկածում եմ, թէ այդ աշխատանքներին մասնակցողներից որեւէ մէկը յիշէ նրանց առանց ամօթի»...

Քէյնսը, իհարկէ, չափազանցնում է. Վէրսայի Դաշնագրի հեղինակները՝ որոնք մեռան, իսկ ողջերը այսօր էլ ոչ միայն չեն ամաչում իրենց դորձից, այլեւ պարծենում են նրանով: Եւ անշեղ շարունակում են հետեւել Վէրսայում դժւած ուղեղծին: Աւելի. Քրէմանսոնների ու Լյօյլ-Ջորջերի սայլին վերջին պահուն եկան լծելու եւ նրանք, ովքեր դեռ երէկ ոճիր էին համարում նրանց դորձը. Ստալիններն ու Լիտվինովները այսօր Վէրսայի Դաշնագրի անձեռնմխելիութեան եռանդուն պաշտպաններն են:

Tempora Mutantur! — Ժամանակները փոխւում են:

Փոխւում են եւ մարդիկ ու հասկացողութիւնները: Փարիզ.

ՌՈՒԲԵՆ ԱՐԱՆԱՄԵԱՆ

ՖԵՐԴՈՎՍԻՆ ԵՒ ԻՐ ՇԱՀՆԱՄԻՆ

(ԾՆՆԴԵԱՆ ՀԱԶԱՐԱՄԵԱՆԿԻ ԱՌԹԻՒ)

Ֆէրդովսին, այն բանաստեղծը, որի անունը մեր օրերում ողորդել է ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը, որով իրաւամբ պարծենում է վաղեմի Իրանը, ապրում էր 10-11-րդ դարում: Միանգամայն անհիմն է այն պարզունակ պատկերացումը, որի համաձայն Ֆէրդովսին է հիմք դրել պարսից նոր կամ մուսուլմանական դրականութեան: Նրանից առաջ եղել է նախնիքաց շքեղ մուսուլմանական դրականութիւն, նրա ժամանակ եղել է բարձր քաղաքակիրթութիւն, որ տւել է առաջնակարգ բանաստեղծներ:

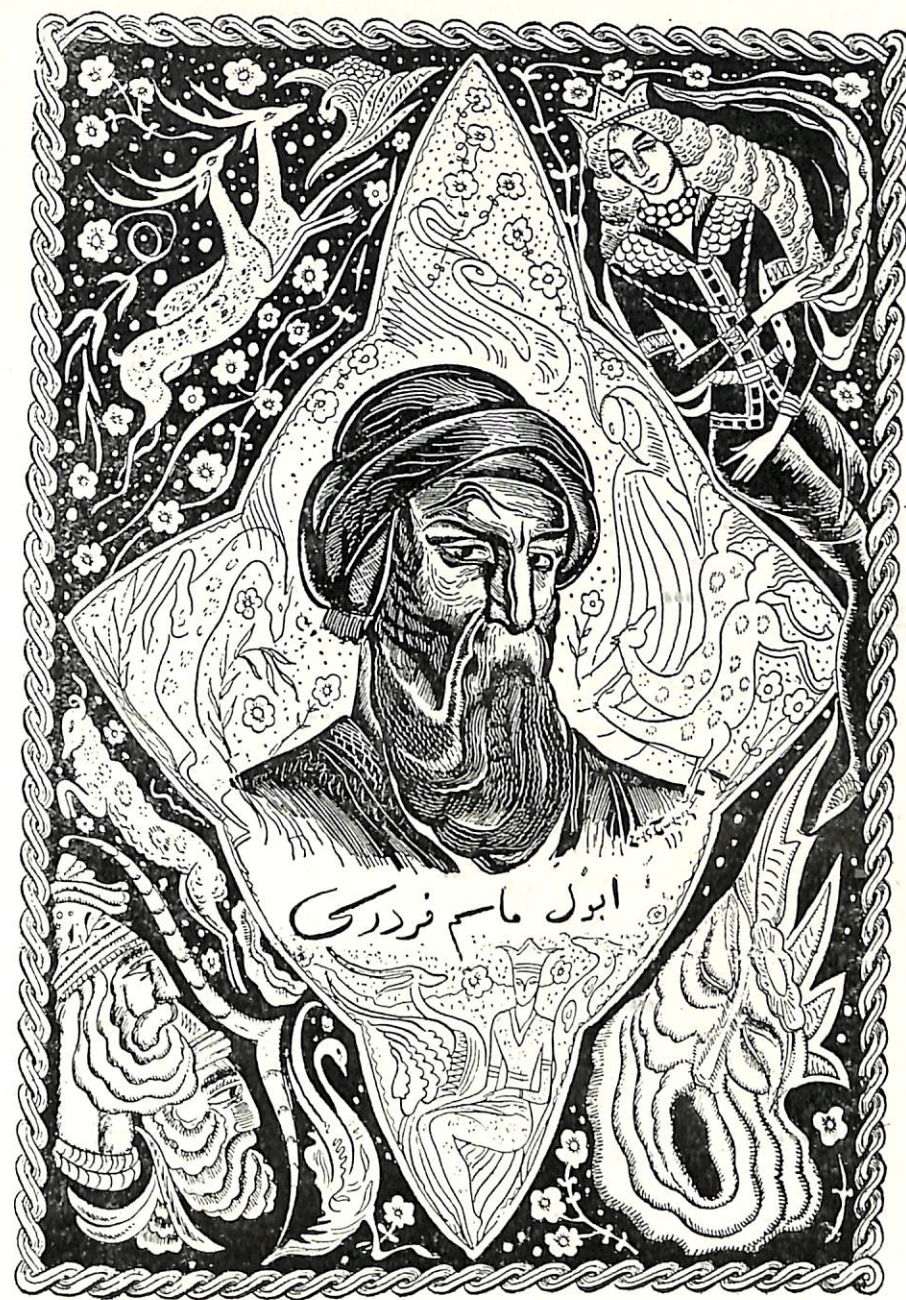
Նրա ծննդեան օրերում Իրանի կոյր դուստնը, մեծահոգակ Ռուդաֆին հնչեցնում էր հռչակաւոր դասիդէները եւ զաղալները, որոնցով նա անմահացաւ պարսից դրականութեան մէջ որպէս նրա մեծ հիմնադիրը, իսկ նրա երիտասարդութեան տարիներում ծաղկում էր նախաֆէրդովսեան շրջանի երկրորդ մեծ բանաստեղծը՝ Դադիդին, որ ձեռնարկեց շահնամէ կազմելու նոյն հիմունքներով, ինչ որ Ֆէրդովսին, բայց հազիւ հազար երկտող դրած՝ ընկաւ խանդոտ թուրք տարփածուի դաշոյնից:

Նրա ժամանակակիցներն էին բանաստեղծների թագաւոր (մալէքօշօարա) Օնտորին, մեծանուն Ֆառուխին, հռչակաւոր Մանուգէիքին եւ ուրիշները:

Նրա ժամանակակից Մամանեան յուսամիտ արքաները հովանաւորներ էին գիտնականների եւ դրականագէտների, որոնց համար ստեղծել էին մեծամեծ յարմարութիւններ. այսպէս՝ Մամարդանդի հռչակաւոր գրադարանում աշխատում էր հանճարեղ գիտնական Աբու Ալի Սինան (Ալիսէննան), իսկ Ֆէրդովսու կեանքի վերջին տարիներում Սոլթան Մահմուդ Ղադնա-իի արքունիքում խմբւած էին 400 գիտնականներ, դրականագէտներ, բանաստեղծներ, որոնք բարձր մշակութային աշխատանք էին կատարում:

Այսպիսի մի դարում էր ապրում այն բանաստեղծը, որին վի-

*) Մոյն յօդածը մի ընդհանուր ակնարկ է Ֆէրդովսու եւ նրա Շահնամէի մասին, որ կազմւած է մեր «Ֆէրդովսին եւ իր Շահնամէն» գրքի հիման վրա, որ տպագրւում է ներկայումս Թէհրանում:

ՖԵՐՏՈՎՍԻ

ճակատ չէր իր հռչակաւոր քերթւածով բանաստեղծներէ բանաստեղծը դառնալ եւ իրանի փառքը հանդիսանալ:

Ֆէրդուսու կեանքը չըջապատւած է բազմաթիւ առասպելներով շնորհիւ հետագայ կենսագիրներէ եւ մեծ աշխատանք էր հարկաւոր դերմանացի մեծանուն գիտնական Նէօլդէքէին գտելու եւ մաքրելու նրա կենսագրութիւնը եւ հաւաստի տւեալներ առաջարկելու: Ըստ այդ տւեալներէ, Ֆէրդուսին եղել է Դեհլան,*) հաւանաբար զինւորական. ծնւել է 934 թ. Թուսում կամ նրա շրջակայքում: Հասուն տարիքում նա միտք է յղացել կամ առաջարկութիւն է ստացել ուսանաւորի վերածել այն արձակ շահնամէն, որ կազմւել էր Թուսում չորս անձանց ձեռքով պահպաւան խոթայ նամակ (արքայադիրք) մատեանի հիման վրա եւ 30-35 տարի նւիրել է Շահնամէի ստեղծագործման: Այդ ժամանակի մեծագոյն մասը նա աշխատել է նախ քան Սոլթան Մահմուդի արքունիք գալը: ապա եկել է սոլթանի մօտ:

Սոլթան Մահմուդ ստրուկ թուրքերի ցեղից ծագած մի նշանաւոր թագաւոր էր, որ կարողացաւ բոլոր ժամանակակից պարսիկ պետութիւնները (Սամանեաններին, Զիարիդներին, Բուիդներին եւ այլն) իր իշխանութեան ենթարկել եւ մի շարք փայլուն յաղթանակների շնորհիւ ստեղծեց մի ընդարձակ պետութիւն, որ Հինդոս գետի ափերից սկսած տարածւում էր մինչեւ Խալիֆատի սահմանները, եւ իրեն սոլթան հռչակեց: Այդ թուրք փառեշահը չէր կարող դուր գալ Ֆէրդուսուն, որ թագւած էր իր երկրի անցեալ փառքի հերոսական յուշերի մէջ, եւ շուտով առաջ եկաւ գժտութիւն. Սոլթանը սպառնաց նրան փղի ոտքերի տակ նետել, իսկ նա գրեց իր հռչակաւոր սատիրը (երգիծարանութիւնը), որտեղ ցուցադրում էր սոլթանի ստոր ծագումը: Տեղի ունեցաւ ծերունազարդ բանաստեղծի փախուստը դէպի Թարարէստան (Մաղանդրան), ապա Բուվայհներէ կամ Բուիդների երկիրը, որտեղ նա գրել է իր երկրորդ մեծ աշխատութիւնը՝ Իւսոֆ վա Զոլէյիսա (Յովսէփ եւ Զոլէյիսա), իսկ ըստ հետագայ աւանդութեան՝ նաեւ խալիֆի մօտ: Ինչ եւ իցէ, յայտնի է, որ Ֆէրդուսին խոր ծերութեան մէջ, երեւի ապահով ըզգալով իրեն, վերագործաւ իր ծննդավայրը, որտեղ եւ մեռաւ: Այն տեղեկութիւնը, որի համաձայն Թուսի մի դարպասով մտնում էին սոլթանի ուղարկած ոսկով բեռնաւորւած ուղտերը, իսկ միւս դարպասով դուրս էին տանում բանաստեղծի աճիւնը, մի գեղեցիկ մըտածին աւանդութիւն է եւ ոչ աւելի:

*) Այսպէս էին կոչւում խոշոր կալածատէրերը, որոնք շնորհիւ իրենց դիրքի գրաւում էին պատմութեամբ:

ընդունել զրադաշտական կրօնը: Ֆէրդուսին նոյնիսկ Քէյ Սոսրովին զրադաշտական է դարձնում. այս բոլոր հանգամանքները ստիպում են եւրոպական գիտնականներին Ֆէրդուսուն զրադաշտականների շարքը մտցնել կամ դոնէ համարել զրադաշտականութեան երկրպագու, թէպէտ յայտնի է, որ նա չի աղանդի կողմնակից էր:

Մահմեդականութեան ազդեցութիւնը. — Մահմեդականութիւնը, որ երեք եւ կէս դար շարունակ խոր արմատներ է ձգել Իրանում, չէր կարող չանդրադառնալ հեղինակի հոգեբանութեան վրա, որի հետեւանքն էր մի շարք մուսուլմանական երեւոյթների վերադրելը առասպելական դարաշրջանին:

Այդ երեւոյթների մէջ առաջնակարգ տեղ է գրաւում կնոջ նոր ստեղծած ընկերային դրութիւնը. կանանց տիպերը ոչ մի գործօն դեր չեն խաղում Շահնամէում եւ զուր կը լինէր այնտեղ փնտռել այնպիսի տիպեր, ինչպէս են Անդրոմաքէ, Պենելոպէ կամ Նաւսիկա: Բոլոր սակաւաթիւ հերոսուհիները նրա համար են հանդէս դալիս բեմի վրա, որպէսզի անմիջապէս իջնեն վարագոյրի յետեւը կամ երբեք չերեւալու պայմանով եւ կամ որպէսզի հետագայում երեւան դան որդուն կամ այլ հարազատին ողբալու համար: Մի շարք առաքինի կանանց կողքին մենք տեսնում ենք դաժան տիպեր, որոնցից ոմանք հարեմական, ինչպէս Սուլթաբէն, որ իր տոփանքի ցանցի մէջ է ուզում սեղմել Սիւսուշին, միւսներն արեւելեան հակումներով, ինչպէս Սինդուստը, որ սոսկալի ծեծ է տալիս նաժիշտին:

Վէպի գեղարւեստական կողմը. — Որպէսզի ուղիղ դադափար կազմած լինենք վէպի գեղարւեստական կողմի մասին, պէտք է ի նկատի ունենանք, որ Ֆէրդուսին իր հսկայական նիւթից չափական գեղարւեստական քերթած է ստեղծել՝ միանգամայն հաւատարիմ մնալով բնագրին:

Վէպի գեղարւեստականութեան նպատակը հանգամանքներն են հերոսական տոնը եւ հայրենասիրական շունչը: Նա սաւառնում է իր հերոսների միջոցաւ եւ ապրում է նրանց ապրումներով. վէպըն ամբողջովին դառնում է ներբողների մի շարք, ձօնւած Շահնամէի հերոսների սխրագործութեանց: Հին հերոսները եւ բանակները իրար յետեւից յարութիւն են առնում մեր աչքի առաջ եւ բանաստեղծն իրաւունք է ստանում ասելու. «Տառապանքս տեսց երեսուն տարի, բայց Աջամն*) իմ երգով կենդանի արի»:

Հերոսների պաշտամունքը թանկ է Ֆէրդուսու համար, բայց կայ նրա համար հերոսներից էլ աւելի թանկ բան եւ այդ հայրեն-

*) Աջամ — Պարսկաստան:

նիքն է: Աւելի մեծ հայրենասէր երեւակայել անկարելի է — Իրանի բնակչութեան բոլոր խաւերի մէջ լայն չափերով ազգային գիտակցութիւն մտցնողը Ֆէրդուսին է:

Իր հերոսական յաղթ խառնածքին Ֆէրդուսին միացնում է անսահման քնքոյշ դժեր. որքա՛ն քնքոյշ են Ջոհրարի զգացմունքները դէպի իր անծանօթ հայրը, որին նա ուզում է թաղաւորեցնել Քէյ Քաուսի տեղ: Իսկ ի՛նչ յուսահատ փայփայանքով է շրջապատում Ֆէրդուսին Ջոհրարին, որի վերահաս մահը չողում էր հօր դաշոյնի ցոլքի մէջ:

Հաղարաւորներով են Ֆէրդուսու ընտիր արտայայտութիւնները. բերենք թարգմանարար մի երկուսը միայն. — Իրանի փահլեւան Գուդարզը արտայայտում է իր քէնի խորութիւնը դէպի Թուրանի թագաւոր Աֆրասիաբը. —

Քէնից ես չեմ փնտրում հանգիստ, բուն անխաբ,
Ես եմ, Գուրգս, մէյդանն ու Աֆրասիաբ.

Ռոստամ իր հուշակաւոր ձիուն, Ռաիշին կորցրած (կրկին անգամ), թամբը չալկած գնում է նրան որոնելու. Ֆէրդուսին հեղնօրէն նկատում է. —

Այսպէս է աշխարհի օրէնքը կոպիտ,
Մերք քամբի մէջ բազմած, մերք քամբը մէջքիդ.

Ռոստամ նետահարում եւ սպանում է Թուրանի ահարկու փահլեւան Աշկրուսին. —

Երբ նա նետը խփեց Աշկրուսի կրծքին,
Երկինք համբոյր տեսց հերոսի ձեռքին.

Սուղարէի գովքից. —

Հասակը բարձրակայ, մագերը կամար,
Լեզուն որպէս դաշոյն, շուրթերը շափար:

Ֆէրդուսու խոշոր հատւածների մէջ իր գեղարւեստականութեամբ եւ տխուր ողբերգական տոնով առաջին տեղը բռնում է Ռոստամ եւ Ջոհրար միջադէպը, այն չքնաղ առասպելը, որ դեռ երկար դարեր արտասուք կը քամէ վշտահար հօր եւ նրա անմեղ չքնաղ դաւակիլ գալարումները կարգացողի աչքերից: Սա յաւերժական անմեռ դրամա է, նման Սաւիտրիին, նման Հեկտորի մահաւան, նման Զիգֆրիդի առասպելին: Շատ գեղեցիկ, բայց Ռոստամ եւ Ջոհրարի կախարդական հմայքը չունեն էսփանդիարի, Սիւսուշի, Բիթան եւ Մանիթէի դէպքերը եւ որոշ կտորներ Բահրամ Գուրից, մանաւանդ Բահրամ Գուր եւ Աղադէն:

Ռազմական հատվածները ընդհանուր առմամբ ազդու են եւ գեղեցիկ, յիշենք Ռոստամի կոխը Խաղանի, Աչկրուսի, Սպիտակ դեւի, մանաւանդ Զոհրաբի հետ:

Տիպերը.— Շահնամէն ստեղծել է տիպերի շարաններ, որոնցից մենք մի փոքր կանգ կառնենք միայն երեք ամենանշանաւորների — այսպէս կոչւած ջհան փահլեւանների, այսինքն՝ տիեզերական փահլեւանների տիպերի վրա, որոնք են Ռոստամ, Զոհրաբ եւ Էսֆանդիար:

ՌՈՍՏԱՄ.— Ռոստամի արտաքին տեսքը սարսուռ ազդող էր, ահա թէ ինչու նրան անւանում էին Թահմիթան, այսինքն հսկայամարմին եւ Փիլիթան՝ փղամարմին: Մայրը նրան ծնեց չլուած ծանր երկունքի տառապանքներից յետոյ՝ Սիմորգ առասպելական թռչունի օգնութեամբ. նրա պապը՝ Սամ փահլեւանը կարգեց նրա համար տաս ծծմայր. մանուկ հասակում նա ուտում էր հինգ մարդու չափ, իսկ երբ մեծացաւ, նրա բաժինն էր սովորաբար ամէն անգամ մի խորոված ցիւ (վայրի էջ). նրա ոյժն այնքան ահռելի էր, որ ըստ Մ. Խորենացու նրան վերագրում էին 120 փղի ոյժ: Քայլելիս նրա ոտները քարերի հետ թաղւում էին գետնի մէջ, եւ նա ստիպւած էր խնդրել Աստծուն ուժի մի մասը վերցնել նրանից. այս է պատճառը, որ նա վստահ դուրս էր դալիս ոչ միայն առիւծների եւ փղերի դէմ, այլեւ այնպիսի հրէշների, ինչպիսին էր Մազանդերանի դեւերի պետը՝ Սպիտակ դեւը եւայլն: Չնայած իր ամենակարող ուժին, նա անսահման հաւատարիմ էր Իրանի վեհապետներին, բայց երբեմն բռնկում էր եւ դուրս պոռթկում սրտի ամբողջ դայրոյթը:

Չնայած իր մեծ առաքինութիւններին, նա ունէր եւ մութ կողմեր, որ նկարագրել է Ֆէրդուսին, առանց խնայելու իր փայփայած հերոսին:

ՁՈՀՐԱԲԸ ռսկի գրչի աննման նկարագրութիւն է, մի քնքոյշ էակ, որ լոյս, ջերմութիւն ու սէր է արժանացել իր շուրջը: Զոհրաբի առաքինութիւնների նկարագրութեան մէջ Ֆէրդուսին մարդկային յարաբերական կարողութեան ամէն սահման անցել է:

ԷՍՖԱՆԴԻԱՐ.— Ֆէրդուսու ստեղծած մեծ ջհան փահլեւաններից է, Ռոստամի հօր արիւնքը: Նա Գոշթասպ թագաւորի որդին էր. Ռոստամի պէս ունեցաւ իր հափտխանը (եօթն արկածները), խորտակեց Արջասպի բանակը, նաւատացրեց Թուրանի թագաւորին եւ տարածեց զրադաշտի կրօնը Իրանի սահմաններից դուրս: Հռչակաւոր է Էսֆանդիարի մենամարտը Ռոստամի հետ եւ նրա եղբրական մահը:

Ֆէրդուսին Շահնամէնում.— Կարեւոր եւ կեանքի անհաւասար ելեւէջների ուսումնասիրութիւնը առաջ են բերել փիլիսոփայ բանաստեղծի մէջ յոռետես վերաբերմունք դէպի աշխարհային երեւոյթները. նա անվերջ հնչեցնում է իր «այսպէս է»-ները. օրինակ, «Այսպէս է այս ապակեակաւ երկրի օրէնքը. երբեմն նազանգ ու փայտաւոր թիւն, երբեմն ցաւ ու տառապանք»:

Սակայն Ֆէրդուսին զուրկ չէ եւ լաւատեսութիւնից. այդ առաջանում է բանաստեղծի այն խոր համոզումից, որ բոլոր ոճրագործները պատժւել են կը պատժւին իրենց գործած յանցանքների համար: Եւ մեկնելով այս ելակէտից՝ նա անվերջ շարժում է Իրանի բանականներն ընդդէմ Թուրանի, ապա եւ Ռումի, որպէս յանցապարտ պետութիւնների:

Ֆէրդուսին մասնաւոր բացասական վերաբերմունք ունի դէպի կանայք, որոնց մասին այն կարծիքին է, որ «երբ սպասւած զաւակը լոյս աշխարհ եկաւ, սիրտը պէտք է կտրել կանանց սիրուց»:

Համեմատութիւն հայկական վէպի հետ.—*) Պարսկական վէպի հայկական աղբիւրների մենք ծանօթացանք վերը. այժմ մի քանի համեմատութիւններ անենք հայկական եւ պարսկական վէպի մէջ, նկատելով, որ պարսկական վէպի ազդեցութիւնը շատ հաւանական է մեր հին վէպի վրա, բայց այդ ստացուցանելու համար պահանջւած նիւթը չկայ:

Սիւլուշի եւ Քէյ Խոսրովի շարանդ (գիշերադոյն) ձի նստելը յիշեցնում է հայկական վէպի «Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ի սեւան գեղեցիկ» պարբերութիւնը (Մ. Խորենացի, Գիրք Բ. Գլ. Ծ.):

Շահնամէնում հարիւրաւոր անգամներ խօսւում է ռսկի, գոհարեղէն եւ մարգարիտ չաղ տալու մասին, որ տեղի էր ունենում յաղթանակների եւ մեծ ուրախութիւնների ժամանակ: Այդ սովորութիւնը կար եւ մեզնում եւ պահւած է մինչեւ մեր օրերը հարսանիքի ժամանակ. Մովսէս Խորենացին այդ առթիւ պահել է մեզ մեր հին վէպի մի սիրուն հատւածը. «Տեղ ռսկի տեղայր ի փեսայութեան Արտաշիսի, տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեան Սաթինկան»:

Ահա եւ մի կտոր Շահնամէնից. «Այնքան գոհար ցանեցին, որ թագաւորը նրա (գոհարի) մէջ անյայտացաւ» (Գիրք Բ. Գլ. Ծ.):

Թուրք զարինքաֆչը (ռսկի կօշիկը) յիշեցնում է «կարմիր զգեստ միոյ ոտին», որ Արգաւանի մենաշնորհն էր (Գիրք Բ. Գլ. Խէ.):

Իսկ Զոհրաբի Դմալանդում փակելը յիշեցնում է Մասեաց քաջե-

*) Մեր «Ֆէրդուսին եւ իր Շահնամէն» գրքում այս համեմատութիւնը կատարւած է մաքուր յունական եւ մասամբ գերմանական վէպի հետ:

րի Արտաւազդէին այրի մէջ արգելելը (Բ., Գլ. ԿԱ.): Նման առասպել զոյուծիւն ունի եւ վրացիների մօտ Ամիրանի մասին:

Հայկական նոր վէպի մէջ եւս նմանութիւններ կան. թւենք մի երկուսը.

Ռոստամի եւ Զոհրարի ձի ընտրելը նման է Դաւթի քուռակ ընտրելուն*) — Խանդուբ խանութի եւ Դաւթի մենամարտի նմանը ունենք Զոհրարի եւ Գորդ Աֆարիզի մենամարտի մէջ:

Ռոստամ եւ Զոհրարի մենամարտի նմանութիւնը, միայն հակառակ ելքով (զաւակն սպանում է հօրը), մենք գտնում ենք Դաւթի սպանութեան մէջ, որ տեղի ունեցաւ Զմլկեր սուլթանի աղջկայ ձեռքով:

Շահնամի ազդեցութիւնը եւ հրատարակութիւնները. — Շահնամէի ազդեցութեան տակ եւ նրա հետեւողութեամբ 11-րդ դարից սկսած, առաջացել են մի շարք վէպեր, որոնց հեղինակները նպատակ են ունեցել լրացնելու Ռոստամի ազգատոհմի մի քանի փահլեւանների դործերը. այսպէս են Գարշասպնամէ, Սամնամէ, Զհանդիրնամէ, Փարամորզնամէ, Բանու-Գաշասպնամէ եւ Բորզունամէ, որոնց միանում է եւ Բահմաննամէ:

Ֆէրդուսու ձեռագրերը բազմաթիւ են, մեծ մասամբ խնամքով արտադրած եւ նկարազարդած. հրատարակութիւնները նոյնպէս բազմաթիւ են. յիշենք գլխաւորները միայն. Թէոռներ Մաքան, Կարխաթա, 1829. մի շարք պարսկական հրատարակութիւններ՝ Բոմբէյ, Թէհրան եւայլն: Աւելի կարեւոր են՝ Mohl-ի քննական հրատարակութիւնը (Փրանսերէն թարգմանութեամբ), չքեղ հրատարակութիւն 1838-78. Vullers-ի ապա նրա մահից յետոյ Landauer-ի հրատարակութիւնը *Liber Regum qui inseribitur Schahname* (չվերջացած) 1877-1884:

Թարգմանութիւններից յիշենք կարեւորագոյնները. Փրանսերէն լեզուով՝ յիշածս Mohl-ինը, արձակ թարգմանութիւն, նաեւ առանձին, 7 հատոր, *Le livre des Rois* 1876-8: Անգլերէն լեզուով Rogers 551 էջ 1907 թ. և Warner եղբայրների՝ 9 հատոր 1905-15: Իտալերէն լեզուով՝ Pizzi, Թուրին. 1886 88:

Առանձին հատաւծների թարգմանութիւններ բազմաթիւ են դանադան լեզուներով եւ առանձնապէս բազմացան ֆէրդուսու հաղաւթների առթիւ:

Հայերէն լեզուով կան Սամ. Գիւլգատեանի թարգմանած Ռուստամ եւ Զոհրար, Սիւսուշ եւ Զոհակ. Դոկտոր Յ. Թիւրեքեանը

*) Սամայ ծոեր, էջ 29:

թարգմանել է Արտաշիր Բարկան: Հաղարամեակի առիթով նոր թարգմանութիւններ կատարել են պ. պ. Թիւրեքեան եւ Յ. Միրզայեան (հատաւծներ):

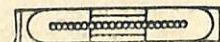
Գնահատականը եւ ինքնագնահատականը. — Եթէ համարձակւենք մեր գնահատականը տալ Ֆէրդուսու մասին, կը մնայ ասել, որ նրա տեղը մեծ վիպադիրների կաճառում՝ Հոմերոսի, Վերգիլիոսի եւ այլ մեծ վէպերի հեղինակների կողքին է:

Այս բանը չէր կարող չզգալ եւ ինքը, մեծ բանաստեղծը. նա իր բարձր արժանաւորութեան գիտակցութիւնը հանդէս է բերում Սուլթան Մահմուդի դէմ գրած երգիծարանութեան հետեւեալ տողերում, որոնք յիշեցնում են Պինդարի, Հորացիոսի եւ Ուլիսիոսի քրմական օրհներգները:

Փառք հերոսների՝ հօր, անւանի,
Մէկ մէկ իմ մատնանում կացուցի յայտնի.
Բոլոր մահացածներն այն հնամենի,
Իմ հրաշագործ ձեռքով դարձան կենդանի:
Յիսուսի պէս մէկ մէկ այդ մեռածներին,
Ես կեանք մերշնչեցի գրչով վերստին:
Քեզ մեծ ծառայութիւն մատուցի, արքայ,
Յիշատակդ աշխարհում անմեռ կը մնայ:
Ապարանքներն ամէն կը նստման,
Անձրեւից ու տապից վառ արեգական:
Ես գրչով հիմք դրի վեհ ապարանքի,
Որ հողմ ու անձրեւից ան երբեք չունի:
Եւ իմ երկի գլխով դարեր կը դառնան,
Սակայն նխոհուն մարդիկ այն միշտ կը կարդան:

Եւ իրաւ, այն խանդավառ վերաբերմունքը, որ ցոյց տուեց ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը հանդէպ մեծ բանաստեղծի յիշատակի նրա ծննդեան հաղարամեակի առթիւ, պարզ ցոյց տուեց, որ այդպիսի հաղարամեակներ նրա երկի գլխով դեռ չառ կը դառնան, սակայն խոհուն մարդիկ այն միշտ կը կարդան:

Թէհրան.

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԶԱԻՐԵԱՆ

ԹՈՐՈՍ ԹՈՐԱՄԱՆԵԱՆԻ ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾԸ

Այս տարեայ մարտ 1-ին, Երեւանում, սրտի երկարատեւ հիւանսութիւնից, 70 տարեկան հասակում, վախճանեց նշանաւոր գիտնական ճարտարապետ Թորոս Թորամանեանը:

Հանգուցեալը Շապին - Գարահիսարի շրջանից էր, հողագործի գաւակ, ծնւած 1864 թ. մարտ 18-ին: Նախնական կրթութիւն ստացել էր գիւղի տէր - Թորիկեան դպրոցում: 1878 թ. զրկւել էր ծընողներից, բայց կարողացել էր շարունակել ուսումը, երեւան բերելով առանձին ընդունակութիւն զծագրութեան մէջ: 1884 թ. էին համադիւղագիրների եւ ազգականների աջակցութեամբ, Թորամանեանին յաջողեց անցնել Պոլիս եւ մի առ ժամանակ աշակերտութիւն անելով մի հիւսն արհեստաւորի մօտ՝ պատրաստեց մտնելու համար Գեղարեւստից ձեմարանը: 1888 թ. նա փայլուն քննութիւն տւեց եւ ընդունեց ձեմարան, ուր այն ժամանակ դասախօսում էին եւրոպացի եւ մի քանի հայ ու յոյն ուսուցչատէսներ: ձեմարանում Թորամանեանը հինգ տարի հետեւեց ճարտարապետական ճիւղին, 1893 թ. աւարտեց փայլուն յաջողութեամբ՝ ստանալով պետական թոշակ՝ մասնագիտութիւնը եւրոպայում կատարելագործելու համար: Վրա հասն, սակայն, հայկական հարածանքները, նշանակած թոշակը մերժեց, եւ Թորամանեանը, 1896 թ. էին, հեռացաւ Պոլսից ու մինչեւ 1900 թ. զբաղւում էր ճարտարապետութեամբ Բուլղարիայում: Այստեղ նրա գործերը գնացին բաւական լաւ. նա ոչ միայն օգնում էր իր ազգականներին, այլեւ տնտեսում որոշ գումար, որով կարողացաւ անցնել Փարիզ՝ ուսումը շարունակելու յուսով: Փարիզում սակայն նրա յոյսերը չարգարացան. նիւթական միջոցների պակասը եւ լեզւի անբաւարար ծանօթութիւնը արդելք եղան մտնելու բարձրագոյն դպրոց, եւ նա բաւականացաւ միայն զբաղարաններում աշխատելով եւ թանգարաններ այցելելով: Բայց երկար չկարողանալով գիմանալ՝ վերադարձաւ Բուլղարիա:

Փարիզում Թորամանեանը ծանօթացաւ բանասիրութեամբ եւ հայկական հնութիւններով զբաղւող Կար. Բամաջեանի հետ, որ մտածում էր ճանապարհորդութիւն կատարել գէպի Կովկաս՝ Անիի աւերակները ուսումնասիրելու համար: Այդ նպատակով նա դիմում էր արել հայ հարուստներին, բայց վերջիններից չօգտւելի արդիւնք չէր ստացւել: Նրան յաջողւել էր մի փոքր գումար էլ ձեռք բերել Société Asiatique-ից: Եւ համեստ միջոցներով նա մեկնեց Կովկաս՝ նախօրոք կանչելով եւ Թորամանեանին՝ լրացնելու համար իր թերին ճարտարապետութեան բնագաւառում: Թորամանեանը, ողւորւած Անիի ճարտարապետական արւեստն ուսումնասիրելու հեռանկարից, թողեց գործը եւ շտապեց միանալ Բամաճեանին:

1902 թ. Բամաճեանն ու Թորամանեանը արդէն Անիումն էին: Բամաճեանը ենթադրում էր Անիում մնալ մի քանի շաբաթ եւ այդքան ժամանակը բաւական էր համարում հայկական ճարտարապետութիւնը ուսումնասիրելու համար, մինչ Թորամանեանը պնդում էր, թէ դրա համար անհրաժեշտ է երկար տարիների անդուշ աշխատանք: Եւ որովհետեւ նրանց նիւթական միջոցները բաւական չէին երկար աշխատանքի համար, որոշւում է, որ Թորամանեանը մնայ Անիում, իսկ Բամաճեանը գնայ հայաբնակ խոշոր կենտրոնները եւ դրամ հաւաքէ Թորամանեանի աշխատանքների համար: Մի քանի անյաջող փորձերից յետոյ, սակայն, Բամաճեանը վերադառնում է Փարիզ, իսկ Թորամանեանը մնում է Անիում, առանց նիւթական միջոցների:

Անիում Թորամանեանը ենթարկւեց ֆիզիքական եւ բարոյական ծանր զրկանքների: Նրան համեստ օգնութիւն էր ցոյց տալիս միայն էջմիածնի ներկայացուցիչ Միքայէլ վարդապետը, որ ինքն էլ հազիւ կարողանում էր գլուխ պահել: Նրանք երկուսը ապրում էին կիսաւերակի մի նիւղի մէջ, առանց վառելիքի, գրեթէ միայն չոր հացով: Սոված, ցնցոտի դարձած հագուստով՝ Թորամանեանը անկարող եղաւ շարունակել սկսած աշխատանքը: Պատահական մարդկանց աջակցութեամբ նա կարողացաւ հասնել էջմիածին, բայց այդտեղ նրա վիճակը ոչ միայն չբարելաւեց, այլ, ընդհակառակը, աւելի եւս վատթարացաւ: էջմիածնի համալսարանական միաբանները կասկածով ու հեղինակով վերաբերւեցին բարձրագոյն դպրոցի վկայականից զուրկ Թորամանեանին, նրան կոչւում էին «վարպետ», այսինքն՝ պարզ որմնագիր եւ միջոց չուէին աշխատելու:

Այդ այն ժամանակն էր, երբ Պաշտիկ վարդապետ Դատեանը կատարում էր Զւարթնոցի պեղումները: Ներսէս Շինող կաթողիկոսի

650 թվին կառուցած եկեղեցին ընդհանուրի հետաքրքրութեան առարկայ էր, եւ Սաչիկը փնտրում էր ձեռնհաս մէկին, որ կարողանար վերականգնել եկեղեցու յատակագիծը: Սաչիկի հրաւերով Թորամանեանը անցաւ դործի եւ մի քանի լրացուցիչ պեղումներէն յետոյ՝ դժեց եկեղեցու ճակատը եւ ներքին հատածները: Թորամանեանի յատակագծով դուրս եկաւ երեք յարկանի կլոր մի եկեղեցի՝ զուտ հայկական զմբէթով: Այդ եկեղեցին շինող է. դարի հայ ճարտարապետների դադանքն ու խիղախութիւնը ներքին երկու յարկերի կարգաւորման կիսաշրջանով շարւած նուրբ, դեղակերտ սլաների եւ, ինչպէս ինքը Թորամանեանն էր որակում, ութը «յանդուղն» կամարների դասաւորութեան մէջ էր:*)

Երբ Սաչիկ վարդ. Թորամանեանի կազմած յատակագծերը ներկայացրեց վկայեալ ճարտարապետներին, սրանք բոլորը ըմբոստացան չէնքի երեք յարկանի լինելու մտքի դէմ եւ մերժեցին ընդունել հայկական զմբէթի գոյութիւնը: Սաչիկը շատ հեշտութեամբ լուծեց խնդիրը. նա առաւ ու մկրատով կտրեց զմբէթը: Բնականաբար, դրանից յետոյ, յարաբերութիւնները Սաչիկի եւ Թորամանեանի միջեւ խանգարեցին, եւ վերջինս վերադարձաւ Անի, ուր 1904 թ. սկսած մասնակցեց Ակադ. Ն. Մառի կատարած պեղումներին:

Մառը 1892 թ. իվեր դբադւած էր Անիով: 1892 թ., Կայսերական Հնագիտական Յանձնաժողովի նախաձեռնութեամբ եւ միջոցներով նա սկսեց կատարել պեղումներ, որ շարունակեց եւ 1893 թ.: Տասը տարւայ դադարից յետոյ, 1904 թ. Մառը նորից ձեռնարկեց այդ աշխատանքներին՝ եւ այնուհետեւ տարւէ տարի շարունակեց մինչեւ պատերազմի վերջը: Այժմ արդէն աշխատանքները կատարւում էին բացառապէս հայ մշակութային հիմնարկութիւնների ու անհատների եւ գլխաւորաբար Պետերբուրգի Հայ Եկեղեցական Խորհրդի տրամադրած նիւթական միջոցներով:

Աշխատելով Մառի հետ՝ Թորամանեանը ստացաւ որոշ նիւթական ապահովութիւն եւ ամբողջապէս նւիրեց իր սիրած դործին՝ հայ եւ, յատկապէս, Անիի ճարտարապետութեան ուսումնասիրութեան: Թորամանեանի կեանքում սկսեց մի նոր շրջան: Նա տեղ գտաւ ահադ. Մառին շրջապատող բարձր զարգացման տէր եւ գիտութեան անչափանդորէն ծառայող մտաւորականների մէջ եւ ինքն էլ ամբողջ էութեամբ յանձնեց գիտական՝ հետազոտական աշխատանքի: Անին յաճախ այցելում էին հայկական հին ճարտարապետութեան առաջնակարգ մասնագէտներ, որոնք կենդանի հե-

*) Տե՛ս Թ. Թորամանեանի յօդւածը, «Մուրճ», 1905 թ. № 5:

տաքրքրութիւն էին ցոյց տալիս դէպի Թորամանեանի դործերը, վրձում էին նրա հետ, հաղորդում ու բացատրում գիտութեան կատարած նւաճումները այլ բնագաւառում: Բնական է, որ նման միջավայրում Թորամանեանը բոլորովին վերածնէր: Մառը խիստ բարձր էր դնահատում նրա բժականդիր աշխատանքը, հետը առնում էր հայկական աւերակներն այցելելիս, շատ անգամ նրան մենակ ուղարկում էր որոշ եկեղեցիների հետազոտութեան՝ չափելու եւ քննելու համար: Վերջապէս, իր հետ տարաւ նրան Վրաստան, ուր Թորամանեանը հնարաւորութիւն ստացաւ ծանոթանալու վրաց ճարտարապետութեան եւ հաւաքելու հարկաւոր տեղեկութիւններ: Երեք տարւայ լարւած աշխատանքից յետոյ, Թորամանեանից դուրս եկաւ ըստ ամենայնի գիտնականօրէն պատրաստւած մի հնագէտ՝ ճարտարապետ:

1906 թվին Մառը պեղեց Գագիկ Ա. Թաղաւորի Ժ. դարի վերջը շինած եկեղեցին: Ժամանակակիցների վկայութեամբ այդ եկեղեցին Զւարթնոց եկեղեցու հարազատ պատճենն էր: Պեղումները լիովին հատուտեցին այս վերջին փաստը: Նրանք հաստատեցին նաեւ, որ Թորամանեանի կազմած եւ Սաչիկի կողմից այնպիսի բարբարոս վերաբերումի արժանացած Զւարթնոցի յատակագիծը ըստ ամենայնի ճիշտ էր, նոյնիսկ ճակատի նկարը ճշուեց ամբողջութեամբ: Բացի ճարտարապետական նիւթից, որ հնարաւորութիւն էր տալիս վերականգնելու Գագիկ Ա.-ի եկեղեցու յատակագիծը, պեղումների ժամանակ գտնեց եւ եկեղեցին շինողի արձանը՝ եկեղեցու կաղապարը ձեռքին: Այդ կաղապարի վարի մասը՝ առաջին երկու յարկերը մընացել էին անեղծ, որով ճշդեց, որ Թորամանեան վերականգնած Զւարթնոցի յատակագիծը բոլորովին համապատասխանում էր իրականութեան, մի հանգամանք, որ շատ բարձրացրեց Թորամանեանի վարկը, իբրեւ հայ հին ճարտարապետութեան մասնագէտի:

Անի հասնելու առաջին օրից իսկ Թորամանեանը յատուկ ուշադրութիւն դարձրեց Ժ. դարում շինւած Առաքելոց եկեղեցու վրա, որ համարւում էր Կաթողիկէ մայր եկեղեցի: Իր մեծ մասով նա մնացել էր դեանի երեսին եւ մատչելի էր գիտելու եւ չափելու համար: 1906 թ. Մառը այդ եկեղեցու շուրջը կատարեց հետախուզական աշխատանքներ, որոնք Թորամանեանին տւին խիստ հետաքրքրական տեղեկութիւններ եկեղեցու մեծութեան եւ յատակագծի մասին: Միեւնոյն ժամանակ, Թորամանեանը հետազոտեց ու չափեց Էջմիածնի մօտի Հռիփսիմէի եկեղեցին՝ շինւած 619 թ. եւ Մցխեթի վրաց Ս. Սաչ եկեղեցին, որի շինութիւնը սկսւել էր 600 թվականներին եւ վերջացել 619-ին:

կանգուն:*) Այս տեսակների հիման վրա Թորամանեանը անում է հետեւեալ խորհրդածութիւններն ու եզրակացութիւնները:

Յայտնի է, որ Անիի Առաքելոց եկեղեցին կաթողիկէ եկեղեցի էր եւ շինւած էր 10-րդ դարում Դւինի կաթողիկէ եկեղեցու օրինակով: Այս վերջինն էլ, իր հերթին, Թորամանեանի ենթադրութեամբ, շինւած էր Էջմիածնի տաճարի օրինակով: Անիի եկեղեցին դրսից քառանկիւնի էր. քառանկիւնի պէտք է եղած լինէր եւ նրա նախատիպը: Միւս կողմից, գոյութիւն ունի Մցխեթի վրաց Ս. Խաչ եկեղեցին, որ նոյնպէս կաթողիկէ էր եւ զարմանալի կերպով նրման էջմիածնի մօտի Ս. Հռիփսիմէի եկեղեցուն: Վրաց եկեղեցու շինութիւնը վերջացել էր 619-ին, իսկ Հռիփսիմէի եկեղեցին սկսել էր շինւել նոյն թւականին. սրանից Թորամանեանը եզրակացնում է, որ այդ երկու եկեղեցիներն էլ շինւած են մի երրորդի, այսինքն՝ Էջմիածնի օրինակով:

Մտքը տւեց Թորամանեանին եւ այս առեղծւածի լուծումը. Ս. Խաչ եկեղեցին շինւել է վրաց Կիրիոն կաթողիկոսի օրով, որ, հաւանաբար, վճռական ձայն է ունեցել եկեղեցու տիպը որոշելու հարցում: Այս այն Կիրիոնն է, որ առաջնակարգ դեր ունեցաւ հայ եւ վրացի եկեղեցիների բաժանման խնդրում եւ որ վրաց կաթողիկոս դառնալուց առաջ, 7 տարի, եղել էր Էջմիածնի տաճարի աւագերէց: Բնական է, որ երբ նա ձեռնարկեց Վրաստանի կաթողիկէ եկեղեցու շինութեան, իրրեւ նախատիպ ընդունեց Էջմիածնի եկեղեցին: Այն էլ պէտք է ասել, որ հայերի եւ վրացիների գեղարւեստական ճաշակը, ինչպէս եւ բաղմամբիւ կրօնական աւանդութիւններն ու սովորութիւններ շատ նման էին միմեանց եւ եկեղեցիների բաժանումից յետոյ էլ դեռ երկար մնացին նման: Այդ նմանութիւնը մանաւանդ աչքի է ընկնում շինարարութեան բնագաւառում, որովհետեւ վրաց եկեղեցիներից շատերը, եթէ ոչ մեծ մասը, շինւած են հայերի ձեռքով:

Նախնական այս հտադոտութիւններով եւ տեսական հիմնաւորումներով դատեւիդւած՝ Թորամանեանը ձեռնարկեց Էջմիածնի տաճարի ուսումնասիրութեան: Նա դրսից ու ներսից ամենայն մանրամասնութեամբ չափեց եկեղեցին, հանգամանօրէն քննեց պատերի եւ հիմքի մատչելի մասերի կառուցւածքը եւ հանեց մի շարք եզրակացութիւններ, որոնցից իւրաքանչիւրը ի միճակի էր հաստատելու

կատարած դիտողութիւններով: Եւ ամենայն ճշտութեամբ ապացուցեց, որ տաճարը նախապէս եղել է քառանկիւնի շէնք, որ եկեղեցուն խաչի ձեւ տուող կողքի թեւերը հետագայ ժամանակների, այսինքն՝ 7-րդ դարի գործ են: (Մտքը հասցնում է մինչեւ 9-րդ եւ նոյնիսկ 10-րդ դարը):

Թորամանեանի երկրորդ, նոյնպէս շատ կարեւոր եզրակացութիւնն այն է, որ հակառակ արտաքին քառանկիւնի ձեւին՝ եկեղեցին ներսից ունէր խաչի ձեւ. Ս. Հռիփսիմէի, Մցխեթի Ս. Խաչի եւ Անիի Առաքելոց եկեղեցիների պէս: Այս խաչաձեւութիւնը առաջ էր դալիս նրանից, որ եկեղեցու չորս անկիւնները ունէին չորս սենեակներ, որոնք իրենց մէկ անկիւնով կցւած էին դմբէթը պահող չորս սիւններին: Այս չորս սենեակներն էլ ունէին արտաքին դուռ: Արեւելեան սենեակների դերը պարզ է. նրանք կատարում էին խորանի պաշտօն. արեւմտեան սենեակները, որ դուրկ էին եկեղեցու ներսի հետ հաղորդակցու հնարաւորութիւնից, Թորամանեանի ենթադրութեամբ, ծառայում էին նորահաւատների համար («երախայ», «նորահաւատ»), որոնք, օրինակ, յոյն եւ լատին եկեղեցիներում, հաղորդութիւնից առաջ, դուրս էին գնում, իսկ հայոց եկեղեցում մնում էին առանձին սենեակում: Իր ենթադրութիւնը հաստատելու համար Թորամանեանը օրինակ է բերում իր ծննդավայրի Ս. Աստուածածին եկեղեցին, ուր նոյնպէս կան արեւմտեան սենեակներ, որոնք եկեղեցուց բաժանւած են վանդակաձեւ պատերով: Ժողովուրդը այդ սենեակները կոչում էր՝ քէյնամազ սէփիւսի: Թորամանեանը ցոյց է տալիս, որ Էջմիածնի տաճարն էլ ունեցել է նման սենեակներ: Տաճարի արեւմտեան պատում նա յայտնաբերել է դրսից դէպի սենեակը տանող մի դուռ: Հետագային, երբ սենեակը վերացւել է, դուռը ծածկւել է քարերով: Այդ դուռը պայտածել էր, որ ցոյց է տալիս թէ պատը շինւած է եղել 6-րդ դարից առաջ, որովհետեւ յայտնի է, որ արաբների Հայաստան գալուց յետոյ եկեղեցիների շէնքերից անհետանում են պայտածել դռները:

Հաստատելով հայոց հնագոյն եկեղեցու արտաքին ձեւն ու ներքին յատակադիւր՝ Թորամանեանը զբաղւեց նաեւ Էջմիածնի տաճարի կտուրով: Նրա կարծիքով սկզբում կտուրը իջնում էր եկեղեցու երկու կողմերը. հետագային կտուրի այդ ձեւը նկատւել է անյարմար, տանիքը ծածկւել է եկեղեցու առանցքից մէկ կողմ իջնող նոր ծածկով: Այս ենթադրութեան ճշտութիւնը հաստատեց եւ Տեւրուհի Սուքիաս եպ. Պարզեանը՝ պատմելով, թէ ինքը լսել է Մակար կաթողիկոսից, որ ուսուստիս՝ պարսկական պատերազմի ժամանակ, 1828-ին, Էջմիածինը զրաւելել ու բերդի էր վերածւել ուսուստիս:

*) Առ. Գալիքեցի (էջ 201) առաջ է բերում Շահ Աբբասի եւ Ջուղայեցի հայ վանատական Խաչապի խոսակցութիւնը, որի ժամանակ վերջինս աշխատում էր համոզել Շահին, որ սա նոր եկեղեցի շինել տայ առանց հիմք քանդելու:

ների կողմից: Տաճարի տանիքի վրա միշտ կանգնած էին պահակ զինվորներ, որոնք, ցրտից պաշտպանելու համար, յաճախ կրակ էին վառում: Դրանից վնասվել էր կտուրը: Երբ, պատերազմից յետոյ, ձեռնարկեցին կտուրի վերանորոգութեան եւ սկսեցին փոխել քարերը, պարզեց, որ վերի ծածկի տակ գոյութիւն ունի մի երկըրորդ, բոլորովին տարբեր ձեւի ծածկ: Այդ ծածկի մէջ երեւան են եկել գաղտնի պահարաններ, որոնց մէջ գտնւել են եկեղեցական սնոթներ եւ կաթոլիկոսական դաւազան:

Այս օրինակները, կարծում ենք, բաւական են ցոյց տալու համար, թէ Թորամանեանը որպիսի ուշադրութեամբ, ինչ խնամքով, սրամտութեամբ ու սիրով աշխատում էր եւ ինչպէ՞ս յաջողում էր տրամաբանական ու ճիշտ եզրակացութիւններ հանել տարբեր, յաճախ, ցան ու ցիր, իրարից կտրւած փաստերից ու գիտողութիւններից:

Անիում եւ Էջմիածնում կատարած 16 տարւայ աշխատանքի ընթացքում Թորամանեանը զիջեց առատ հում նիւթ — նկարներ, յայտադներ, չափւածքներ, գծագրութիւններ, բացատրական գրւածքներ, յուշագրութիւններ, օրագրութիւններ եւայլն: Հայ նիւթական մշակոյթի համար անգնահատելի նշանակութիւն ունեցող այդ նիւթի մէկ չնչին մասն է միայն ցարդ հրատարակւած: 1913 թ. յայտնի գիտնական Ստրժիկովսկու հրաւերով նա մեկնեց Վիէննա, ուր մի շարք դասախօսութիւններ կարդաց համալսարանի կից Արեւելեան ճարտարապետութիւնների ուսումնասիրութիւնների համար կազմւած հաստատութեան մէջ: Այդ դասախօսութիւնները զբաւեցին գիտնական աշխարհի ուշադրութիւնը, եւ յիշեալ հաստատութիւնը Թորամանեանին յատկացրեց այդ տարւայ մրցանակը, յանձն առնելով միաժամանակ՝ ապահովել նրա աշխատութիւնների հրատարակութիւնը: Իր աշխատութիւնները ամբողջացնելու նպատակով լրացուցիչ հետազոտութիւններ անելու համար Թորամանեանը հետի նիւթերը թողնելով Վիէննայում, վերադարձաւ Հայաստան եւ պատերազմի պատճառով այլեւս չկարողացաւ յետ գնալ Վիէննա: Մի քանի տարի յետոյ, Ստրժիկովսկին ինքը օգտագործեց Թորամանեանի նիւթերը եւ հրատարակեց իր յայտնի երկհատոր աշխատութիւնը:

Պատերազմի ընթացքին Թորամանեանը շարունակեց աշխատել Հայաստանում: Թիւրքական արշաւանքը մեծ հարւած հասցրեց նրան: Անին մի անգամ եւս կործանւեց. տարիների անդուլ ճիգերով հաւաքւած նիւթերը ցան ու ցրիւ եղան ու փնացան: Թորամանեանն էլ, շատերի հետ կորցնելով իր ունեցածը, փախաւ Թիֆլիս,

ուր մի առ ժամանակ ապրում էր աղքային հաստատութիւնների եւ մասնաւոր անհատների աջակցութեամբ: Երբ 1918 թ. կազմւեցաւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ քիչ յետոյ հնարաւորութիւն ստեղծւեց հետազոտական — գիտական աշխատանքներ կատարելու, Թորամանեանը շտապեց Հայաստան եւ պաշտօնի կոչւեց հանրային կրթութեան եւ արւեստի նախարարութեան Հնութեանց Պահպանութեան Կոմիտէից: Այդ կոմիտէի կազմի մէջ մտնում էին Ակադ. Ա. Թամանեանը, Գարեգին Արքեպ. Յովսէփեանը, Աշխարհբէգ Լորու — Մելիք — Քալանթարեանը: Կոմիտէի հետաքրքրութեան եւ զբաղումի առաջին առարկաներից մէկը եղաւ Անին: Թորամանեանի զեկուցման վրա՝ Հնութեանց Պահպանութեան Կոմիտէին յատկացեցին Լքեալ Անի զիւղի հողերը. գիւղը դարձաւ Անիի հնութիւնների պահպանութեան կենտրոն, եւ Թորամանեանը հաստատւեց այնտեղ: 1920 թ. յուլիսին Կոմիտէն կազմակերպեց գիտական մի մեծ արշաւ, որին մասնակցեց եւ Թորամանեանը, ինչպէս նաեւ նկարիչ Նիկոլէ Թադէոսեանը, «Գեղարւեստ»-ի խմբագիր Գ. Լեւոնեանը, Գարեգին եպ. Յովսէփեանը, Աշխարհբէգ Մելիք — Քալանթարեանը եւ ուրիշներ: Թիւրքական նոր արշաւանքը, վերջ դրեց այս ձեռնարկին էլ, ինչպէս եւ Հայաստանում սկսւած ուրիշ շատ արժէքաւոր ձեռնարկների:

Խորհրդայնացման հետեւանքով գիտական աշխատանքները Հայաստանում մի առ ժամանակ կանգ առին: 1923 թ.ին կազմւեց Հայաստանի Հնութիւնների Պահպանման Կոմիտէն. Թորամանեան յաստանի Հնութիւնների Պահպանման Կոմիտէին մէկը: Յետոյ, նշանակւեց դարձաւ նրա գործոն աշխատակիցներից մէկը: Յետական Թանգարանի ճարտարապետական բաժնի վարիչ եւ, ի վերջոյ, Հայաստանի Կուլտուրայի Պատմութեան Ինստիտուտի նախագահութեան անդամ: Եւ այլեւս մինչեւ մահ աշխատեց Հայաստանում, իրեն հարազատ առարկէզում:

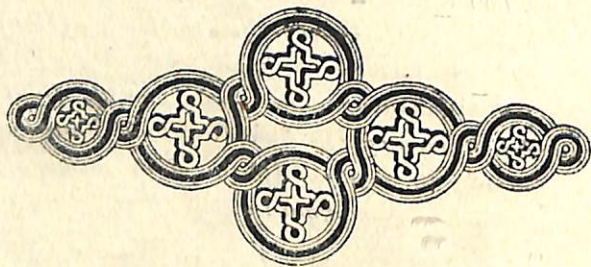
Թորամանեանի աշխատութիւններից այստեղ յիշենք «Զարթնոց»-ը, «Հայ ճարտարապետութեան Պատմութիւնը», «Շինանիւթերը եւ շինարւեստը հայ ճարտարապետութեան մէջ» գրքերը, ինչպէս նաեւ «Նիւթեր հայ ճարտարապետութեան պատմութեան» առաջին հատորը՝ Թորամանեանի ամենից խոշոր աշխատութիւնը:

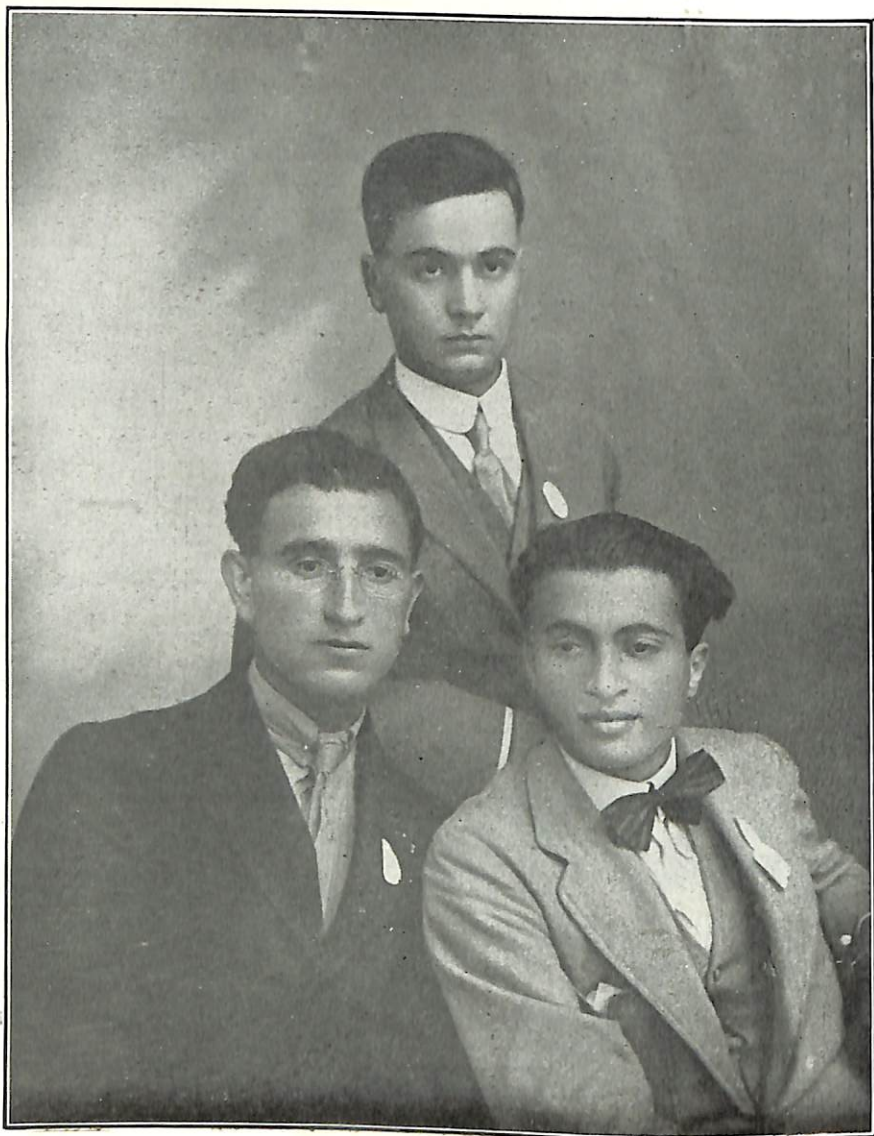
Թորամանեանի գերն ու նշանակութիւնը, ի հարկէ, այն չէ, որ նա բաղմամբիւ հում նիւթեր հաւաքեց — չափւածքներ, նկարներ ու պատկերներ: Այդ էլ, անշուշտ, խիստ կարեւոր գործ է, բայց նրա մէջ չկայ այն ստեղծագործական տարրը, որ մարդու անմահութեան է առաջնորդում: Թորամանեանի արժէքը այն է, որ նա կարողացաւ տեսնել ու հասկանալ տեղական յուշարձանների փոխա-

դարձ կապը եւ սերտ յարակցութիւնը շրջապատի նոյն կարգի նիւթերի հետ: Նա կարողացաւ հանել երբեմն յանդգնութեան հասնող համարձակ եղբակացութիւններ: Եւ ստեղծեց որոշ, իրապաշտ ուղղութիւն հայ ճարտարապետութեան պատմութեան մէջ:

Թորամանեանը սովորեց կարգաւ պատմութիւնը քարերի վրա եւ ստիպեց դորշ քարերին խօսել Հայաստանի դարաւոր անցեալի մասին: Թորամանեանը մեզ էլ սովորեցրեց լսել ու կարգաւ Հայաստանի քարերի լեզուն: Նա առաջին ուսուցիչն է մեր քարեղէն լեզւի: Այստեղ է նրա մեծութիւնը: Եւ դրա համար նա արժանի է հայ մտաւորական հասարակութեան երախտագիտութեան:

Փարիզ.

Մ. ԶԱՐԻՖԵԱՆԵՆ ԵՒ ԻՐ ԵՐԿՈՒ ՄԱՐԶԻԿ ԸՆԿԵՐՆԵՐԸ
ՆԱԽ. Զարդարեան (*Համր, զեբ*), Խաչ. Զուլփաեան (*աջ, զար*):

(ԻՐ ՄԱՀԻԱՆ 10 ԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԹԻԻ)

Զարիֆեանի հանդէպ ունեցած սէրս եւ հիացումս այնքան մեծ
եղած են, որ յուզումով կը մօտենամ իրեն՝ իբր ընկեր, իբր մար-
դիկ, իբր ուսուցիչս եւ մանաւանդ իբր բանաստեղծ։ Յուզումով,
կըսեմ, որովհետեւ Զարիֆեան իմ միաւորական կեանքին վրա դը-
րօշմած է ամենաազդու պատկերը բանաստեղծին, Դուբեանի եւ Մե-
ծարենցի պէս վսեմ, որ իր կենսագրութիւնը տալով, կուզեմ ըն-
թերցողները կապել իր հմայքին շրջ ես կը կրեմ իրմէ։

Մատթէոս - Տրդատ Զարիֆեան ծնած է Կ. Պոլիս, Կէտիկ Փաշա թաղը, 1894 Յունւար 4-ին: Փոքր տարիքէն, իր ծնողքը կը փոխադրուի Սկիւտար Իճատէի թաղը: Պահ մը ազգային վարժարան: Երեսնամեայ տարեկանին կը դուրս գայ Կէտիկեան վարժարանը: Երեսնամեայ տարեկանին կը դուրս գայ Կէտիկեան վարժարանը: Երեսնամեայ տարեկանին կը դուրս գայ Կէտիկեան վարժարանը:

Իր պատանեկութեան եղած է խելացի, յառաջադէմ, բայց ա-

Նադակ ու չարածճի, ուսուցիչներու գլխի վրայ հասնող
Օր մը, դպրոցը, պակաս նօթի մը համար, իր մանուկ արժա-
նապատուութիւնը վիրավորւած զգալով՝ կանյալտացնէ նօթագրու-
թեան տետրակը։ Այս դէպքը պատճառ կըլլայ որ շարաթւայ մը
համար դպրոցէն կախակալելի, իբր պատիժ։ Եւ հակառակ իր ծը-
նողքին ու տնօրէնութեան ներողամտութեան չուզէր վերադառնալ
նոյքին ու սնօրէնութեան ներողամտութեան չուզէր վերադառնալ
նոյքին ու սնօրէնութեան ներողամտութեան չուզէր վերադառնալ
նոյքին ու սնօրէնութեան ներողամտութեան չուզէր վերադառնալ

նակարդ աշակերտ եւ մանաւանդ լաւ սարկեր - Է

Զարիֆեան ըլլալով ամենափայլուն շրջանագրութեան հետեւ
մասնաւոր յանձնարարութիւնով կը դբւի Ռօպէրթ Քօլէճ, հետեւե-
լու համար երկրաչափական մասնագիտական ճիւղին, որուն մեծ
հակում ունէր։ Սակայն երկար չի մնար Ռօպէրթ Քօլէճ, կը վերա-
դառնայ կրկին Պէրպէրեան վարժարանը եւ զայն կաւարտէ փայլուն
կերպով, 1913-ին։

*) Այս տարի ապրիլին լրացաւ Մ. Զարիֆեանի մահւան տասը տարին: Մի քանի օր քննադատական սոյն ուրագիծը: Զարիֆեանի ստեղծագործութեան միւրաւոր ուրիշ ուսումնասիրութիւններ էլ կը տրուի «Վէմ»-ում: ԽՄԲ:

Արդէն այս շրջանին էր որ շտապներ կը լաւէին դեռ ու դէն իր մասին. հիւանդ էր Զարիֆեան. քանի մը անգամներ ալ թոքերէն արիւնհոսութիւն ունեցած, նոյնիսկ դասերու ընթացքին:

Այլեւս մենք Զարիֆեան փոխած կը տեսնէինք. ան պատերազմէն առաջ կեանքի մէջ էր այնքան բուռն, հեւիհեւ, խօլակիւն, որ քան վերջը հանդարտ, վիպական զեղուն խոկումի եւ մտածմանց տրտում կեանք մը ունեցաւ. մանաւանդ երբ ալ համոզուած էր որ ինք հիւանդ մըն էր:

Նախապէս, պատերազմէն առաջ, նախազգացումն ունեցած էր արդէն երբ կը գտնէր Ատանա. մանաւանդ որ այդ հիւանդութիւնը կըսկսէր շատ կանուխէն, 1912-ին, երբ ան հայ երկրորդ ուղիմպիականին գերբնական ճիգ մը կընէր երեք քայլի մէջ իր նախկին մըր-ցանիչը կոտորելու: Մէջէն բան մը փրթեր էր. եւ այս բառը շատ յաճախ մեղի կըկնած էր: Այդ դէպքն էր որ իր զօրեղ մարմնին մէջ բոյնդրած, որոշ հանգամանք կըստանար 1920-ին եւ կըսպառնար յարատեւ կրկնումներով քայքայել իր ուժեղ կազմածքը:

Հոս սակայն պէտք է խոստովանիլ, որ Զարիֆեան իր հիւանդութեան հանդէպ ունեցաւ անարդար արհամարհանք մը եւ չինս-յեց ինքզինքին. դարնան թէ աշնան իրիկուններ, գեղեցիկ եւ խո-րունկ լուսնկայ գիշերներ կը թափառէր երկար, բաց դաշտերուն մէջ, ֆոէնկին լեռան վրա, Ոսփորի հայլոյն դէմ, հոն, ուր շատ յաճախ մայրամուտին ականատես կըլլար նայատներու պարին, ե-րազներու մէջ ընկղմած, կը խմէր վերջալոյսի խենթեցնող գինիէն, բարձրանալու համար աստղերը. ու տարածամը՝ ննջարան կը վերա-դառնար յոգնած, ուժաքամ գթութեան եւ կարեկցութեան հայ-ցումով:

Յիշողութեանս մէջ դեռ թարմ դրոշմւած կը մնան այն գիշեր-ները, մութ եւ երկար ձմրան իրիկունները, իր միայնակ հակումի պահերուն մէջ, երբ ան լամբի տմոյն, աղօտ լոյսով անքուն, մխր-ճըւած ընթերցման եւ երազանքի աշխարհին մէջ կողջունէր արշա-լոյսի առաջին շողերը:

Զարիֆեան սակաւախօս էր. կը կարդար անխոնջ եւ յամառօ-րէն. հազիւ երբեմն կը խօսէր իր աշակերտներուն մասին. կը պատ-մէն իր սիրած հեղինակներու կեանքը, Բաղդադի, Պայրէնի, Օսթա-Ուսթի, Շիւլլէրի, Լամարթինի, մանաւանդ Թոլսթոյի, որուն հան-դէպ մասնաւոր պաշտամունք մ'ունէր: Երաժշտութիւնը խենթի պէս սիրող մը, երբ ամէն անգամ կ'իմանար քովընտի պարտեղէն, Պէր-պէրեան վարժարանին կից, աղջկանց վարժարանէն երգի կամ նւա-գի ձայն մը, ինքզինքն էլած կը վերանար արբոնութեամբ զեղուն

իր հոգին կը յանձնէր անուրջին. ու իր ցաւը մանաւանդ կ'օրօրէր աստածաշունչ Շոփէնի մը երգին մէջ:

Զարիֆեանի գրական կեանքը յանկարծ սկսաւ թեթեւ դէպքով մը որ կարժէ յիշատակել: Սկիւտարը մեծ բանաստեղծներ տւած է մեր գրականութեան. հայաշատ քաղաք, զուտ հայ թաղերով, խան-դավառ ամբոխ մը, աւիւնով տոգորւած, աղբայնական ողի, մանա-ւանդ մեծ եղեռնէն ճողոպրած այդ երիտասարդութիւնը, մանուկ Հայաստան մը կուրծքին սեղմած, եռուղեւի մէջ, վերածնունդ մը կը կերտէր, կարծես բացը լեցնելու այն անհետացող դէմքերուն, որոնք նորագոյն շրջանի հայ մշակոյթին հիմքերը դրած էին ար-դէն: Երդն ու գիրը ամէն շրթունքի վրա, ամէն մարդ գրել կը փոր-ձեր, դրող կը դառնար. երիտասարդութիւն է չէ՞. ո՞ր երիտասար-դը չէ փորձած գրել:

Այդ տոնիկի սովորութիւնն էր. օրիորդներ եթէ գրել չէին գի-տէր, ալոյմ կը կրէին դուռէ դուռ. կը դիմէին դրողներու, ուսու-ցիչներու, նոյն իսկ վարդապետներու ոտանաւոր մը կորզելու իրենց ալոյմին համար: Զարիֆեանն ալ երիտասարդ, որ մինչեւ այդ ա-տենները եղած էր լոկ ներշնչող մը եւ յախուռն երկար ժամերու տենները եղած էր լոկ ներշնչող մը, անմասն չէր մնացած մրոտելու օրիորդի մը խորունկ ընթերցող մը, անմասն չէր մնացած էր պաշտօնակիցներէն մին. ալոյմին մէջ, որ իրեն ներկայացուցած էր պաշտօնակիցներէն մին. ալոյմին մէջ, որ իրեն ներկայացուցած էր պաշտօնակիցներէն մին. ալոյմին մէջ, որ իրեն ներկայացուցած էր պաշտօնակիցներէն մին:

Այս դէպքն ինքը շատ զայրացուցած էր. սակայն հետեւեալ օ-րը, երբ բազմաթիւ նամակներ կըստանար չնորհաւորական ծանօթ եւ անծանօթ անձերէ, մանաւանդ օրիորդներէն, ինք գեղեցիկ սե- ուր սիրող մը, տեղի տւաւ այդ խնդրանքներուն՝ ու գրեց ամենուն համար, գրեց իրեն համար եւ դարձաւ քնքուշ բանաստեղծ մը:

Հոս միջանկեալ բռնմ որ Զարիֆեան, իր քաղաքական կուսակ-ցական մարդ, եղած է Պէրպէրեան վարժարանի Հ. Յ. Դաշնակցու-թեան ուսանողական շարքերուն մէջ եւ հետեւաբար, լայն բարոյա-թեան ուսանողական վայելած է «ձակատամարտ» օրաթերթէն տպել տալով ամէն կիրակի մէյմէկ ոտանաւորներ:

Զարիֆեանի կեանքը այլեւս փոխած էր, այդ դէպքն յետոյ. ա'լ չէր կարդար, կը խորհէր ու կը գրէր: Ինք համոզուած էր որ հայ գրական մշակոյթի պարտէզին մէջ տուրքի բաժին մը բերած էր: Արդէն Օշական այն տոնիկայ գրական ասպարէզի տիրապետող էր: Արդէն Օշական այն տոնիկայ գրական ասպարէզի տիրապետող էր: Արդէն Օշական այն տոնիկայ գրական ասպարէզի տիրապետող էր: Արդէն Օշական այն տոնիկայ գրական ասպարէզի տիրապետող էր:

սարգ Իսրայէլ Օրին հօրը հետ)։ Կաթողիկոսը Մարտիրոսէն ուղարկեց երուսաղէմ, որ եղիազարին հրաւիրէ Պոլիս խորհրդակցութեան համար։ Մարտիրոսը յաջողութեամբ կատարեց այս պաշտօնը եւ վերադարձաւ Պոլիս, բայց 1680 թ. օգոստ. 1-ին, 82 տարեկան հասակում, վախճանեց Յակոբ Կաթողիկոսը եւ այլեւս խորհրդակցութեան պէտք չեղաւ։ 1681 թ. եղիազարը ընտրեց Էջմիածնի Կաթողիկոս, իսկ Մարտիրոսը դարձաւ երուսաղէմի պատրիարք եւ մեկնեց երուսաղէմ։ Այնտեղ վէճ եւ ընդհարում ունեցաւ յոյների հետ, կառավարութեան կողմից Աղբիւնապոլիս կանչուեց դատի, արդարացաւ եւ վերադարձին, 1683 թ. օգոստ. 5-ին, մեռաւ եղիազարոսում։

Ահա այն անձը, որին պատկանում են հետագայ տաղերը։ Նրանք բնորոշ են թէ լեզական, թէ ժամանակի կենցաղի ու բարքերի պատկերացման տեսակէտից։ Մարտիրոս Կաթայեցին անծանօթ չէ իբրեւ տաղեր յօրինող։ Նա իր փոթորկալոյ կեանքի ընթացքում, շատ ճամբորդել, շատ բան էր տեսել, շատ մարդկանց հետ յարաբերութիւն ունեցել։ Երեւոյթներն ու մարդկանց նա դիտում է երգիծաբանի ակնոցով եւ իր տաղերն էլ երգիծական բնոյթ ունին։ Կարծում ենք թէ այդ տաղերի հրատարակութիւնը կը հետաքրքրէ հայ բանասէրներին, որոշ չափով եւ պատմաբաններին։

ԽՄԲ.

Ա.

ՍՕՖԻԱՅԻ ՏԵՐ ՅՈՒՆԱՆԻՆ ՎԵՐԱՅ Է ԱՍԱՅԵԱԼ ՈՏԱՆԱԻՈՐՍ

Ես Մարտիրոս լոկ արեղայ,
տեղոյս անուն կոչի Կաթայ,
ագդմամբ չարին պատահեցայ,
ի չէօլ փաղաֆն Սօֆիայ։
ձանապարհէ եկաք դադարած,
հեծեծանօք անձամբ ցաւած,
մեք եւ գրաստք մեր խիստ սու-
ված,
գի էր անքիւ գօրք հեծելաց։
Գնացաք ի ժամ դուռն ո՛չ էր բաց
յահէ գօրացն ամբափակած,
երէց անուն չար մէք դրած,
զինքն ու զիւր օրհնողն անիծած
Անուն կոչին իւրեան Յունան,
ի հաւատոց դատարկ լուսնայն,
գօրն ի բուն շրջի մեխանան,
տղմաքաւալ խոզի նման։

Եօրումն էր քույս, երեսնն սեւ,
իսկի՛ չունի փախանի ձեւ,
Բուն բովանդակ մարմնացեալ
դեւ,
Լուսնի յոլով չարիք գիրեւ։
Ափսո՛ս որ կայ գլուխըն բաշ,
ընդ սատանին եղեալ է դաշ,
ոչ ընթրիս կու բերէ լուսնաշ,
գազանաբար կառնէ սավաշ։
Ձիւններուս հայիփ արի
որ այն պղծոյն տունըն տարի,
բնաւ չետուր խոտ եւ գարի,
միքէ իւր ճրագըն մարի։
Ես կու ասեմ քէ բեր գարի,
կուտայ գիւր գլուխն փարի,
ի կնոջէն եւս է այրի,
գրողըն զինքն այլ տանի։

Ջօրն ի բուն շրջի խոռված,
չեմ տեսնի իւր պէս նգոված,
կարծեմ ք'իսկի չէ մեռնում,
կամ քէ լոկ ճիւղ չէ օծած։

Քաղաքացիքն յիւրմէն պէգար,
եկեալ առ իս հարցին հընար,
խրատ ետու առանձնաբար,
կատաղեցաւ գերդ գազան չար։

Ժամատան դուռն չէ ի բաց,
եւ ոչ բնաւ կանքեղ վառած,
գտուրքքն պահէ խաւար լի լաց,
Աստուած ոչ տայ իւրեան կուշտ
հաց։

Խիստ անգգամ եւ վարշուէր,
անյիշելի ունի չարեր,
տունը դառնայ հիմանց աւեր,
զինքն պատէ բարակ ցաւեր։

Կերպիւ միայն գլուխն է խայտ,
կէս կորեկի չունի հաւատ,
զինչ որ կ'ասես կ'անէ ինատ,
խիստ նգոված է եւ մուրքատ։

Առաւօտուն երբ լուսանայ,
իւր ժամատեղն է մեխանայ,
մինչ ի կէսօր չորս հինգ օխայ
գիտի, յապա ի տուն դառնայ։

Խօսքն եւ գրոյցն է բուն խալատ,
իւր երեսին հագար նալաք,
ասս' Աստուած տայ քո պէլատ,
ջիտի ազգ ես քէ ի՞նչ միլաք։

Հանդերձ անձին պատառոտուն,
բոտ առակի մեծ իմաստունյն,
քան սանդիկոյն մերկագոյն
շրջի ընդ վաշի քան գտոված
շուն։

Թէ հարցանեմ՝ նուղալ չի տար,
կամ դողանջէ անկարգաբար,
եւ քէ կրկնեմ երկրորդաբար,
ահեղ գոչէ քան գիւնաւար։

Անպէտ մշակ չար ոստիկան,
գայգի տիրան արար խոպան
անասնակոյս եւ անդարման,
ինքն է դեւաց բնակարան։

Նըման բանիւք լցեալ իծի,
յերեսն իսկի ծաղըր չունի,
դէմքն գազիք եւ աղտեղի,
դեւըն դժնեայ գարեւորելի։

Ունի եւ այլ բագում չարեր,
որ իսկի մարդ գայն չէ արեր,
հասցէ իւրեանըն չար օրեր,
եւ գկայենին առցէ երեր։

Մնացաք մեք անդ շաքաք մի
բուն,
զորն ասացից չարեաց պղծոյն,
սոված քոզոյր մեք գօրն ի
բուն,
երթեալ շրջէր ինքն ի յօրտուն։

Քան գայն աւել այլ ի՞նչ օգուտ,
երբ նա անգեղջ է գերդ ջրհուտ
Ո՛չ հայ, ո՛չ քուրք և ո՛չ
ջրհուտ,
զինքն ծածկէ փարէ կարկուտ։

Ջօր ինչ իմովս աչօք տեսի,
գրաներն ունայն չար երիցի,
զփիչն ի բագմաց ձեգ գրեցի,
ես Մարտիրոս Արիմեցի։

Բ.

ԶԻԼԱՅԵՑԻ ԵՐԻՑՈՒՆ ՀԱԻԻ ԳՈՎԱՍՍԱՆՔՆ Է

Ես Մարտիրոս Ղրիմեցի,
սպասաւոր կենաց բանի,
որ ի վառնա փառսն եկի,
գարմանալի բաներ տեսի:
Երեց մի հայ Զիլայեցի,
երեսնամեայ չափ հասակի,
պանդխտացեալ յայսմ վայրի,
Տէր Սիմէօն մականունանի:
Յաւուր միում գնեց հաւ մի,
մեզ տի բերէր դահվա ալբի,
եւ էր հաւն այն ծեր պառույ մի
մորթած, փետտած և փորն ի լի
Երկոտասան սաղ դրամի,
գին կտրեցին մէջ ամբոյսի,
երեցն ուրախ էր յիւր մտի,
թէ մատղշուկ հաւ մի գտի:
Շուտով էարկ գինին ի սանի
եղիր յեփոց խոհարանի,
գմեզ աղաչէր լոյս պահ մի
թէ մի՛ նաշէ՛ք ըզ դահվալթի:
Քսան եւ մէկն էր յԱպրիլի,
պատկեր աւուրն երկուշաբթի,
սկսեալ ժամուն մետասանի,
վառեալ գիւրն ըստ օրինի:
Իբրեւ էանց ժամ մի փանի,
կերպրն հաւուն այլագունի,
տրտմաւ երեցն ի իւր մտի,
թէ եփելու նիէթ չունի:
Երեք կացոյց երեք հոգի,
սպասաւոր այնքմ սանի,
մինն կացոյց կրող փայտի,
գմիւսն յղեաց տրկով ջրի:
Եւ գի երբորդն որ ասացի,
ըսպասաւոր իբրեւ գաշնի,
որպէս գարսն Գաբաւօնի,
Զրկիր փայտեր իսրայէլի:
Տային ի կեր գիւստն ի հըրի,
մշտածաւալ բոցն փայլի,
որպէս գինոց Բաբելոնի,
եւս առաւել նա բորբոքի:

Յեռացմանէն որ ուժգնակի,
ցամաքեցաւ ջուրն ի սանի,
եօթն ուր անգամ դարձեալ
կրկնի,
չեղաւ հնար թէ հաւն եփի:
Երեցն յետոյ անհար ընկնի,
հնար խնդրէ ի՞նչպէս եփի,
ասեն թէ լաւ է պալ մումի,
երբ արկանես՝ շուտով եփի:
Յեկեղեցոյ պուհախն ընկնի,
մում մի գտնու չափ խիարի,
ձգէ յետման ջուրըն հաւի,
միթէ լինի՞ որ այնու եփի:
Եւ նոյն անկեալ մումըն հալի,
յերես ջըրոյն վերաբերի,
խնդայ երեցն ի յիւր մտի,
թէ հաւն եփաւ, իւղն փայլի:
Երբ գնաշակն ետես խաշուի,
ի մէջ բերնին մումըն սառի,
խսկ նա առ այս սաստիկ տրտմի
որպէս Յովնան ի Նինուէի:
Ասէ ո՞ւր կայր գայս բանս արի,
որ խաբուեցայ ծեր պառույ մի
եօթն իշոյ բեռ փայտ վառեցի,
մէկ երկու տիկ ջուր գայ արի:
Հաւ մի եփել ոչ կարացի,
այլոց կատակ գիւս արարի,
մանկունքս ի գուր չարչարեցի
կսկըծանաց սրտիկս այրի:
Քսան սահաք՝ ալ այլ աւելի,
աշխատեցաք երեք հոգի,
չեղեւ հաւէն մեզ օգուտ մի,
ես մնացի ամօթալի:
Մընայ այնպէս ի յեփոցի,
մինչ որ գիշերն անցանի,
յոյժ ձանձրանայ եւ անըզի,
թափէ գիւսն ի յամանի:
Ի նոյն ժամուն յանկարծակի,
նեսա անկանեն երկու հոգի,
գինով, հարբած եւ անօթի,
եւ երկոքեանն են այլագգի:

Անտես աչօք մութն ի մըթի,
գիւսն ուտեն անծամելի,
քիչ մի երեցն ուրախ լինի,
թէ գիշերով գայն կերուցի:

Եւ թէ մընայր յառաւօտի,
ես առաւել խալսօք լինէի,
յայլոց լեզու անկանէի,
ժողովրդոց մեծի փոքրի:

Եղեալ բաներս որ պատմեցի,
իրբ զխրատ ձեզ գրեցի,
որ ի գարնան եղանակի,
հաւաս չանէ՛ք հաւու մըսի:

Գարունըն գառն է գովելի,
փիլինն ի մուտն աշման մտի,
հաւն ի ձմեռն մեծ գիշերի,
թէ արկանէ՛ք մէջ հերիսի:

Անմեղադիր լեր մեզ սրտի,
Տէր Սիմէօն Զիլայեցի,
ըզգուշութիւն քեզ գրեցի,
որ չի խաբուիս Հոռոմ պառուի:

Գ.

ԴԱԻԻԹ ԵՐԻՑՈՒՆ ԳՈՐԾԵԱԼ ԶԱՐԻՔՆ Է

Դաւիթ երեց Հստանպօլու,
տեղեալ Սուլու մանաստիրու,
դուն նուիրակ Ուտումէլու,
սահմանողի հէրն անիծած:
Ելար յետիրնէ գրնացիր,
հինգ վեց ամիս հոն մընացիր,
Թէլպիսութիւնդ իմացուցիր,
եկած նամփուտ դուրն անիծած:
Գնացիր հասար Գապատաղի,
տէր Մկրտչին եղար եղի,
կիսեցիր գիւղըն տապաղի,
եւ երեմին ջուրն անիծած:
Կեղծուկ շրջիս սեւուկ շալով,
փարիսեցի ձեւանալով,
պատմագիրք կարդաս լալով,
եւ արտասուաց ծորն անիծած:
Արաբացի գայլ նըմանիս,
ձեւ փանի միայն ունիս,
ժամ ասելով կու փրփրիս,
եւ բերնին փրփուրն անիծած:
Հետ Թադոսին արար պազար,
կերար գորամն երկու հազար,
յետոյ գնացիր սուտ երդվեցար
եւ պիղծ առուտուրն անիծած:

Անամներուն դու հետ եղար,
երեք ամիս պատիւ կերար,
զվարագոյրն գողացար,
քեզ նման պիղծ հիւրն անիծած:
Թէլպիսութեան մէջն ես սընել,
մարդ չի կարեր քեզ հետ հնել,
դու ի մօրէ չար ես ծընել,
եւ մայրդ ու մօրքուրն անիծած:
Դու չես երեց՝ ցցի պապ ես,
գօրն ի բուն արիւն կու լակես,
գիր գրելով մարդ կու խաբես,
եւ կաղմարին մուրն անիծած:
Դու յայտնապէս Յուդա եղար,
այն երիցուն փողին համար,
յիսուն դուռուշ կաշառք կերար
եւ կերած ապուրն անիծած:
Գացիր պէյթամալուն ասիր,
մարդ է մեռեր շուտով հասիր,
գորբերուն հացը կտրեցիր,
եւ հացին խմորն անիծած:
Ա՛յ, եղկելի եւ խելագար,
կէս հալէպի չուսին համար,
երեց իր էր գողացար,
եւ երեսին ջուրն անիծած:

Համբաւեցար գեղ ու քաղաք,
յամէն երկիրն առ հասարակ,
Ուռումէլու գող նուիրակ,
քո համբաւաւոր լուրն անիծած

Ելար փախար գաղտագողի,
սահաքին փողն ուտեմ տէյի,
Խօնայ Սափարն յանկարծակի
հասաւ քէ ուղուրդ անիծած:

Ամօթալի յետ դարձուցին,
ըգսահաքի դրամն առին,
գուռուպատ տարաւ դաքըրնին
խաքըրնուտ ալ գիրն անիծած:

Ձի վարձեցիր դարձեալ կրկին,
խայտառակեց զքեզ այն ձին,
ընկեց ի ցեխն այս քաղաքին,
քո քաղուած չամուռն անիծած

Ելար եկիր խայտառակած,
բոլոր անձամբդ ապականած,
որպէս գումէշ չամուռն հանած,
դողացիր սարսուռդ անիծած:

Մէջ երիցանցն Ըստամպոլայ,
քեզ նման չար իսկի չի կայ,
կաշառակեր եւ սուտ վըկայ,
քո վարպետիդ հէրն անիծած:

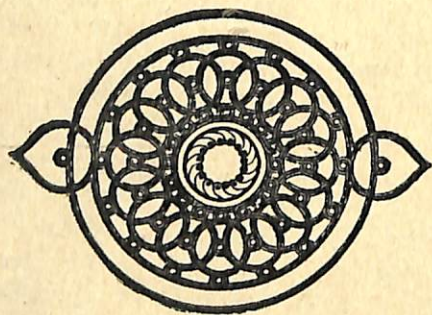
Եղար մէհֆէմէի մուգի,
վայր կու հայիս նըման խոզի,
դու բորոտ ես գերդ Գէեզի,
նա հին եւ դու նոր անիծած:

Նախնի անունդ էր քո Տօվլաք,
այժմ եղեր ես պիտօվլաք,
ամենքն քեզ կուտան նալաք,
ըգքո ծնած օրն անիծած:

Հարամգատա խաքերայ դու,
միշտ կու ծամես զմիս մարդու
ոչ բարով գացիր քօխաքու,
եկած սար ու ձորդ անիծած:

Ո՞վ վատ շուէր լիրք էտէպսիզ,
իսկի՛ չունիս առ ու նամուս,
այս բաւական լիցի այժմուս,
այլ աւելի գուրն անիծած:

(Վերջը յաջորդ անգամ)

ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԿՌԻԻԸ

(1904 ՕԳՈՍՏՈՍ 4 - 11)

I

1903 աշունէն իսկ թիւրք կառավարութիւնը որոշած եւ արդէն
Քայլեր ըրած էր Սասունը պաշարելու եւ դարեանս գարներու համար
Բացի զօրքի աննկատելի կեղբոնացումէն, որ կը կատարէր Նորդու-
մի, Վասպուրականի, Երզնկայի եւ Բաղդադի շիրաքանակներէն,
հրահանգ էր տրւած Կէնճի, Պուլանըխի, Բիթլիս - Մօտկանի, Հագ-
ւրահանգ էր տրւած Կէնճի, Պուլանըխի, Բիթլիս աչիրէթներուն, որ պատրաստ
ըլլան արշաւելու դէպի Սասուն - Տարօն:

(1903 նոյեմ-

Ըլլան արշաւելու զէպի Սասուն - Տարօնի
Իշխանի եւ իմ վան հասնելու առաջին օրերէն իսկ (1903 նոյեմ-
բերին) ակներեւ եղաւ, որ յաջորդ դարնան մեծ զէպքեր տեղի պի-
տի ունենան Սասնոյ Բարձրաւանդակին վրա: Մեր առաջին գործե-
րէն մին էր անմիջապէս կապ վերահաստատել Տարօնի եւ Սասնոյ
մեր ընկերներու՝ վահանի, Հրայրի հետ: Իշխանը, որ անցած էր
Գաւաշ, յատուկ սուրհանդակ զրկած էր Բաղէշ, իսկ ես օգտուելով
ինձմէ առաջ, վարդգէսի կողմէ հաստատուած կապերէն, փոստային
յարաբերութեան մէջ մտայ Մշոյ առաջնորդարանի քարտուղար Գե-
ղամի (հետագայ Օսմ. Խորհրդի պատգամաւոր) հետ եւ մեր նաւա-
վարներու միջոցով՝ Դատւանի հետ, որը կը պարտաւորէր մեր նա-
մակները հասցնել Մշոյ դաշտ: Կարճ միջոցէն փոստայի եւ սուր-
հանդակներու միջոցով ստացանք յիշեալ ընկերներէն ընդարձակ
հանդակներու միջոցով ստացանք յիշեալ ընկերներէն ընդարձակ
հանդակներ, որոնք խիստ մօայլ գոյներով կը նկարագրէին իրենց
նամակներ, որոնք խիստ մօայլ գոյներով կը նկարագրէին իրենց
կացութիւնը - ժողովրդի անպատրաստ ըլլալը, ուղմամթերքի,
պաշարի եւ դրամի պակասը ու թշնամիի օր աւուր ուժովնալը: Ըն-
կերները կուղէին հասկնալ թէ մենք ինչո՞վ կրնայինք օգտակար ըլ-
լալ իրենց:

լալ իրենց :
Մեզի պէս միջնալսյրին , յեղափոխական աշխատանքին անծա-
նօթ եւ անփորձ մարդիկ , դեռ անգիրտակ՝ Վասսուրականի կազմա-
կերպական եւ ժողովրդային ուժերու քանակին - ի՞նչ կրնային ը-
նել : Մեզ կը մնար աղմուկ հանել կուսակցական շրջանակներուն
նէլ : Մեզ կը մնար աղմուկ հանել կուսակցական շրջանակներուն
նէլ : Բիւրօէն պահանջել դրամ եւ Երեւանէն՝ ռազմաժողով, որուն

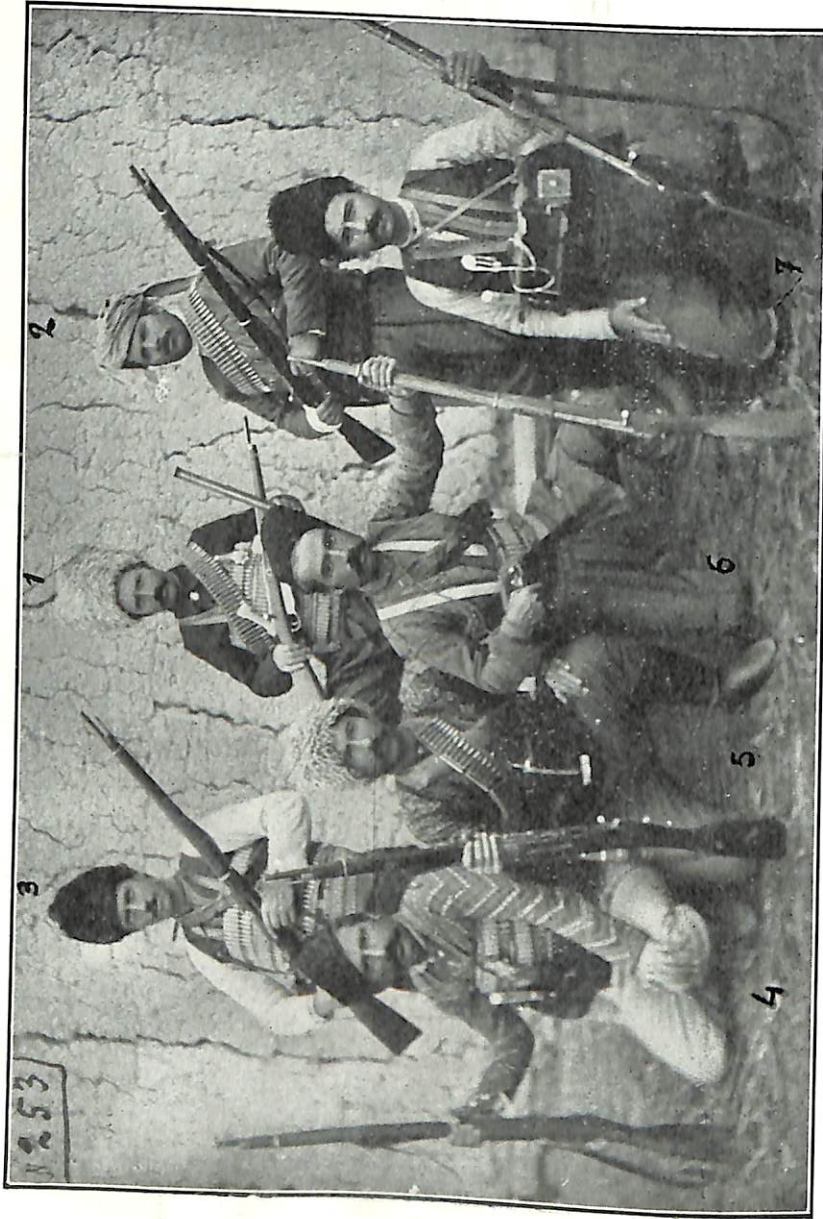
բարի տրամադրութիւններէն, «մեր» զօրքերու համար գլխաւորապէս հագուստեղէն կը հաւաքէր հայ վաճառականներէն. այս պարագային էր որ վանեցի յայտնի վաճառական ալ. Գալիստիանը առատաձեռն ներատուութիւն մը ըրաւ, տալով 400 ղինուր հագւեցնելու չափ կերպաս. քայլ մը, որ յեղափոխականները չմոռցան իհարկէ:

Մեր կապը կը շարունակէր Գեղամի հետ, որի միջոցով նաեւ Վահանի, Հրայրի եւ Անդրանիկի հետ: Մերինները իրենց ուժերը կը կազմակերպէին, կը դասաւորէին: Կը յիշեմ, որ Վահանը ուղած էր նաեւ ձեռքի տակարան մը, հայ - քիւրտ - թիւրքերէն թուօցիկներ տպելու. խմորատիպ մեքենայ մը ղրկեցինք, գնդակի եւ այլ մեքենաներու եւ բազմաթիւ փամփուշտակալներու եւ սլաշուսակներու հետ միասին:

Դեկտեմբերի մէջ, հեռագրատան թիւրք սլաշուսակալի մը միջոցով, մեր ձեռքը անցան Բ. Դրան կողմէ Վանի վալիին ուղղւած երկու հեռագիրները, որոնց հայերէն թարգմանութիւնները ժամանակին ղրկած էինք Դրօշակին. անոնցմէ մէկը, մասնաւորաբար, աւելորդ չեմ համարէր մէջ բերել:

«Հայ խռովարարները՝ օտարներէ վայելած օգնութեամբ եւ հանգանակութեամբ զէնքեր, ռումբ (տինամիտ) եւ ասոնց նման ռումբային դեղօրայք հաւաքելով, կայսերական երկիրներէ մէջ փոխադրելով եւ աստ-անդ սլահելով, այս կերպիւ գարնան եղանակի ըսկիզբէն խռովայոյզ ընթացքներու գիտումը ունին. առնւած տեղեկութիւններու համաձայն, ըստ առաջնոյն Սասունի կողմերէն գործի սկսելնին հասկցւած ըլլալով, ասոնց մասին կայս. կառավարութեան կողմէ ընելիք միակ բանը պիտի ըլլայ կատարելալ ուղադրութեամբ եւ ամենախիստ ու ստոյգ միջոցներով անկարելիութեան մատնել հայ խռովարարներու պատրաստած շփոթութիւններու գործադրութիւնը, չարագործ գլուխներն ալ ձերբակալելով՝ գարնան սկիզբը պատրաստուող շարժումները անկարելիութեան մատնելու համար: Ինչպէս այս մասին շարունակաբար հաղորդւած է ձեզ, եւ բարձր հրամանատարութեան, կուսակալութեան մէջ պէտք եղած քննարկները գործ դնելնիդ եւ արդիւնքը նորին կայսերական պատւանդանին հաղորդելնիդ կը հրամայուի, միեւնոյն ատեն ժողովրդեան բնաւ երբեք գործի միջամտել չտալնիդ. Խալիֆա Վեհ. կայսեր բարձր հրամանաւ կազդարարի. Հոկտ. 7, 1903»:

Այս հեռագրի իմ կողմէ ընդգծւած վերջին տողերն էին, որ մասամբ փարատեցին մեր կասկածները եւ մտահոգութիւնները: Այս տողերէն կը բացատրուէր կառավարութեան բռնած դիրքը Վասպուրականի մէջ. կառավարութիւնը կը քանար ուրեմն կղզիացնել Սա-

ՄԱՆՆՈՅ ԱՓՏԱՄԲՈՒԹԵԱՆ ԴԵԿԱՎԱՐԻՈՐ

- 1) Անդրանիկ, 2) Մուրադ, 3) Մեղրուհ, 4) Սէյառ-Սօրոս,
5) Աստուխ Բեգիմ (Ա.Ե.), 6) Կալմսկ Առաքել 7) Մկրտան

սուներ եւ Տարօնը. կարեւորը մեզի համար այն էր, որ կարգելէր մահամետական խուժաններու միջամտութիւնը, որպէսզի, երեւի, ապրտամբները պատժելու իր քայլերուն աւելի օրինական ձեւ տար յաջա եւրոպական պետութիւններու: Ահա այս հեռագրէն վերջն էր, որ կը ծրագրէինք արձագանք տալ Սասնոյ դէպքերուն, որ սակայն սննպատակաբարմար նկատւեցաւ:

1904 Յունւարէն արդէն Սասնոյ եւ Տարօնի մեր ընկերները վր-
տանգի ահազանգը կուտային. բաղմահազար քիւրտեր եւ զօրքը պա-
շարման շղթան կը սեղմէր։ Կառավարութիւնը Բաղէչի առաջնորդ
Գնէլ եւ Մշոյ առաջն. տեղապահ Վարդան վարդապետներու հետ
Սէմալի մէջ հաւաքած յեղափոխականներու յանձնումը կը պահան-
ջէր։ Փետրւարի սկիզբը յարձակումը կըսկսի... Սեւ լուրերը մեզ
կը հասնէին Գեղամի նամակներով. կողոպտէիք թէ անհնար էր դի-
մադրել Երկար. գլխէինք անոնց ունեցած պաշարի քանակը եւ դի-
մադրութեան հնարաւորութիւնները. բարեբաղդաբար աշնան հոն
հասած էր ձիաւոր խումբ մը բաղկացած մեր ամենաընտիր մարզիկ-
հասած էր ձիաւոր խումբ մը բաղկացած մեր ամենաընտիր մարզիկ-
հասած էր ձիաւոր խումբ մը բաղկացած մեր ամենաընտիր մարզիկ-
ծեմ 12 ընկերներ, որոնք անմիջապէս անցած էին սեղական ուժերու.
զլուխը, կորով եւ յոյս ներշնչելով տեղացի անմասն հերոսներ Հը-
րայրին, Գէորգ Զաւուչին, Կորիւնին եւ նմաններուն։ Տենդագին կը
հետեւէինք կուրի փուլերուն, որ տարածւեցաւ Տարօնի դաշտին մէջ

այլ:

ալ: Զուեիսի սկիզբն էր, երբ Պարսկաստանի գործակալէն լուր առինք թէ մեր ռազմական կարեւորագոյն ղեկավար Դումանը 30-32 ճիւղերով կը պատրաստուի ներս մտնել եւ Վասպուրականի գծով ճիւղերով Սասուն: Խմբի մաս կը կազմէին մեր մտաւորական եւ մարտնչները Սասուն: Քանի մը օրէն լսեցինք սակայն, որ անցնեալիկ կարեւոր ուժերը: Քանի մը օրէն լսեցինք սակայն, որ անցնելով պարսկական սահմանը, կուի բռնած է խումբը, իսկ հետեւանքը անյայտ:

Քը անյայտ :

Յնցող ու ծանր էր այդ լուրը մեզ համար , որովհետեւ խիստ շատ
բան կալինկալէինք Դումանէն եւ խումբէն , որուն համար ճամբայ
պատրաստած էինք ապահով կերպով Տարօն դրկելու : Առկէ առաջ
նոյն բաղդին արժանացած էր Տարօնցի Վաղարշակի «Դժողք» խում-
բը , որ անցած էր ոռւս - Թրքական սահմանէն եւ Զիվենի մօտ
կուի բռնած եւ ցրւած էր : Յունիս ամսին Որսորդի եւ Թորգոմի 61
հուի բռնած եւ ցրւած էր : Յունիս ամսին (01թիէն) կանցնի եւ
հոգինոց խումբը դարձեալ նոյն սահմանէն (01թիէն) կանցնի եւ
ուռուս - Թիւրք գործերու կրակի մէջ մնալով կոչնչանայ : Նոյն ամ-
սուն Զընկըլի բարձունքներէն Մօսան - Զօրի զօրանոցներու վրա կը
ստն Զընկըլի բարձունքներէն Մօսան - Զօրի զօրանոցներու վրա կը
քալեն երկու արշաւախմբեր , որոնք կը ոչնչացնեն պահականոցն ու

զօրանոցը եւ կը վերադառնան: Ֆէտալական խումբերու արշաներու այս շարանը, հակառակ մեր ակնկալութեան, դժբաղդաբար, ի վիճակի չեղան իրական օժանդակութիւն ընծայելու Սասուն - Տարօնին, որ եւ պարտւեցաւ: Առաջին իսկ ընդհարումներու ատեն Հըրայրը հտեւէն կը զարնէի, երբ իր վիրաւոր մէկ ընկերը գնդակնեւորու տարածութենէն կը ձգնէր դուրս հանել: Հրայրի կորուստը անդարմանելի էր. ան ժողովուրդի պաշտելին էր. անոր մահը առաջին իսկ օրերէն բարոյական հարած մը եղաւ կուռղ ժողովրդի կորուստը: Եփեսիկ-Սէմալէ կուրը փոխադրւեցաւ Գէլիէ-Գուլանի եւ Անտքի շուրջը, ուր յուսահատ երկար դիմադրութենէ վերջը, յեղափոխականները Վահանին եւս յանձնելով հողին, մաս մը ժողովուրդի հետ՝ Ծիրընկատարի, Հաւատուրեկի եւ Ղըզըլաղաճի լեռնանցքերէն իջան դաշտ, ուր կուրները շարունակեցան նոր թափով: Մօտ երկու ամիս տեւցին օրհասական ընդհարումները: Թշնամին՝ աւելի ու աւելի սուտարացած եւ քաջալերած՝ օդակը կը սեղմէր. մերինները այլեւս չլատւած՝ իրենց ձեռքով այրեցին քանի մը գիւղեր եւ հարկադրւեցան նահանջել դէպի Վասպուրական. սպառած էր այլեւս իրենց ռազմամթերքը...

II

ՆԱՀԱՆՋ ԵՒ ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԿՈՒԻԼ

Անդրանիկի ղեկավարութեամբ 70-է աւելի մարտիկներ կը հաս-
նին Ախլաթ. Զորոյ գիւղի մէջ եւս հետապնդող թրքական ջոկատ-
ներուն հետ կռնենան զօրեղ ընդհարում մը, իսկ գիշերը կիջնեն
Գատւանի մօտի ավերը, ուր, բարերազդարար, կը գտնւէին բռնը-
ւած երկու առաքաստանաւեր, որոնք պատրաստած էին Վան մեկ-
նելու: Մերոնք ճարպիկութեամբ կը յաջողին ցատկել նաւերու մէջ,
հարկադրելով անմիջապէս խարխալը քաշել ու մեկնիլ: Նաւավար-
ներէն մէկը հայ էր եւ մեզի համակիր, միւսը քիւրդ: Յաջող քա-
միով, նաւերը նոյն գիշեր եւ հետեւեալ օրը մինչեւ կէսօր կը հաս-
նին Գաւաշի ավը «Իէլէ-Պօրուն» անունով թերակղզի մը, հոն եր-
րորդ նաւ մը եւս կը բռնեն ու այսպէս աւարով երկրորդ գիշերը կը
մօտենան Աղթամար կղզիին: Նաւերու բռնները մեծ մասամբ կը
պատկանէին Վանի հայ վաճառականներուն: Բռնաւորւած էին սի-
սեռով, չիթի եւ այլ կերպաններու ու մետաքսէ ապարօշներու հա-
կերով, որոնք հաւանաբար Տիգրանակերտէն գնւած էին:

Ճիշտ այն միջոցին, երբ Վանի բանտի ահանը պատրաստուած քանի մը օրէն Վարդգէսը պիտի փախցնէինք, Աղթամարէն կիմանանք Անդրանիկի կղզի հասնելու լուրը: Կը յայտնէին թէ Իշխանին

այլ լուր տրւած էր եւ իւր խնդրէին փութալ իրարին, որպէսզի չվճարուէին :

Կառավարութիւնը արդէն հեռադիրներ ունէր Մուշէն, թէ յեղափոխականները սլարուած՝ դէպի Վան են անցեր. կը յանձնարարէր հետապնդել եւ ոչնչացնել: Հաւատացած եմ, որ եթէ այդ առնուան Վանի կուսակալ Թահիր փաշային փոխարէն աւելի կորովի եւ տաք դուրս մէկը լինէր, կախներ ու հրդեհ կընար շատ գիւրուել թեամբ ծաղիկ նաեւ Վասպուրականի մէջ: Խիստ խոհեմ, խորամանկ ու վարչագէտ այդ կուսակալը կը սիրէր առանց արմուկի դործ տեսնել՝ խուսափելով ընդհարումներ ունենալու յեղափոխականներու հետ եւ մանաւանդ մեծ ծաւալ տալու անոնց:

Աղթամար կղզին Գաւաշի ափէն մօտ ժամ մը հետո էր (փոքր նաւակով) : Հոյակապ տաճարէն դատ , անոր ձախ երկայնքին շինած էր երկյարկանի սենեակներու շարք մը , նոյնքան երկար պատշգամբ-ներով : Կղզիի մէջ մշտական փոքրաթիւ միաբանութիւն մը կը մը-նար : Կղզիի միաբանաց էր Աղթամարի տէրապետը նալ , իսկ ամառը տեսակ մը ամառանոց էր Աղթամարի տէրապետը : Կղզիի միաբանութեան անդամներն էին Յովսէփ միաբաններուն : Կղզիի միաբանութեան անդամներն էին Յովսէփ միաբաններ : Այդ օրերը հոն էին Դանիէլ վարդապետը , մեր հաւատա-մշակներ : Այդ օրերը հոն էին Դանիէլ վարդապետը , մեր հաւատա-մշակներ : Այդ օրերը հոն էին Դանիէլ վարդապետը , մեր հաւատա-մշակներ :

Իշխանը, հասնելուն պէս, կարգադրած էր լիարժեք (մեկն) պաշար բերելու կղզին. այդքան մարդ կերակրելու համար զբժար էր երկար ատենեան պաշար հափցնել. հաղիւ Յ.Ա օրան ուտելիք էին զրկած երկու հաջթուխ պառաւներու հետ :

Տարօրինակ տպաւորութիւն կը թողուր արիւն - կրակէ ազատ
ւած այդ խումբը: Խորին յարգանքի ու յուզումի հետ, երկիւղ մը
կը ներշնչէին՝ հաւաքաբար կամ իւրաքանչիւրին հետ խօսելու ատեն:
Կզգայիր թէ ջղային հիւանդ են ամենքը, լեցած կատաղութեամբ
ու վրէժով. անբնական էր իրենց համար տեսնել ու զգալ, որ դեռ
աշխարհի մէջ կան խաղաղ անկիւններ, ուր մարդիկ կրնան հանգիստ
քնանալ, թնդանալ, հրացաններու, յաղթածներու ու յաղթողնե-
րու սրտաբեկ գոռում գոչումներէ, յուսահատ աղաղակներէ ազատ:
Աչքերնին հրացայտ, շրջմոլիկ ու արինայի, նոր կռիւներ հանելու,
ջարդելու ու ջարդուելու մոլուցքը ունէին...: Սենեակներուն մէջ,
յատակներուն թափած՝ անոնք հոգեպէս կը տառապէին. անգոր ու
անհունօրէն ցաւագին, աղիքներու դալարումներէն կարծես դուրս
անհունօրէն ցաւագին, աղիքներու հիւանդագին փութկոտութեամբ,
ժայթքող հառաչներու հետ, անոնք հիւանդագին անսպառ-կարծես թեթեւա-
կարամէ խօսքեր խելով, կը պատմէին անսպառ-կարծես թեթեւա-

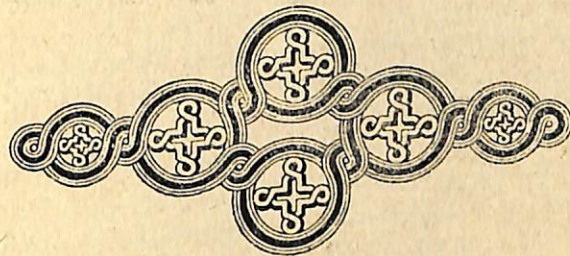
եանը: Երկտասարդ, բարեձեւ ու քիչ մը խարտեաչ մէկն էր հիւ-
պատուը: Իբր նախարան, ըսաւ, թէ ինքը պաշտօնական հանգա-
մանքով չէ որ կուզէ խօսիլ, այլ մեր շահերուն համար ստանձնած
է միջնորդի դեր: Ապա ըսաւ, որ «կառավարութիւնը գիտէ թէ Վանի
մէջ զբոսեցի «եկեոր» յեղափոխականներ կան, որոնց ներկայութիւնը
կրնայ շատ զէշ անդրադարձում ունենալ երկրի խաղաղութեան վը-
րա. թիւրք ժողովուրդը գրգռւած է. տեսաք թէ շուկան երկու օր
փակւած էր. գիտեմ թէ հայրենասէրներ էք եւ այդ պատճառով
կառաջարկեմ ձեզ ժամ առաջ հեռացնել դուրսէն եկած ուժերը»:
Պատասխանեցի թէ դուրսէն ոչ մէկ յեղափոխական եկած է. Սա-
սունէն հեռացած Փէտայիները շատոնց անցած են ուսմ-թրքական
սահմանէն: Հիւպատուը չկլկեց այս հաւաստիացումը եւ յայտնեց
թէ ինքը գիտէ, որ Անդրանիկը Վան կը գտնուի...: Աւելցուց, որ
քաղաքի մէջ զինւած ուժեր պահելը կրնայ աղէտաւոր դառնալ: Ժի-
տեցի, իհարկէ, Անդրանիկի Վան գտնուիլը, եւ ըսի, թէ արդէն անոր
համար ժողովուրդը զինւած է, որ միշտ վտանգ կայ աղէտի առաջ
գտնուելու, ինչպէս քանի մը օր առաջ պատահեցաւ: Եւ աւելցուցի -
կուսակալին յայտնելու համար - թէ մինչեւ այն ատեն, որ կառա-
վարութեան կամ թիւրք խուժանի կողմէ բռնութիւններու եւ յար-
ձակման քայլեր չառնուին, հայերու կողմէ ոչ մէկ զինւած ելոյթ
տեղի պիտի չունենայ: Այդպիսով վերջացաւ մեր տեսակցութիւնը:
Անդրանիկը միւս սենեակը կըսպասէր. մեկնեցանք:

Սասնոյ խումբին դալը հայերը կըզգային իհարկէ: Կըզգային
կրսեմ, որովհետեւ Վանի ժողովուրդը տարօրինակ զգայնութեամբ
մը, ինչպէս կըսեն, «հօտը կառնէր» ամէն մէկ քիչ շատ սովորակա-
նէ տարրեր իրողութեան մը: Քիւր մը միւս, քանի մը հաց աւելի
եթէ գնւեցաւ ունէ խանութէ, ուրեմն բան մը կայ - կը մտածէր
վանեցի խանութպանը եւ կը յայտնէր կնոջը. այսպէս բերնէ - բե-
րան կերթար: Բարեբաղդաբար անմիջապէս թիւրքերուն չէին հաս-
նիր լուրերը, մանաւանդ այդ շրջանին, երբ յաւիտենապէս լռեցու-
ցած էինք քանի մը հայ լրտեսներ եւ փօլիսներ: Անդրանիկի անու-
նը փոխեր էինք. «Շահէն» անունն էր առած:

Ստեղծւած ծանր պայմաններու մէջ, ակներեւ վտանգը, նաեւ
խումբի ծայրայեղ ջղայնութիւնը, որ մեր տեղական աշխատանքին
շատ մեծ արգելք էր, հարկադրեց մեզ օր առաջ պատրաստութիւն-
ները լրացնել զանոնք անվտանգ Պարսկաստան փոխադրելու համար:
Այս նպատակով մեր ընկերներէն եւ գաղտնի աշխատանքի մէջ փոր-
ձւած Յարութիւն Թովմազայեանը («Նփրատ») զրկեցինք Արձակի
շրջան կայաններ պատրաստելու եւ մանաւանդ մեր քիւրդ բարե-

կամներու աջակցութիւնը ապահովելու համար: Հրահանգ տրեցաւ
պատրաստութիւնները լմնալուն պէս, լուր տալ ու սպասել
հոն, մինչեւ խումբը հասնէր եւ տեղէն ճամբու դըրէր: Իր մեկնելէ
7-8 օր վերջ լուր առինք: Խումբը ծպտեցաւ, մեծ մասը հետը ա-
ռաւ իր զէնքերը, եւ իրիկունը, երբ ժողովուրդը տուներնին քաշ-
ւած էր, Այգեստանի ծայր գտնուող տունէ մը ճամբու դըրինք: Մօտ
15 օրէն հասաւ անոնց «Մենաւոր» (սահմանադուխ) հասնելու լու-
րը: Խոր շունչ մը առինք...:

Փարիզ.

ՍԱՄՍՈՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԴԵՍՊԱՆԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

VI

ԸՆԴՈՒՆԵԼ ՈՒԹԻՒՆԸ ԹԵ ՀՐԱՆՈՒՄ

1919 թ. դեկտ. 24-ին Պարսկահայ Խորհուրդը Թեհրանում էն-
դեղից ստացաւ հեռագիր Հայաստանի Հանրապետութեան Դիւանա-
գիրտական ներկայացուցչի ժամանման մասին: Այնով ջապէս դուժար-
ւեց արտակարգ նիստ ընդունելութեան կազմակերպման համար եւ
պարսկահայ բոլոր համայնքներին տրեւց հետեւեալ հեռագիրը.

«Ֆերերանքով յայտնում ենք ձեզ, որ Հ. Հ. Դիւանագիտական ներկայացուցիչը Պարսկաստանում՝ Իշխան Յովսէփ Արղութեանը իր շքամբով ամսոյս 24-ին ժամանեց Էնդելի: Թեհրան կը հասնի յունւար 1-ին»:

Միևնոյն ժամանակ հեռագրեց Ռաչո. «Պարսկահայ խորհուրդը արտադեղ ջերմութեամբ շնորհաւորում է անկախ Հայաստանի ներկայացուցչի ժամանումը Պարսկաստան»:

Նոյնօրինակ հեռադիրներ քաչւեցին եւ ազգային մարմինները, կազմակերպութիւնների եւ անհատների կողմից :

Ոգեւորութիւնը Թեհրանում անկարագրելի էր։ Սկսեց եռուն աշխատանք Դեսպանին փառաւոր ընդունելութիւն կազմակերպելու համար։ Ընդունելութիւնը նշանակեց յունար 4-ին։ Արսէն-խան Միքայէլեանին յանձնարարեց ընդունելութիւնն ու հիւրասիրութիւնը նախապատրաստել Քերէջում, ուր Դեսպանը պարտաւորեաժ պիտի լինէր գիշերել։

Թեհրանում ընդունելութիւնը տեղի պիտի ունենար Հայկական Ակումբում: Այդ առթիւ Համալսական Վարչութիւնը յուն. 3-ին մի յայտարարութիւն ցրեց հասարակութեան մէջ: Ակումբը զարդարւած էր շքեղօրէն: Ճակատին խոշոր տառերով գրւած էր. «Կեցցէ՛ Հայաստանի Հանրապետութիւնը», իսկ մուտքի վերեւ՝ «Քարի Գալուստ»: Հայկական եւ պարսկական դրօշները, կողք կողքի, ծածանւում էին շէնքի վրա:

Յունւ. Յ-ի երեկոյեան Յ. Արղութեանը հասնում է Քերէջ եւ
հիւրասիրելու՝ պետական երկրագործական նորաբաց դպրոցի շէն-
քում, որի տեսուչ պ. Շտրիքէրը եւ իր տիկինը սիրալիւ ընդունե-
լով թիւն են ցոյց տալիս։ Եւ հետեւեալ օրը, յունւ. Գ-ի առաւօտեան,
մեկնում է դէպի մայրաքաղաք։ Կէս օրին ինքնաշարժերը կանգնում
են Շահաբաթ կայարանում, ուր դեսպանին բարի դալուստ է մաղ-
թում Հ. Յ. Դ. Շահաստանի Կենտր. Կոմիտէի ներկայացուցիչ դոկտ-
Յար. Ստեփանեանը։ Հասնում է նաեւ Պարսկահայ Խորհրդի գեւա-
նը, որ բերում է մայրաքաղաքի հայութեան ողջոյնները։

[illegible]

լում էին հրճանքից։

Սարգսր Մոհեղեմի ազդէն հաւաքել էին՝ Պարսկահայ խոր-
հուրդը, Համայնական վարչութիւնը եւ Եկեղեցական վարչութիւնը
Հուրդը, Համայնական վարչութիւնը եւ Եկեղեցական վարչութիւնը 3 ներկայացուցիչ,
ամբողջ կազմով, Ատրպատականի հայութիւնից 3 ներկայացուցիչ, 2, Հ.Յ.
Մեչէֆի հայ մարմիններից՝ 3, Հ. Յ. Դ. Կարմիր իսկից՝ 2, Հ.Յ.
Դ. Կոմիտէից՝ 1, Հ. Յ. Դ. Ենթակոմիտէից՝ 1, «Առաւօտ» թեր-
թից՝ 2, Գաղթականական Կենտր. Մարմնից՝ 2, Հայկական Դպրո-
ցի հոգաբարձութիւնից՝ 2, նոյն դպրոցի մանկավարժական խորհուր-
դից՝ 2, Կանանց Բարեգործական Ընկերութիւնից՝ 1, Հայ ինստի-
տուտի Ընկերութիւնից՝ 2, Աղքատախնամի վարչութիւնից՝ 1, Աշխա-
տար Ընկերութիւնից՝ 2, Աղքատական Ակումբից՝ 2:

Իսկ Տան վարչութիւնից՝ 2, Հայկական Ակումբից՝ 2:

Պատրաստված էր թէյ յասեղան, որ զարդարւած էր ընտիր խմորեղէններով եւ ծաղիկներով:

Մօրեղէններով եւ ծաղիկներով :
Նշանակւած ժամին, հեռու մ բարձրացած թանձր փռու միջից
երկւացին եռագոյն դրօշներով զարդարւած ինքնաշարժները, որոնք
մի քանի բոլի անցած կանգ առին այդու մուտքի առջեւ : Անդուսկ
«կեցցէ»-ն թնդացրեց օդը : Ոգեւորւած բազմութիւնը անխառն խն-
դութեամբ զիմաւորեց թանկազին հիւրին : Իշխանը ծանօթացաւ
բոլոր ներկայացուցիչներին հետ եւ մի ժամայ հանգստից ու հիւրա-
սիրութիւնից յետոյ, շրջապատւած մօտ 30 կառքով եւ 5 ինքնաշար-
ժով մեկնեց քաղաք :

Մայրաքաղաքի երկար ու ձիւք, ծառաղարդ փողոցներէց անց-
նելով՝ փառահեղ չեքերթը հասաւ Հայկական Ակումբը, որի մուտքի
առաջ ծովածաւալ բազմութեան մէջ կանգնած էր զգեստաւորւած
հոգեւորականութիւնը: Խաչ ու խաչվառով, շարականի երգեցողու-
թեամբ Հայաստանի դեսպանը առաջնորդեց զէպի Ակումբի պար-
տէզը, ուր խոնւած էր ժողովուրդը: Այստեղից պատշգամբում տե-
ղաւորւած լարաւոր նւագախմբի եւ երգչախմբի «Մեր Հայրենիք»-ի
հնչիւններով անցաւ Ակումբի պճնաղարդւած սրահը: Հայկազեան
Դպրոցի երկսեռ աշակերտութիւնը ուսուցիչների գլխաւորութեամբ
տեղ էր բռնել սանդուխքն իվեր, ընդարձակ պատշգամբում կանգ-
նած էին որբերը, երգչախումբն ու նւագախումբը: Դեսպանը անց-
նում էր որոտընդոստ եւ չվերջացող «կեցցէ»-ների եւ ծափերի տա-
րափի տակ:

Քիչ հանգստանալուց եւ թէյով հիւրասիրելուց յետոյ հիւրերն ու հիւրընկալողները դուրս են գալիս պառչգամբ, որտեղից սկսում են ճառախօսութիւններ բազմութեան առաջ: Ողջոյնի առաջին խօսքը ասում է Պարսկահայ խորհրդի նախագահ Ալեքսան-խան Թունեանը, որ եւ կարգում է զանազան կողմերից ստացած բազմաթիւ հեռագիրները, որոնց յուզիճ բովանդակութիւնը ընդունւում է բոլորն ծափերով ու «կեցցէ»-ներով:

Համայնական Վարչութեան կողմից խօսում է Յովհ. Միրզոյեանը, որ ողջունում է Հայաստանի դեսպանի ժամանումը, ուրախութիւն է արտայայտում հայ ժողովրդի բաղձանքների իրագործման համար եւ յոյս յայտնում, որ Հայաստանի անկախութեան պաշտօնական ճանաչումն էլ շուտով կը դառնայ իրականութիւն:

Այնուհետև հերթով խօսում են Ջորա Սազինեանը Հ. Յ. Դ. Կարմիր Սաչի, տեղական ենթակոմիտեի, «Առաւօտ» թերթի եւ Ա-տորպատականի հայութեան կողմից, Գ. Եղիկեանը յանուն «Տաա-դի» խմբագրութեան, Յ. Զեմպկը Հայկազեան դպրոցի մանկա-վարժական խորհրդի կողմից, Գ. Իփէքեանը պարսկերէն «Րաադ» թերթի խմբագրութեան կողմից, Գ. Ստեփանեանը, Ս. Սիմոնեանը եւ Ա. Գարազաշը: Բոլորին պատասխանում է Իշխանը, որ առանձ-նապէս կանգ է առնում հայ - պարսկական բարեկամութեան եւ պարսկահայ դադութի եւ Հայաստանի Հանրապետութեան յարաբե-րութեան վրա: Նրա ճառը յաճախ ընդհատուում է բուռն ծափահա-րութիւններով:

Հանդէսը տեւում է մինչեւ երեկոյեան ժամը 6: Մէջ ընդ մէջ երգում ու նւագում են ազգային եւ ժողովրդական երգեր: Երգւում ու կրկնւում է «Մեր Հայրենիք»-ը:

Հանդէսից յետոյ հիւրերը առաջնորդուով են Հայկական Դեսպա-
նատունը :

VII

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հայկական Դեսպանատունը արտաքինով ու ներքին կահավորում-
թեամբ համեստ շէնք էր այժմայ խիարանը Սփահում , Մարտիրոս-
յան Դաւիթխանեանի տանը կից : Վարձուած էր ամսական 70 թու-
մանով : Իր բնակարանում տեղավորելուց յետոյ , իշխանը անմիջա-
պէս ձեռնարկեց գրասենեակի եւ աշխատանքները կազմակերպու-
թեան : Միաժամանակ սկսւեցին այցելութիւններն ու փոխայցելու-
թիւնները :

Թիւնները:

Յունւ. 5-ի երեկոյեան ժամը 4-ին այցելութեան եկաւ արտա-
քին գործոց նախարարութեան գլխաւոր պաշտօնեաներից մէկը, որ
կառավարութեան կողմից պաշտօնապէս բարի գալուստ մաղթեց Հա-
յաստանի նորեկ զեսպանին:

Յաջորդ օրը, յունև. 6-ին, ծննդեան տօնի առթիւ Իշխանը գնաց
Եկեղեցի, ուր խոնւած բազմութիւնը աննկարագրելի յուզմունքով
ու մեծարանքով ընդունեց իր նորազատ Հայրենիքի սիրելի ներկա-
յացուցին:

յաջուցչին :
 Նոյն օրը Պարսկահայ Խորհրդի նախագահ Ալ. խան Թունեանի
 ընկերակցութեամբ վոխայեցիութիւն տեց արտաքին գործոց նախ-
 արարի տեղապահ Էթեմաէլ - Մուքիւն :
 Եւ սիրալիբ խօսակցու-

Յունւ. 9-ին, ժամը մէկին, ընդունեց եւ սիրով ընդունեց թիւն ունեցաւ վարչապետ Վրսուղը - Դովլէի հետ: Մի քանի օր յետոյ, վերջինս փոխադրեալ թիւն եկաւ հայկական դեսպանատուն:

Հայաստանի ղեկավարի ժամանումը և համակրական յոդ-
եւ պարսից մամուլում, ուր հրատարակեցին «Րաաթ» թերթի №217-ի
ւածներ: Իրբն նմոյշ, այստեղ առաջ բերենք «Րաաթ» թերթը,
խմբագրականը:—

«Անցեալ օր երեկոյեան, գրում էր պարսկերէն աղբյուրներէն թէ հարան ժամանեց Հայաստանի նորահաւորում ու գովաբանում ենք Մենք մեր բոլոր զգացումներով շնորհաւորում ենք կայացուցիչ է այս հա- նրա ժամանումը, որովհետեւ յիշեալը ներկայացուցիչ է այս հա- մաշխարհային պատերազմի ծնունդը կազմող ազգերից մէկի: Իշխան Արղութեանը ներկայացուցիչ է այն ժողովրդի, որի հետ իրանը սերտ յարաբերութիւն ունէր հին ժամանակներից ի վեր, որը մի ծա- գում, մի յատկանիւ, մի մշակոյթ ունէր և ժամանակակից է իրա- գում»:

քանի ընդհանուր ներս մտաւ թագաժառանգը արտաքին դործոց նախարարի ուղեկցութեամբ: Նախարարը ներկայացրեց Իշխանին թագաժառանգին, որ բարեկամարար սեղմեց նրան ձեռքը: Իշխանը իր հերթին ներկայացրեց իր շքախմբի անդամներին եւ արտասանեց հետեւեալ ճառը:

«Ձերդ կայսերական բարձրութիւն. խորապէս երջանիկ եմ, որ պատիւ ունիմ ներկայանալու Ձերդ կայսերական վեհապառութեան, որպէս նոր ազատագրուած Հայաստանի անդրանիկ դիւանագիտական ներկայացուցիչ Պարսկաստանում:

«Տողորւած երախտագիտական դպրոցներով դէպի Պարսկաստանի անցեալ եւ ներկայ մեծ վեհապետները, որոնք պատմական ժամանակներից ի վեր մինչեւ այսօր շարունակել են ցոյց տալ իրենց սրտագին բարեկամութիւնը եւ մանաւանդ վերջին ժամանակներում իրենց բարձր հովանաւորութիւնը դէպի հայ ժողովուրդը թէ նրա բախտաւոր եւ թէ դժբախտ օրերում եւ չմոռնալով բնաւ այն շնորհները, որ ունեցել են մասնաւոր կերպով դէպի պարսկահայատակ հայութիւնը, իմ կառավարութիւնը եւ հայ ազգը յանձնարարել են ինձ բարձրաձայն յայտարարել Նորին Կայսերական Վեհապառութեան, պարսիկ կառավարութեան եւ պարսիկ ժողովուրդի առաջ իրենց անկեղծ շնորհապարտութեան ջերմ դպրոցմունքները եւ իրենց անձնէր բարեկամութեան անխախտ հաւատը:

«Քաջալերւած այն բարեհաճ ունկնդրութիւնից, որ շնորհեցիք ինձ, խնդրում եմ Ձերդ Կայսերական Վեհապառութեան թոյլ տալ յանուն Հայաստանի մանուկ կառավարութեան եւ յանուն հայ ժողովրդի ուղղել իմ առաջին ողջոյնը դէպի պարսիկ մեծ ազգը, որին հայութիւնը պատմականօրէն եւ ցեղադրապէս ընդունում է որպէս աւագ եւ սիրելի եղբայր: Փառք, մեծութիւն եւ յարատեւ երջանկութիւն պարսից վեհապետին եւ ժողովուրդին»:

Ճառի թարգմանութիւնից յետոյ, դաժաժառանգն իր ուրախութիւնը յայտնեց, որ Պարսկաստանում տեսնում է Հայաստանի ներկայացուցչին, ապա շնորհեց պարսից վեհապետների դէպի հայերն ունեցած սիրալիր վերաբերմունքը եւ պարսից ժողովուրդի բարեկամական յարաբերութիւնները: Յոյս յայտնեց, որ ապագայում է՛լ աւելի կամրապնդին բարի հարեւանական կապերը երկու պետութիւնների միջեւ:

Թագաժառանգը երկար ժամանակ ապրել էր Ատրպատականում, շատ մօտից ծանօթ էր հայերին, նրանց տնտեսական եւ մշակութային բարեմասնութիւններին, հասարակական կեանքին, դպրոցական ու թատրոնական գործունէութեան: Թաւրիզի Արամեան թատրոնում

նրան յատկացւած էր յատուկ օթեակ, եւ նա սիրով ներկայ էր լինում հայկական ներկայացումներին: Հովանաւորել էր Արամեան դպրոցի օգտին տրւած մի ներկայացում: Մօտ բարեկամական յարաբերութիւն էր պահում թեմակալ առաջնորդ Ներսէս Արքեպ. Մեղիք - Թանգեանի հետ: Այս հասարակ բարձր համարում ունէր հայ ժողովրդի մասին: Եւ իր այդ վերաբերումը արտայայտեց նաեւ Հայաստանի Հանրապետութեան անդրանիկ դեսպանի ընդունելութեան միջոցին:

Թագաժառանգի պատասխանից յետոյ, Իշխանը շնորհակալութիւն յայտնեց եւ հրաժեշտ տաւ: Եւ նոյն հանդիսաւոր եղանակով վերադարձաւ Հայկական Դեսպանատուն:

Իշխանը պաշտօնական այցելութիւններ տւեց նաեւ միւս պետութիւնների ներկայացուցիչներին: Յունւ. 19-ին եղաւ անգլիական դեսպան Քոքսին եւ ուղեւորական նախկին դեսպան Էթերի մօտ: Վերջինս երկու օր անցած, եկաւ փոխայցելութեան, իսկ անգլիական դեսպանը այցելութիւնը վերադարձրեց միայն Հայաստանի անկախութեան պաշտօնական ճանաչումից յետոյ:

Իշխանը չմոռացաւ եւ հայկական հիմնարկութիւնները: Յունւ. 15-ին, առաւօտեան, Տիկին Սաթենիկի հետ միասին, այցելեց Հայկական Մանկապարտէզը, ապա անցան Հայկազեան Դպրոցը, ուր պատրաստւած էր հանդիսաւոր ընդունելութիւն, եղաւ Եփրեմի դերեղմանի վրա, որ դռնուժ է դպրոցի չէնքի մուտքի առաջ: Կէսօրից յետոյ այցելեց Հ. Յ. Դ. Կարմիր Պաշի Որբանոցը, որին նրբից 1000 դրան: Տեսակցութիւն ունեցաւ նաեւ Հ. Յ. Դ. Շահստանի Կենտր. Կոմիտէի հետ, ծանօթացաւ տեղական պայմաններին, տեղեկութիւններ տւեց Հայաստանից...:

VIII

ԱՆԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԱԶՈՒՄԸ

Թէեւ դեռ Հայաստանի Հանրապետութիւնը պաշտօնապէս ճանաչւած չէր, բայց նրա ներկայացուցիչը Թեհրանում այնպիսի բաւարարական վերաբերում դրաւ, որ, անխուսափելի պաշտօնական արարողութիւններից յետոյ, առանց դժուարութեան անցաւ իր վրա դրւած պարտականութիւնների կատարման: Հետզհետէ ձեւաւորուում ու կանոնաւորուում էին դեսպանատան ներքին աշխատանքները: Հայաստանի վիճակը հասարակութեան ներկայացնելու նպատակով ձեռնարկեց տեղեկատուների հրատարակութեան: Առաջին տեղեկատու լրում էր հետեւեալ վերնագիրը. «Հայաստանի եւ Հայ Հանրա-

պետութեան ընդհանուր դուրսիւնը 1919 թ. վերջին»։ Այդտեղ պատկերաւոր կերպով ցուցադրուած էր տոկոսութիւնն ու անկոնն կամքը հայ ժողովրդի, որ «փարած իր անկախութեան՝ դերմարդկային ճիգեր է գործ դնում իր խոր վէրքը բուժելու»։ Սօսում էր Հայաստանի խորհրդի եւ կառավարութեան աշխատանքների, հայկական բանակի կազմակերպութեան, երկրի անտեսական ու վարչական պայմանների մասին։ Տեղեկատուները արտառուպում էին Թեհրանի «Առաւօտ» եւ Թաւրիզի «Այգ» թերթերում, որ սեփականութիւնն էր դառնում լայն հասարակութեան։

Դեսպանատուներ պատրաստել տեղ հայկական անցագրեր, փոքրիկ գրքոյի ձեւով, եւ Հայաստանի քաղաքացիութիւնը ընդունողները ստանում էին այդ անցագրերը։

Բուն գործը, սակայն, պիտի սկսէր Հայաստանի անկախութեան պաշտօնական ճանաչումից յետոյ։ Շուտով հասաւ եւ այդ երջանիկ օրը։

Եւ մի քանի օրով Ղազինից անցել էին Թեհրան եւ յուն. 24-ի երեկոյեան գտնուած էի Հայկական Դեսպանատանը։ Մտերմական ջերմ միջոցառում անցնում էր երեկոն, երբ, ժամը ութ եւ կէսին, մի ծրար ստացւեց բրիտանական դեսպանատանից։ Քոքսը Հայաստանի Դեսպան Իշխան Յ. Արդութեանին հաղորդում էր Հայաստանի անկախութեան ճանաչումը Գերագոյն խորհրդի կողմից եւ յայտնում իր ջերմ շնորհաւորութիւնները։

Կարելի է երեւակայել լուրի թողած տպաւորութիւնը ամենքի վրա։ Յիշուցիւնը ընդհանուր էր։ Հետեւեալ օրը, առաւօտից սկսած Հայկական Դեսպանատուներ դարձել էր ուխտավայր. շնորհաւորողների թիւը վերջ չունէր։ Իշխանն ու իշխանուհին յուղած՝ ընդունում էին ամենքի սրտագին բարեմաղթութիւնները։ Կարող էին ներանք, 23 տարի առաջ, երբ, խանութի արշաւանքից յետոյ, Իշխանին չղթալակալ Սարմատից փոխադրում էին Թաւրիզի բանտը եւ ապա աքսորում Ռուսաստանի հիւսիսային սահմաններիցները, գուշակել, որ մի օր նորից պիտի դան Պարսկաստան, բայց այս անգամ մեծ շուքով ու պատիւներով, իրրեւ ազատ Հայաստանի Դեսպան։

Այցելողների մէջ էր և անդլիական դեսպան Քոքսը։ Նա առաջուց լուր էր ուղարկել, թէ երեկոյեան ժամը 4-ին դալու է անձնապէս շնորհաւորելու Հայաստանի անկախութեան ճանաչումը։

— Զարմանալի են այս անդլիացիները, ասում էր Իշխանը, միշտ պաշտօնական, միշտ ձեւապաշտ. մինչեւ որ Գերագոյն խորհուրդը չորոշեց ճանաչել Հայաստանի անկախութիւնը, Քոքսը այցելութիւնը չվերադարձրեց, այնինչ միւսները այդպէս չվարեցին։

Ճիշտ նշանակւած ժամին եկաւ անդլիական դեսպան Քոքսը եւ ուրախութեամբ շնորհաւորեց Հայաստանի անկախութեան ճանաչումը դաշնակից պետութիւնների կողմից։ Նա յոյս յայտնեց, որ երկրորդ պետութեան սպասում է փայլուն ապագայ։ Նա մասնաւորապէս գոհ էր, որ իրեն վիճակեց այս ուրախ լուրը հաղորդել Հայաստանի անդրանիկ դեսպանին։

Հետեւեալ առաւօտեան լոյս տեսաւ «Առաւօտ» թերթի բացառիկ թիւը (№ 52), որի առաջին երեսի վրա տպագրւած էր անկախութեան ճանաչման յայտարարութիւնը, ապա՝ Հայաստանի Հանրապետութեան դիւանագիտական ներկայացուցիչ Իշխան Յովս. Արդութեանի մէկ աղբը, յետոյ Մեծ-Բրիտանիայի դեսպան Քոքսի պաշտօնական նամակը եւայլն։ Նոյն երեսի մէջնեղով, ձախ անկիւնից դէպի աջ անկիւնը, կարմիր ու խոշոր տառերով տպւած էր. «Կեցցէ՛ Անկախ Հայաստանը»։ Թերթի այս մասը տպւեց սպիտակ մետաքս կտորի վրա, եւ իբրեւ թանգազին յիշատակ, նւիրեց Իշխանին, Եփրեմի ընտանիքին եւ տողերիս գրողին։ Նոյնը տպւեց եւ ընտիր թուղթի վրա ու վաճառքի հանւեց հատը երկու թումանով։ Թէ մայրաքաղաքում եւ թէ դաւառներում խլցին ձեռքից ձեռք։

Հայաստանի անկախութեան ճանաչման առթիւ Թեհրանի Համայնական վարչութիւնը յուն. 31-ին կազմակերպեց մի շքեղ տօնաւատարութիւն։ Առաւօտեան հայոց եկեղեցում տեղի ունեցաւ հանդիսաւոր պատարագ, որի ժամանակ եկեղեցի լցւած անօրինակ բաղմութիւնը հողեղմայլ խնդութեամբ ցնցեց, երբ պատարագիչը հատիկ — հատիկ արտասանեց.

— Յիշեա՛, Տէր, եւ ողորմեա. եւ օրհնեա զՀանրապետութիւնն Հայաստանեայց Աշխարհի, ի կառավարել եւ ի պահպանել զքո ժողովուրդ. պահպանեա զՍա անասան եւ անպարտելի։

Քանի՞ — քանի սերունդներ երազել էին այս օրը։ Ի՞նչ անհաշիւ զոհեր էին տրւած, որպէսզի դարերի ստրկութիւնից յետոյ, հայ ժողովուրդը իր եկեղեցու կամարների տակ հնչեցնէր այս սրբազան խօսքը —

— զՀանրապետութիւնն Հայաստանեայց Աշխարհի։

Ուրախութիւնը եւ տրոմուսութիւնը միշտ գրկախառնւած են հայոց կեանքում։ Պատարագից յետոյ, հողեւորականութիւնը զգեստաւորւած շրջապատեց դիւանդանը եւ սկսեց հողեհանգստեան տխուր արարողութիւնը նահատակների, Հայաստանի ազատութեան բոլոր զոհերի համար։ Իսկ երբ վերջացաւ հողեհանգիստը, սկսեց զոհաբանական փառահեղ մաղթանքը՝ «վասն Հանրապետութեան Հայաստանի»։

Դարաւոր մոռացումից յետոյ, առաջին անգամն էր հայոց եկեղեցում կատարուում մաղթանք հայկական պետութեան համար:

Ժամանակի Պարսկա - Հնդկաստանի թեմի ազգասէր առաջնորդ Սահակ Արքեպ. Արխատեանն էր յօրինել ու տպագրել տւել Նոր - Զուղայի տպարանում Հանրապետական մաղթանքը - «Մաղթանք վասն Հանրապետութեան Հայաստանի»: Նրա հրահանգով թեմի բոլոր եկեղեցիներում ազգային մեծ տօներին կատարուում էին մաղթանքներ Հայաստանի Հանրապետութեան երկարակեցութեան եւ բարգաւաճման համար:

Ժողովուրդը դժուանակութեամբ ու հրճանքով հետեւում էր եկեղեցական արարողութեան. «Փառք քեզ, սրան էլ արժանացանք» մընջում էին շատերը:

Կէս օր էր, երբ վերջացաւ կրօնական հանդէսը: Ապա դեսպանատանը տեղի ունեցաւ ընդունելութիւն: Ազգային բոլոր մարմինները, ժողովրդի բոլոր դասակարգերից ներկայացուցիչներ եկել էին շնորհաւորելու Հայաստանի Հանրապետութեան դեսպանին:

Բայց տօնակատարութեան գլխաւոր մասը նշանակաւ էր երեկոյեան, Հայկական Ակումբի ընդարձակ եւ շքեղօրէն դարդարած պարտիզում: Երկսեռ հասարակութիւնը խոնակ էր ամէն կողմէն: Երգ, ոգեւորութիւն, նւագ, մանուկների ձուլոց, կեր ու խում - անկարելի է նկարագրել այդ օրւայ ուրախութիւնը: Ընդհանուր խանդավառութեան մէջ մէկ էլ դրսից լսեց դաւուլ - դուռնայի զիւ ձայնը: Մօտակայ հայկական զիւղերի բնակիչները մեծ խմբերով, երգ ու պարով, «Կեցցէ՛ Հայաստան» դուռնայով մօտանալով, արտասովոր աղմուկ - ոգեւորութեան մէջ: Հանդիսականների տրամադրութիւնները աւելի եւս բարձրացաւ, երբ բազմութեան անվերջ ծափահարութիւնների եւ «Կեցցէ՛»-ների որոտով, ժամը 6-ին, մուտք գործեց Հայաստանի Դեսպանը, ընտանիքով եւ դեսպանատան լրիւ կազմով: Նւագախումբը թնդացրեց «Մեր Հայրենիք»-ը, ապա՝ «Մարտէ՛յէզ»-ը: Իշխանը յայտնապէս զգածաւ՝ բարձրացաւ պատշգամբ, որտեղից յուզւած ճառով էլ աւելի բարձրացրեց ներկաների տրամադրութիւնը: Ծառը յաճախ ընդհատւում էր որոտընդոստ ծափերով ու «Կեցցէ՛»-ներով:

Հասարակութեան ցնծութիւնն ու բերկրանքը անսահման էր: Երգ, զինուորական նւագ, դաւուլ - ուռնա, պար ու քէֆ - ուրախութիւնը շարունակեց մինչեւ ուշ լիշեր: Եւ յաճախ լսում էին ազգային երգի հնչիւնները.

- Մեր Հայրենիք, ազատ, անկախ...:

IX

ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՆՆԵՐ ՆԵՐՍԷՍ ՍՐԲԱԶԱՆԻ ՀԵՏ

Ի իշտէս յայտնի է, Հայաստանի Հանրապետութեան ամբողջ տեւողութեան ընթացքին թուրքերը հանդիստ չթողին Նախիջևան - Ծարուրի շրջանը եւ տեղական մահմեդական բնակչութիւնը զրոյեցնելու ու դրսից ուժեր մտցնելով՝ ամէն կերպ արգելք եղան հայկական իշխանութեան հաստատման: Հայաստանի կառավարութիւնը ստիպւած եղաւ դիմելու զէնքի, որի հետեւանքով թուրք ազգաբնակչութեան մի մասը դիմեց պարսիկ կառավարութեան օգնութեան կամ փախաւ պարսկական հողը: Նման դէպքերը աննպաստ կերպով էին անդրադառնում հայ - պարսկական յարաբերութիւնների վրա: Այսպիսի դէպքերի առթիւ 1918 թ. դեկտեմբերին պարսկական մի յատուկ առաքելութիւն այցելեց Երեւան: 1919 թ. յունւարին էլ հայկական մի պատգամաւորութիւն ուղարկեց Թաւրիզ:*)

Բնական է, որ հայ - պարսկական սահմանի վրա - կատարուող զէպքերը եւ, առհասարակ, Երեւան - Թաւրիզ ճանապարհի ապահովութեան խնդիրը զբաղեցնէին եւ Հայաստանի դեսպանին: Փոստ-հեռագրական հաղորդակցութեան անկանոնութեան հետեւանքով նա ստոյգ եւ արագ տեղեկութիւններ չէր ստանում Երեւանի կառավարութիւնից. գլխաւոր միջոցը Հայաստանից անմիջական լուրեր առնելու՝ Թաւրիզն էր, ուր ազգային - քաղաքական խիստ կարեւոր դործ էր կատարում առաջնորդ Ներսէս Արքեպ. Մելիք - Թանգեանը: Վերջինիս դերը ընդհանրապէս շատ մեծ էր Ատրպատականի հալութեան կեանքում. նա մեծ է եւ այսօր: Բայց նրա գործը միայն Ատրպատականով չէր սահմանափակւում. նա աշխատում էր ընդհանուր հայ ժողովրդի համար: Նա մի տեսակ անպաշտօն դեսպան էր Հայաստանի, միաժամանակ եւ անկաշառ ու հաւատարիմ բարեկամ Պարսկաստանի: Բնական էր, որ Իշխանը ամենից առաջ դիմէր նրան: 1920 թ. յունւար 21-ին նա գրում է Ներսէս Սրբազանին իր առաջին նամակը, որով, ի միջի այլոց, ասում է. «Մեր միասին նոր է սկսել իր գործունէութիւնը եւ աստիճանաբար մտնում է յարաբերութեան մէջ Հայաստ. Կառավարութեան եւ արտաքին աշխարհի հետ: Այդ տեսակէտից խիստ անհրաժեշտ է կապ պահպանել Ձեզ հետ: Կրկին անգամ շնորհակալութիւն յայտնելով Ձեր տարած աշ-

*) Այս ճիւղի մասին «Վէմ»-ում կը տրի Սամսոնի առանձին մէկ գրութիւնը: ԽՍԲ.

խատանքների համար, վստահ եմ, որ նոյնը յօժարութեամբ կը շարունակէք մինչեւ որ քաղաքական որոշ հարցեր կը լուծեն եւ հանրապետութիւնը հնարաւորութիւն կունենայ իր հիւպատոսութիւնը ունենալ Թաւրիզում: Առաջին հերթին այդ կախում է Նախիջևանի դաւառում իրաւակարգ հաստատելուց եւ կանոնաւոր երկաթուղային երթեւեկութիւնից Երեւանի եւ Ջուլֆայի միջեւ: Ձեր հեռագրերից երեւում է, որ կանոնաւոր երթեւեկութիւն դեռ եւս գոյութիւն չունի. այս առթիւ ամէն տեղեկութիւն խնդրում եմ բարի լինէք ինձ հաղորդելու:

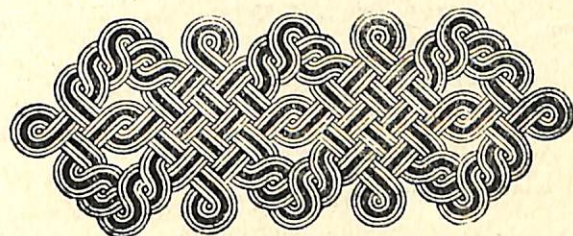
Ապա կանգ է առնում Ադուլիսի կոտորածի վրա. «Ադուլիսի ցաւալի դէպքերի մասին Ձեր աւած տեղեկութիւնների համեմատ հեռագրով եւ նամակներով ղեկուցել եմ Հայաստանի Կառավարութեան. Հեռագրել եմ Թիֆլիս, Բաղու Ադուլիսի Հայրենակցական Միութիւններին՝ օգնութեան դալու կարօտեալներին, սակայն ոչ մէկից դեռ պատասխան չունեմ, թերեւս հեռագրական ղեւարութիւնների պատճառով: Միաժամանակ դիմել եմ Պարսկաստանի արտաքին գործոց նախարարին՝ խնդրելով հրահանգել Ջուլֆայի իշխանութեան արգելքներ չդնել փախստականներին ապաստան գտնելու Պարսկաստանի հիւրընկալ հողի վրա եւ երկրորդ՝ առաջարկել Թաւրիզի նահանգապետին միջոցներ ձեռք առնել աղատելու դերի կանանց եւ օրփորդներին, եթէ այդպիսիք գտնւին Պարսկաստանի հողի վրա. յիշել եմ, որ այս խնդրի մասին ցուցումներ եւ տեղեկութիւններ կարող է տալ Ատրպատականի թեմակալ առաջնորդը: Եթէ իրօք այդպիսի դերիներ կան Պարսկաստանի հողի վրա, խնդրում եմ կադմէլ ցուցակ, հաղորդել այդ մասին պ. նահանգապետին, նոյնպէս եւ ինձ»:

«Վերջերս թէպէտ կցկտուր, բայց յուզիչ լուրեր են ստացւում ինչ որ ղինական խոշոր պատրաստութիւնների մասին մեր Հանրապետութեան եւ Պարսկաստանի սահմանների վրա, տաճկական փաշաների ղեկավարութեամբ: Ըստ երեւոյթին այդ պատրաստութիւնները ուղղւած են միաժամանակ ... եւ Հայաստանի դէմ: Անհրաժեշտ է, որ մեր միսիան մշտապէս իրադեկ լինի այդ մասին: Ուստի, խնդրում եմ չզլանաք հաւաքել մանրամասն տեղեկութիւններ, կարելոյն չափ ստուգել եւ միշտ հեռագրով եւ նամակներով տեղեկացրնել ինձ: Անշուշտ, գիտէք, որ այդ շարժումը վերին աստիճանի ուշադրաւ է եւ մտահոգիչ»:

Հայ – պարսկական սահմանի շուրջ դարգացող դէպքերը քրաւում էին Իշխանի լուրջ ուշադրութիւնը: Այդ մասին նա օրը օրին

տեղեկութիւններ էր ստանում Ատրպատականից եւ անմիջապէս դիմումներ անում պարսիկ կառավարութեան կամ մեծ պետութեանց ղեկավարներին: Այդ դիմումների առթիւ եղած կարգադրութիւնները, սակայն, Ռուսաստանում ու Կովկասում տիրող խառնափնթորութեան հետեւանքով ակնկալւած արդիւնքը չուէին: Թիւրք – աղբէջանեան դաւը շարունակեց գործել Շարուր – Նախիջևանի շրջանում եւ վրդովել Հայաստանի պետական անդորրութիւնը:*)

Թաւրիզ.

*) Իմ յօդւածի Դ. գլխում – «ՎԷՄ», Ե. էջ 72 – գրչի վրիպումով գրել եմ «1920 ք. դեկտ. 24-ի կէս օրին». պետք է լինի՝ 1919 ք.: ՍՍՄ.

ԳՐԻՄԻԹԵԼ

ԶԻՆԱԴԱԴԱՐԻ ՕՐԵՐՈՒՆ

I

ԴԱՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ ՊՈԼՍՈՅ ՄԵՋ

Իբրեւ պատմութեան ատաղձ կարելի է նկատել ժամանակակից ունէ դէպքի կամ դէմքի նկարագրութիւն կամ քրոնիկ՝ տրւած լինելով թէ ժամանակի ընթացքով կը փոխւին կեանքի պայմանները եւ ապագային մէջ ունէ նոյնիսկ աննշան մանրամասնութիւն կըստանայ կարեւորութիւն:

Այս մտածումով նպատակ ունիմ փոքրիկ համարատուութիւն մը ընել զինադադարէն վերջ Կ. Պոլսոյ եւ Կիլիկիոյ դատական կազմակերպութեանց եւ անոնց յարակից պարագաներուն մասին:

Թրքական արդարութիւնը, գէթ երեւոյթապէս, ընդօրինակւած էր եւրոպականին վրա: Բացի Բաղաֆային Օրինագիրքէն (Հուգուզը մէտէնիյէ), որուն յենարանն էր Մէնէլլէ, եւ կըօնական դատարաններէն (Շէրի), որոնք կըքաղէին մանաւանդ ժառանգական խնդիրներով, միւս դատական հիմնարկութիւնները՝ քաղաքային առեւտրական, ծովային, պատժական, հաշտարար ատեանները եւայլն՝ ձեւակերպւած էին արեւմտեան եւ մանաւանդ Փրանսական օրինագիրքերու վրա:

Համաձայն հին պայմանագիրներու՝ (capitulations) իւրաքանչիւր հիւպատոսարան ունէր իրեն յատուկ դատական կազմակերպութիւնը, ուր կը դատէին իր հպատակները կամ քաղաքացիները: Երբ օտարական մը դատ բանար թրքահպատակի մը դէմ, կամ փոխադարձաբար, տեղական դատարանին մէջ, դատավարութեան ընթացքին ներկայ կը գտնէր պատկանեալ դեպքանատունէն թարգման մը, որ շատ կարեւոր դեր կը կատարէր:

Իբրեւ այս գրութեան շնորհիւ, ունէ օտարական, (Թիւրքիայէն անջատւած պալքանեան պետութեանց հպատակներն ալ մէջն ըլլալով) օրինապէս կը գտնէր իր երկրին մէջ, եւ նոյնիսկ աւելի առանձնաշնորհում կը վայելէր:

Մեծ պատերազմի վախճանին, երբ Մարաջախտ Ֆրանչէ Տ'էս-բէրէ մտաւ Կ. Պոլիս, Սուլթան Մէհմէտ Ֆաթիէն աւելի փառաւոր կերպով, բնականաբար, Դաշնակիցները իրենց յաղթական ձեռքը դրին ամէն մարդի վրա:

Վերոյիշեալ հին թրքական դատարաններու կազմը գրեթէ նոյնութեամբ պահւեցաւ, սակայն Դաշնակիցներու զօրաւոր եւ խիստ հակակշռին ներքեւ: Հսկողութիւնը այնքան ծանր էր, որ թրքական Արդարութիւնը չունէր անոնց եւ աչք բանալու միջոց չունէր:

Թուրք դատաւորները, կամ վարչական պաշտօնեաները մնալով երկու սուրի մէջ, չէին գիտեր ինչպէս շարժիլ եւ ո՞ր որոշման մէջ հաստատուիլ:

Վարչական տեսակէտով՝ Կ. Պոլիս եւ արւարձանները բաժնւած էին Փրանսական, անգլիական եւ իտալական զինուորական իշխանութեանց մէջ: Թէպէտեւ մարդերը զանազանւած էին, սակայն ամէն կողմ երեք պետութիւններն ալ ունէին ներկայացուցիչներ:

Երեքն ալ կազմած էին նմանապէս պատերազմական ատեաններ, որոնց բանտերուն մէջ կը գտնէին բազմաթիւ տեղացիներ եւ մանաւանդ թիւրքեր:

Ոստիկանական կազմակերպութեան կեդրոնն էր Բերա. Ոսկերեւան եկեղեցիին մօտ խոշոր շէնք մը: Հոն կաշխատէին Փրանսացի եւ անգլիացի կարեւոր պաշտօնատարներ, որոնց ամենէն ծանօթն էր հազարապետ Սթրաֆ:

Դաշնակից ոստիկանական ամբողջ կազմը՝ հրահանգ կը ստանար անգլիացի զննապետ Մաքսվէլէն, որուն գրասենեակները գետեղւած էին Քրիւկէր պանդոկին մէջ, Թէփէ-Պաշը պարտէզին մօտ:

Տարակոյս չկայ թէ Կ. Պոլսոյ այս բարդ կարգ ու սարքին մէջ ամենէն աւելի ոտնակոխողը թիւրք տարրն էր, մանաւանդ սկզբնական շրջանին: Կարելի չէր տառացի կերպով դորձադրել ունէ օրէնք կամ կանոնադրութիւն: Վճիռ մը հազիւ արձակւած թրքական դատարաններէն՝ վերստին խնդրոյ առարկայ կը դառնար:

Բարեկամ մը (Հ. Տ. Ն.) յանձնարարականով մը ինձ զրկած էր Գրիգոր Անդուլթը, զոր թրքական դատարանի վճռով իր բնակարանէն արտաքսած էին: Այնմիջապէս զիմեցի Բանկայթի-Համամ գետեղւած իտալական ոստիկանատունը, որուն հարիւրապետը ծանօթ թրք էր, եւ երկու քաղաքի միջեւ Գրիգոր Անդուլթին գոյքերը վերըստին փոխադրել տւին իրենց նախկին տեղը:

ՖՐԱՆՍԱ - ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՎՈՒՄԲ

Այս հիմնարկութեան հաստատութիւնը կարելի է բացատրել այն միտքով, որ Համաձայնականները եւ մանաւանդ Ֆրանսան ուղեցին իրենց համակրութեան ապացոյցը տալ Հայոց: Ֆրանսա - Հայկական Ակումբը որ ղեկավարած էր Կ. Պոլսոյ Փրանսական դեսպանատան շէնքին մէջ, կը կազմէր բացառիկ իշխանութիւն մը, որ ոչ միայն կը պաշտպանէր հայկական, յունական եւ առհասարակ բոլոր ոչ-խալամ տարրերը, այլ մատ կը դնէր ամէն տեսակ գործերու մէջ:

Կազմակերպութեան նախագահը՝ Արամ պէյ Քէօզէ-Օղլուն, ազնիւ անձ մը թէպէտ, բայց հեռու կարող եւ աշխատասէր ըլլալէ, այդ պատիւը ստացած էր ուղղակի իր հօրմէն ժառանգած պատկանելի հարստութեան եւ ղեկավարներու հետ ունեցած անձնական յարաբերութեանց շնորհիւ: Նա աներձագնէր էր վերջերս վախճանած Յովհաննէս փաշա Գուլոմճեանին եւ ունէր իր խորհրդականներն ու քարտուղարները:

Օրինակ մը տալու համար այս հաստատութեան վայելած լիազօրութեան՝ կը յիշեմ Փրանսացի սպայի մը (Պ. Թիպէր) խօսքը: Այս վերջինին հետ տեսակցութեան միջոցին, գործի թը մասին, որուն մէջ բացայայտօրէն նա կուգէր նպատակաւորել մէկ կողմը, որուն դէմ Արամ պէյ արդեւ զբաղէր, կը հարցնէր ինձ. - «Ի սէր Աստուծոյ, ի՞նչ է այս Ֆրանսա - Հայկական կոչւած աստամաւոր անիւը, որ ամէն մէկ բանի կը խառնուի»:

Բացատրեցի իրեն թէ այդ հաստատութիւնը մէկ փոքրիկ վարձքն է փոքրիկ Դաշնակիցներուն արժանիքին:

Սակայն, ափսո՛ս, հետզհետէ կը նւագէր Ֆրանսա - Հայկական Ակումբին վարկը: Թրքերը յաջողեցան հիմնել խառն դատարաններ, նման Եգիպտոսի մէջ գոյութիւն ունեցողներուն: Եւ երբ Իգմիրի պարտութեան (1922 սեպտեմբեր) լուրը հասաւ, թրքերը փակեցին խառն դատարանները եւ Արամ պէյի հիմնարկութիւնը զաղբեցուց իր գործունէութիւնը: Օր մ'ալ երբ ղեկավարատուն զացած էի, ափսոսանքով նշանատախտակը տեսայ ղեկավարած ձեռիչին նրբանցքին մէջ: Ու մինչ կը խօսէի ղեկավարատան աւագ պաշտօնատէրներէն պ. Լաֆօրքատի հետ, այս վերջինը դիտողութիւն կընէր թէ՛ «Մի՛ ըսէք Ֆրանսա-Հայկական Ակումբ, այլ պարզապէս՝ Հայկական»:

Պէտք է յիշել թէ սկիզբի շրջանին՝ Փրանսական դեսպանատան պաշտօնէութիւնը վերէն վար հայասէր դարձած էր. իսկ վերջին փուլին՝ սոյն զգացումը կիսով չափով նւագած էր արդէն:

Հարկ է աւելցնել թէ զաղղիական դեսպանատան մէջ գտնուեցան

անձեր որոնք սկիզբէն մինչեւ վերջ պահեցին իրենց հայասիրական զգացումները, ինչպէս պ. Սիլիէր, դեսպանատան իրաւագէտ - խորհրդականը (նախկին հիւպատոս Տրապիզոնի) եւ պ. Լըտու, աւագ թարգմանը:

Երբ քեմալականներ Կ. Պոլիս եկան՝ դիշեր մը դացին ձերբակալել պ. Քէօզէ-Օղլուն, որ հազիւ կրցաւ ազատիլ եւ Խոալիս ապաստանիլ, շնորհիւ Փրանսական դեսպան Ջօրալար Բէլէի անձնական եւ կորովի միջամտութեան: Հետեւեալ օրն իսկ փախայ ես ալ դէպի Վառնա, եւ մեկնելէս մի քանի օր վերջ՝ թրքական զաւադներ ղադրութիւնը փնտրած էր զիս բազմաթիւ տեղեր: Կ. Պոլսոյ Փրանսական դեսպանատան կիսապաշտօնական օրկան «Սթամպուլ» որ սկիզբէն՝ խանդավառութեամբ կը հրատարակէր յօդածներս, ի վերջոյ դուռը փակեց իմ առջեւ:

II

ԴԱՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՄԵՋ

Երբ 1918-ին վերջերը Կիլիկիան գրաւեցաւ անգլիական, Փրանսական եւ հայկական ուժերու կողմէ, բնականաբար նորեկները իրենց հսկողութեան ներքեւ առին ինչպէս գործունէութեան բոլոր միջոցները, նոյնպէս եւ դատական կազմակերպութիւնը: Թրքական օրէնքի եւ վարչութեան կազմը պահպանեցաւ գրեթէ նոյնութեամբ՝ խիստ հակակշիռի ներքեւ, ինչ որ կը նշանակէ՝ թէ նոյն կազմը գոյութիւն ունեցաւ միայն երեւոյթապէս, գէթ սկիզբի շրջանին:

Փրանսական վարչութեան կողմէ հաստատուեցաւ, բացի Պատեւադատական Ատեաններէն, ուր կը դատէին միայն ղինւորականներ, նաեւ ուրիշ ատեան մը, որ կը կոչէր Ձինւորական Դատարան, եւ որ պաշտօն ունէր դատելու այն բոլոր խնդիրները, որոնք կը պատկանէին ոչ-ղինւորականներուն, ու կապ ունէին ռազմական պաշտօնեաներու կամ իրաւարձութիւններու հետ:

Իսկ երբ հարցը շուրջ կը դառնար ուղղակի ղինւորական կարգու սարքի հետ առնչութիւն ունեցող գործառնութեան մը, կասկածելի կը դատէր պատերազմական ատեանին առջեւ, այնպէս որ հոն բաւական մեծ թիւ կը կազմէին քաղաքացիներ: Սոցիալական մը (Կ. Դ.) հայթայթիչ ղինւորական պիտոյից, իբրեւ զեղծարար բանտարկութեան դատաւարութեցաւ յիշեալ ատեանին կողմէ: Ըստ ղինւորական օրինադիրքի տրամադրութեան, ռազմական ուժերուն պետը կարող է պատիժ մեղմացնել եւ ներում շնորհել որոշ պայմաններու մէջ: Հայ եկեղեցական իշխանութիւնը դիմում

կատարեց եպիսկոպոսի մը միջոցաւ (Հ. Կ.) եւ զօրավար Տիւֆիօ բարեհաճեցաւ գործածել իր իրաւունքը:

Ատանայի մօտ Շէյխ - Մուրատը հայաբնակ գիւղին բնակիչներէն մէկը նամակ մը գրած էր՝ բուն կերպով բողոքելու համար՝ Ֆրանսական իշխանութեանց դէմ, առթիւ ծանրակշիռ դէպքի մը, որ պատահած էր յիշեալ գիւղին մէջ: Եւ որովհետեւ հայ թերթ մը հիւրընկալած էր սոյն բողոքագիրը, լրագրողը (Ս. Կ.) կանչեցաւ Զինուորական Դատարանին առջեւ, որուն նախագահն էր հազարապետ Ասլէր, այժմ գնդապետ ի Փարիզ: Տրւած ըլլալով այս վերջինին խիստ մարդու համբաւը, եւ գործին լրջութիւնը, վախ կար որ ամբաստանեալը կրէր ծանր դատապարտութիւն մը: Այս տողերը ստորագրողին պաշտպանողականին վրա, հայ լրագրողը օձիքը ազատեց փոքրիկ տուգանքով մը: (Տասն օսմ. ոսկի թղթադրամ):

Կիլիկիոյ վարչական հակակշռի պետ գնդապետ Էտուար Պրէմօնի (այժմ զօրավար) թելադրութեամբ ձեռնարկեցինք Ատանայի մէջ հաստատել փաստաբաններու կաճառ մը, սակայն գործը անաւարտ մնաց՝ պարագաներու բերումով:

1919-ի առաջին ամիսներուն, ամէն անգամ որ այցելէի գնդապետ Պրէմօնին, կըսէր. «Կիլիկիոյ պետական պաշտօնէութիւնը պիտի փոխեմ: Մինչեւ վեց ամիս ոչ մէկ թիւրք պաշտօնատար պիտի ձգեմ», եւայլն: Իսկապէս ալ սկսած էր խոստումը գործադրել: Ինչպէս ուրիշ մարդերու մէջ, նոյնպէս դատական ճիւղին վրա կը հաշտէին հայեր, օրինակ Ա. Պ. պատժական դատարանի նախագահ, Գ. Ա. հաշտարար դատաւոր, եւայլն: Սակայն հետագայ դէպքերը, զժրախտաբար, թուլացումի եւ նոյնիսկ չկամութեան ենթարկեցին այս հայասիրական հոսանքը, եւ տրամադրութիւնները լարեցան հակառակ ուղղութեամբ:

«ՀԱՅԱՆՊԱՍՏ» ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Ֆրանսական իշխանութիւնները՝ Ատանայի մէջ հաստատեցին երկու խառն յանձնախումբեր, որոնք կը կրէին իրաւաբարութեան կամ հատուցումի մարմին *Commission d'arbitrage ou de restitution* եւ որոնց նպատակն էր գնահատել եւ վերադարձնել հայերէն յափշտակած կամ բռնադրաւած շարժուն կամ անշարժ ստացւածքը:

Այս յանձնախումբերը հաղիւ մի քանի ամիս կրցան աշխատիլ եւ 1920-ին սկիզբները ասոնցմէ կարեւորագոյնը ջնջեցաւ, իսկ միւսին ձեռնհասութիւնը վերածեցաւ 50 թրքական ոսկի թղթադրամի, ինչ որ հաղիւ կը համապատասխանէր պարզ հաշտարար ատ-

եանի մը կարողութեան: Մինչ հայոց դատերուն գումարները կը հասնէին կարեւոր թիւերու:

Վերադարձւած կամ փոխարինւած հարստութիւնը հաղիւ մէկ տասներորդը կը կազմէր յափշտակածին: Յիշեալ մարմիններուն ջնջումը կը կազմէր ուղղակի արդարութեանց մերժում: Այս մասին Ազգային Միութեան կողմէ տրւած յիշատակագիրը մնաց ապարդիւն:

Հայ մը որ բանտարկութեան դատապարտւած էր Մարգարէ Մուհամմէտին հայհոյած ըլլալու ամբաստանութեամբ, դիմեց վերաքննութեան: Վերաքննիչ Ատեանի (Իսթինաֆ) առջեւ զինք պաշտպանեցի եւ հաղիւ կարելի եղաւ ստանալ պատիժի փոքրիկ մեղմացում մը: Ամբաստանեալը վճիռը մաքրեց մեկնելով դէպի Սիւրիա:

Գաղաքական մթնոլորտը արդէն ապականւած ու թունաւորւած էր: Քէմալական շարժումը կը ծաւալէր Արեւելքէն Արեւմուտք, եւ Արդարութեան լոյսերը տակաւ կը մարէին Միջազգային Դիւանադատութեան խոհանոցին մէջ: Հայոց բոլոր զոհողութիւններն ու ջանքերն ապարդիւն մնացին եւ 1921 թ. սկիզբը պարսկեցաւ Կիլիկիան:

Փարիզ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ԽՈՐՀՐԴԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԵՐՐՈՐԳ ՆԻՍՏ

5 օգոստոս, Երկուշաբթի, ժամը 11

Նախագահ՝ Ա. Սահակեան

Օրակարգի նիւթն է՝ կառավարական յայտագրի քննութիւնը։
 Խօսք է առնում Հ. Յ. Դաշնակցութեան Փրակցիայի նախագահ Սմբ. Խաչատրեանը, որ կարճ ճառով ցոյց է տալիս յայտագրի մի քանի երկրորդական թերութիւնները եւ դռնում է, որ յայտագիրը, ընդհանուր առմամբ, բաւարարում է իր Փրակցիային։

Ա. Խոնդկարեան, սոց. — յեղ. — Իւրաքանչիւր յայտագրի նպատակն է ծանօթացնել խորհրդարանին եւ վերջինիս միջոցով ժողովրդին նոր կազմած կառավարութեան ընդթիւն, որպէսզի խորհրդարանը կարողանայ ճշտել իր վերաբերումը դէպի կառավարութիւնը։ Այդ տեսակէտից, յայտագիրը խմբագրւած է այնպիսի ընդհանուր արտայայտութիւններով, որ կարելի է որոշ դադափար կազմել կառավարութեան մասին։ Սա մի ընդհանուր յայտագիր է, որ կարող է յարմարել ամէն մի կառավարութեան, այնքանքի է են նրա մէջ թանձրացեալ կէտերն ու մանրամասնութիւնները։ Անդրանիկ կառավարութեան յայտագիրը պէտք է ունենար սահմանադրական ընդթիւն։ Երկրում ամէն ինչ քայքայւած է, հարկաւոր է ըստեղծել պետական նոր մեքենայ, և կառավարութիւնը պէտք է ասէր, թէ ինքը ինչպէս պիտի գլուխ բերէ այդ գործը։ Մի երկրի քաղաքական կեանքի բովանդակութիւնը որոշուած է խորհրդարանի գործունէութեամբ, բայց կառավարութիւնից երկիրը սպասում է կառավարական գործի կարգաւորում։ Յայտագրի մէջ չկայ եւ ոչ մի խօսք այդ մասին։

Անցնելով արտաքին քաղաքականութեան՝ պատգ. Խոնդկարեանը զարմանք է յայտնում, որ ոչ մի խօսք չի աււած Ռուսաստանի հետ ունենալիք յարաբերութեան մասին։ Արդեօք այդ բացատրուում

է նրանով, որ կառավարութիւնը Ռուսաստանի հարցը համարում է լուծւած խնդր, թէ՛ ուրիշ նկատումներ կան։ Յամենայն դէպս, սոց. — յեղափոխական Փրակցիան աշխատելու է վերականգնել միացեալ յեղափոխական ճակատը Ռուսաստանի հետ եւ կովկասեան դէմոկրատիան դաշնակցական կապերով կապել Ռուսաստանի ռամկավար հանրապետութեան հետ։

Պատգամաւորին անհասկանալի են թուում այն շարժառիթները, որոնք ստիպել են կառավարութեան ներկայանալ խորհրդարանին այնպիսի յայտագրով, որի մէջ կառավարութեան իսկական դիտաւորութիւնները քողարկւած են ընդհանուր խօսքերով։ Բայց հէնց այդ հանգամանքը հնարաւորութիւն է տալիս որոշ դադափար կազմել կառավարութեան եւ նրա քաղաքականութեան մասին։ Այդ պատճառով սոց. — յեղ. Փրակցիան դժւարանալով միայն յայտադրելի հիման վրա ճշտել իր վերաբերումը դէպի Քաջաղնունիի դահլիճը՝ որոշել է մնալ ձեռնպահ վստահութեան կամ անվստահութեան բանաձեւի քննարկութեան ժամանակ։

Հայ Ժողովրդական Կուսակցութեան ներկայացուցիչ Արշալոյս Մխիթարեանը յանուն իր Փրակցիայի կարգում է հետեւեալը. —

Հայ Ժողովրդական Կուսակցութեան Փրակցիան, լսելով Հայաստանի Խորհրդում կառավարութեան օգոստ. 3-ին յայտարարած դէկլարացիան՝ գոհունակութիւն յայտնում, որ կառավարութիւնը որոշել է հետեւել ոչալ քաղաքականութեան եւ խուսափել է ծրարագրային ծայրայեղ յայտարարութիւններից։ Այսու հանդերձ նա կառավարութեան դէկլարացիայի վերաբերմամբ հետեւեալ դիտութիւններն է անում. —

1) Ներքին գործերի սահմաններում. — Չափազանց անորոշ մի Փորձույա է ասելը «հստատուել երկրում տարրական իրաւակարգ եւ կեանքի ու դոյքի ապահովութիւն», առանց ցոյց տալու այն հիմնաքի ու դոյքի ապահովութիւնը, որոնց վրա պիտի յենւի եւ իրաւագործելի մունքներն ու միջոցները, որոնց վրա պիտի յենւի եւ իրաւակարգը։ Այսպիսի անորոշ եւ անպատասխանատու յայտաւայդ իրաւակարգը։ Այսպիսի անորոշ եւ անպատասխանատու յայտաւայդ իրաւակարգը է անել ամէն տեսակ կառավարութիւն՝ նրա մէջ բարութիւն կարող է անել ամէն տեսակ կառավարութիւն՝ նրա մէջ բարութիւն կարող է անել ամէն տեսակ կառավարութիւն։ Փրակցիան կարծում է, դնելով իր ցանկացած բովանդակութիւնը։ Փրակցիան կարծում է, որ այս կէտում յատկապէս պէտք է յիշւած լինէին այն հիմնարկութիւնները, որոնք պիտի ստեղծէին իրագործելու համար իրաւակարգը և կեանքի ու դոյքի ապահովութիւնը։ Պէտք է յիշատակւած լինէր թէ և կեանքի ու դոյքի ապահովութիւնը այժմէն եւ եթ մտցնել դէմստմտագիր է արդեօք կառավարութիւնը այժմէն եւ եթ մտցնել դէմստւային ինքնավարութիւն, կամ ի՞նչ կերպով նա մտադիր է կազմաւորել ինքնավարութիւնները։ Դարձեալ անյայտ է մնում, կերպել տեղական իշխանութիւնները։ Դարձեալ անյայտ է մնում, ինչպիսի վերաբերմունք ունի կառավարութիւնը դէպի մամուլը,

եւ ծագած համաճարակների պատճառով: Լուութեան է մատնում նաեւ հողային հարցը, որ շնորհիւ գործադրւող հին եւ նոր, միմեանց հակասող օրէնքների ու կարգադրութիւնների, գտնւում է քառասուն դրութեան մէջ եւ առիթ է տալիս անվերջ դատաստանական վէճերի եւ ընդհարումների: Կառավարութիւնը լուծւում է նաեւ, թէ նոր ստեղծւած պետութիւնը ի՞նչ յարաբերութիւն է պահպանելու հարեւան նոր պետութիւնների եւ հեռււոր մեծ պետութիւնների հետ. ի՞նչ օրէնսդրութիւն է հետեւելու իր արտաքին քաղաքականութեան մէջ, մի հանգամանք, որ վճռական նշանակութիւն ունի մեր պետական կեանքի ուղղութեան գործում:

Այս դիտողութիւններն անելով եւ գտնելով, որ կառավարութեան դէկլարացիան թերի է եւ շատ մասերում անբաւարար՝ Հայ Ժող. Կուսակցութեան Փրակցիան յայտարարում, որ ինքը կաջակցի կառավարութեան այն չափով միայն, որ չափով նա կիրադործէ իր դէկլարացիայի այն խոստումները, որոնց դէմ Փրակցիան առարկութիւն չունի, եւ որչափ նա ի նկատի կառնէ եւ կաշխատի իրագործել Փրակցիայի դիտողութիւնները:

Սոց. — դէմ. Փրակցիայի կողմից արտայայտւում են երկու պատգամաւորներ: Մէնչեւիկ հատւածի կողմից Հ. Ագաւտեանը նոյնպէս դո՛ւ չէ յայտադրի ընդհանուր բնոյթից եւ անբողոքութիւնից: Յայտադրում ոչ մի խօսք չի ասւած աշխատանքի օրէնդրութեան եւ բանւորական հարցի մասին. անտեսւած են առողջապահական եւ դպրոցական խնդիրները: Ինչ վերաբերւում է Հայաստանի ազագային, Ագաւտեանը չի հաւատում անդրկովկասեան անկախ պետութիւնների գոյութեանը: Նա յոյս է յայտնում, որ հանրապետութիւնները կը հասկանան այդ եւ շուտով նորից կը վերականգնեն Անդրկովկասի միասնական եւ բուշեւիկներից անկախ հանրապետութիւնը:

Սոց. — դէմ. Փրակցիայի միւս հոետորը՝ բուշեւիկ Ա. Մելիքեանը, ընդհանուր արտայայտութիւններով, ներկայացնում է իր աշխարհահայեացքը եւ խօսում է համաշխարհային յեղափոխութեան, բանւորութեան անելիքների եւ նման խնդիրների մասին: Դէմ արտայայտելով Հայաստանի անկախութեան՝ Մելիքեանը անհրաժեշտ է համարում վերականգնել կապը Ռուսաստանի հետ, անկախ այն բանից, թէ ի՞նչ կուսակցութիւն է կանգնած Ռուսաստանում իշխանութեան գլուխը:

Մահմեդական ֆրակցիայի ներկայացուցիչը հակաճառում է յայտադրել քննադատողներին, գտնում է յայտադրել դո՛ւ հոցուցիչ

եւ իր Փրակցիայի կողմից խոստանում է անվերապահ աջակցութիւն կառավարութեան:

Ռուս պատգամաւոր Ա. Ի. Զորինը շօշափում է Հայաստանի յարաբերութեան խնդիրը Ռուսաստանի հետ եւ յայտարարում է, որ քանի որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը կատարւած փաստ է, պէտք է հաշի առնել նրան: Ապա բաղձանք է յայտնում, որ կառավարութիւնը պետական հիմնարկութիւնները վերակազմելիս չմոռանայ եւ ուս պաշտօնեաների ծանր վիճակը:

«Հորիզոն». «Զակ. Սլովո», 17 օգ.

ԶՈՐՐՈՐԴ ՆԻՍՏ

6 օգոստոս, Երեւան, Երեւ. ժամը 7

Նախագահ՝ Ա. Սահակեան

Նիստը բանալով՝ նախագահը առաջարկում է անցնել աւագ քարտուղարի երկու օգնականների ընտրութեան: Աւագների խորհրդի որոշման համաձայն աւագ քարտուղարի օգնականներ պէտք է ընտրւէին մէկը Դաշնակցութեան կողմից, միւսը՝ մահմեդական Փրակցիայից: Դաշնակցական Փրակցիայի կողմից առաջարկւած Եփրակցիայից: Դաշնակցական Փրակցիայի կողմից պ. Բեմ Սարգսեանը ընտրւում է: Մահմեդական Փրակցիայի կողմից պ. Աղարէկովը խնդրում է իրենց թեկնածուի ընտրութիւնը յետաձգել:

Ամբիոն է բարձրանում վարչապետ Քաջազնունին. Պարտք եմ համարում նախորդ նկատողութիւնների առթիւ տալ բացատրութիւններ, որոնք վերաբերում էին իմ արած յայտարարութեանը: Այդ նկատողութիւնները ես բաժանում եմ երկու մասի. ա) նկատողութիւններ, որոնք վերաբերում էին յայտարարութեան ամբողջութեամբ, եւ բ) նկատողութիւններ՝ արւած յայտարարութեան այն կամ այն կէտի վերաբերմամբ:

Սոց. — յեղափոխական Խոնդկարեանը նկատեց, որ յայտարարութիւնը աւելի քան գործնական բնոյթ ունի եւ չի արտայայտում կառավարութեան աշխարհահայեացքը: Ճիշտ է, Ռուսաստանում կառավարութեան յայտարարութիւնը ընդգրկում է համաշխարհային քաղաքականութիւն, սակայն այդպէս չէ Եւրոպայում. այնրհային քաղաքականութիւն, ապա իմ արած խոսքի կառավարութիւններ տեղ շատ անգամ մի գործնական խնդրի առթիւ կառավարութիւններ են տապալւում: Ներկայ յայտարարութեանը կառավարութիւնը գիտակցօրէն գործնական բնոյթ է տւել:

Նոյն պատգամաւորը դժգոհ է, որ կառավարութիւնը իր յայտարարութեան չի տւել սահմանադրական բնոյթ. եթէ իրօք հասել

է սահմանադրելու ժամը, այդ իրաւունքը պատկանում է խորհրդին եւ ոչ կառավարութեանը: Կառավարութիւնը կոչւած է միայն կեանքի տանելի պայմաններ ստեղծելու մինչեւ սահմանադիր ժողով:

Պատգամաւորներ Ս. Մամիկոնեան*) եւ Խոնդկարեան առարկում են, որ կառավարութեան յայտարարութիւնը շատ է տարրական ու այրբենական եւ որ նա յարմար կը գայ ամէն մի կառավարութեան. այդ ճիշտ է, եւ ես դա համարում եմ առաւելութիւն, որովհետեւ մեր երկիրը իրօք այրբենական ծրագրի կարիք ունի, իսկ իմ ասածը հաստատում է այն փաստը, որ այդ այրբենական ծրագրի շուրջն են խմբել ժողովրդի բոլոր խաւերի ներկայացուցիչները:

Պատգամ. Ազատեանը նկատում է, որ կառավարութեան յայտարարութիւնը յիշեցնում է Ստոյլիպինին, որ ասում էր՝ «նախ խաղաղութիւն, ապա ուժֆորմներ»: Այո՛, մենք էլ նոյնն ենք ասում, բայց մեր եւ Ստոյլիպինի տարբերութիւնն այն է, որ մենք այդ ասում ենք անկեղծ, առանց յետին նպատակների, մինչդեռ Ստոյլիպինը ժողովրդին սպասեցնելով՝ ժամանակ էր վաստակում դժգոհութիւնները իրենց բնում խեղդելու համար: Այդպէս, մեր կառավարութիւնը իրօք ձգտում է ստեղծել ժողովրդի համար տարրական իրաւակարգ, որովհետեւ նախ քան քաղաքացիական ազատութիւնները ապահովելը պէտք է ապահովել ազատ խօսքը եւ այլն:

Պատգամաւոր Ս. Մամիկոնեանը դնում է մի արմատական հարց. նա՞ դիմելով կառավարութեան եւ ժողովրդին՝ հարցնում է. «Արդեօք հէնց Հայաստանի Հանրապետութեան գոյութիւնը ինքնին մի կատաստրօֆա չէ՞»: Գուցէ այդպէս է, սակայն տարօրինակ է, որ այդ հարցը լսում է այստեղ: Եթէ գոյութիւն ունի Հանրապետութիւնը եւ նրա կառավարութիւնը, ուրեմն, այդ հարցն իր նշանակութիւնը կորցնում է եւ չի կարող ընդունել: Այդ հարցը չպիտի դրէք այստեղ նստածների կողմից:

Այժմ ես անցնում եմ նկատողութիւնների երկրորդ մասին, որոնք վերաբերում են, ինքն ըստ ինքեան հասկանալի լինելու պատճառներով, մեր յայտարարութեան մէջ տեղ չգտած առանձին - առանձին կէտերին:

*) Ս. Մամիկոնեանի հայր, դժբախտաբար, չունեմ: Մամիկոնեանը խիստ քննադատութեան ենթարկեց կառավարութեան յայտագիրը, արտայայտեց դժմակախութեան եւ շեշտեց անհրաժեշտութիւնը վերականգնելու միութիւնը Ռուսաստանի հետ:

Պատգամ. Խոնդկարեանը ասում է, որ մեր Հանրապետութիւնը Հայաստանի է եւ ոչ հայերի. ապա՝ պատգամ. Ա. Մելիքեան եւ Ա. Աղաբաբէկով յայտնում են, որ Հայաստանի ժողովուրդների միջեւ պիտի գոյութիւն ունենայ բարեացակամ յարաբերութիւն: Այդ խնդրի մասին ես առիթ եմ ունեցել աւելի հանդիսաւոր պայմաններում արտայայտելու ճիշտ նոյն բառերով, եւ եթէ պատգամաւորները կարիք են դրում, կառավարութիւնը մի անգամ էլ կը կրկնէ նոյնը: Ինչ վերաբերում է դաւանութեան եւ այլ քաղաքացիական ազատութիւններին, դրանք այնքան պարզ եւ հասկանալի են, որ ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել:

Կառավարութիւնը յայտարարութեան մէջ չէ յիշել ժողովրդական լուսաւորութեան եւ առողջապահական գործի մասին: Մենք լոյսին եւ առողջապահութեան թշնամի չենք, այնուամենայնիւ չենք մտցրել յայտարարութեան մէջ, որովհետեւ նախ՝ ինքնըստինքեան հասկանալի են, երկրորդ՝ որ մեր պայմաններում այդ հարցերը չեն կարող դրաւել առաջնակարգ ուշադրութիւն: Ի՞նչ բժշկութիւն եւ ի՞նչ լոյս էք ուզում տալ այն բազմահազար գաղթականութեան, որը ի՞նչ լոյս էք ուզում տալ այն բազմահազար գաղթականութեան, որը սակայն, անտուն, սեփական ապականութեան մէջ փտած՝ թափառում է այս ու այն կողմ: Կառավարութիւնը, ի հարկէ, այդ հարցերի մասին հոգացողութիւն կունենայ, սակայն դա խոշոր եւ այժմէական պետական գործ չէ համարւում:

Պատգ. Ա. Մխիթարեանը հարցնում է. «Ի՞նչ օրէնքներով պիտի կառավարւի Հայաստանի Հանրապետութիւնը մինչեւ նոր օրէնք մշակելը»: Սրան կը պատասխանեմ, որ մինչեւ այժմ մենք ղեկավարւել ենք ռուսական, Անդրկովկասեան Կառավարութեան եւ Սէյմի օրէնքներով: Այդպէս էլ պիտի շարունակւի, մինչեւ նոր օրէնքներ մշակելը:

Պատգամ. Ազատեան, Զորին եւ Մխիթարեան ասում են, որ կառավարութիւնն ամէն ինչ ուզում է անել ինքն իր ձեռքով եւ ոչ տեղային ինքնավարութիւնների հետ: Դա կատարեալ թիրախացութիւն է. կառավարութեան մտքով անգամ չէ անցել մեղնում բիւրօկրատական կարգ հաստատել. ընդհակառակը, ժողովրդական հաստատութիւնների, տեղային ղեմստւոյական եւ մունիցիպալ հիմնարկութիւնների միջոցով է, որ պիտի գործէ կառավարութիւնը. սակայն, նա ուզում է ազատ պահել իրեն կաշկանդումներից եւ ըստ ուժալ պայմանների գործել տեղային ինքնավարութիւնների միջոցով կամ ուղարկել կոմիսարներ:

Պատգ. Ազատեանը նկատում է, որ արդարադատութեան վերաբերմամբ մի սխալ է կատարւել, այն է՝ արդարադատութիւնը ու-

դուժ են համաձայնեցնել ժողովրդի քաղաքացիական իրաւահասկացողութեան: Դա թիւրիմացութեան հետեւանք է միայն. ուստեքն պրալօօրորոտ բառը սխալմամբ թարգմանել է «իրաւահասկացողութիւն» տերմինով:

Պատգ. Մխիթարեան եւ Աղատեան ասում են, որ հարկերի «առողջ սիստեմ» հասկացողութիւնը առաձգական է: Ես բաց կանեմ փակադժերը եւ կասեմ, որ հարկերի առողջ սիստեմ ասելով մենք հասկանում ենք եկամտային պրոգրեսիւ հարկ, սակայն տեխնիկական անյարմարութիւնների պատճառով, դուցէ, կառավարութիւնը չկարողանայ անմիջապէս կիրառել յիշեալ սիստեմը, ուստի եւ յայտարարութեան մէջ յատկապէս չէ յիշել:

Պատգ. Խոնդկարեանը նկատում է, որ Հայաստանի, Վրաստանի եւ Ատրպատականի սահմանները որոշելիս ի նկատի է առնւելու միայն ազգազրական սկզբունքը, անտեսելով տնտեսական պայմանները: Յիշեցնում եմ սահմանորոշող ծրագրի սկզբունքներին ծանօթ մարդոց, այնտեղ կիրառւած են թէ ազգազրական, թէ աշխարհազրական — տեղազրական եւ թէ տնտեսական պայմանները:

Սահմանների վերաբերմամբ պատգ. Մամիկոնեանը հարց է տալիս՝ որո՞նք են Հայաստանի սահմանները: Նախ՝ այդ հարցը պիտի լուծւի երկուստեք համաձայնութեամբ, երկրորդ՝ Մամիկոնեանը լաւ գիտէ այդ ուղղութեամբ տարւող աշխատանքները եւ նրանց ձգձգման պատճառները, որոնք մեզինք կախւած չեն:

Պատգ. Մխիթարեան պարենաւորման հարցի մասին խօսելիս մատնանշում է, որ յայտարարութեան մէջ ասւած է՝ «կառավարութիւնը ըստ կարելոյն պիտի մեղմացնէ պարենաւորման տաքնապը»: Եւ այդտեղից եզրակացնում է՝ ուրեքն՝ կառավարութիւնը այդ ասպարէզում պարտականութիւն եւ պատասխանատուութիւն չի վերցնում իրեն վրա: Կառավարութիւնը պարենաւորման հարցը համարում է ամենագլխաւոր եւ ջանք չի խնայելու այն կանոնաւորելու, սակայն լիովին պարտականութիւն չի վերցնում կերակրելու բազմահազար զաղթականութիւնն ու ժողովուրդը եւ այդ պատճառով արտայայտւում է զուսպ ձեւով:

Այս կարգի հարցերից է եւ լեզուների հարցը: Ես պէտք է ասեմ, որ այդ հարցի միտելը կախւած է Խորհրդից, եւ կառավարութիւնը մտադիր է Խորհուրդ մտցնել համապատասխան օրինադիւմ, մինչ այդ՝ կառավարութիւնը պետական լեզուն ընդունելով հայերէնը՝ դրա հետ միասին թոյլ է տալիս տեղական միւս լեզուների գործածութիւնը:

Այժմ անցնում եմ այն հարցերին, որոնց դէմ պիտի առարկեմ:

Պատգ. Խոնդկարեան, Ա. Մելիքեան եւ Մամիկոնեան հարցնում են՝ որո՞նք են Հայաստանի սահմանները: Ես դրան պիտի պատասխանեմ. Հայաստանի հիւսիսային սահմանները որոշւած չեն, իսկ հարաւայինը որոշւած է, ընդհանրապէս. պարտք եմ համարում յայտարարելու, որ քանի դեռ նոր ակտով սահմանները փոխւած չեն, այժմ գոյութիւն ունեցողներից դուրս ուրիշն ընդունելի լինել չի կարող:

Ապա մեզ հարցնում են պատգամաւորներ Զորին, Խոնդկարեան, Ա. Մելիքեան, թէ ինչո՞ւ արտաքին քաղաքականութեան մասին խօսելիս, բացի Թիւրքիայից, Ատրպատականից եւ Վրաստանից, միւս պետութիւնների հետ ունենալիք յարաբերութիւնների մասին խօսք չկայ: Դրա պատասխանը շատ կարճ է. նախ՝ իրաւական տեսակէզից մեր անկախութիւնը ճանաչել են առայժմ վերոյիշեալ երեք պետութիւնները եւ երկրորդ՝ միւս պետութիւնների հետ յարաբերութիւն ստեղծելու տեխնիքական յարմարութիւն չկայ: Աւելի լայն քաղաքական յարաբերութիւններ սկսելը ասպագայի դործ է:

Շատերին դարմացնում է կառավարութեան այն դարձւածքը, թէ նա խստիւ պիտի կատարէ Թիւրքիայի հետ կապած դաշնագրի պայմանները եւ հետեւի, որ նոյնն անի եւ Տաճկաստանը: Այո՛, պայմանները եւ հետեւի, որ քանի որ դաշնագրով մենք պարտականութիւններ պիտի ասեմ, որ քանի որ դաշնագրով մենք պարտականութիւններ ենք յանձն առել, որոնք նոր ակտով փոխւած չեն, մենք պիտի կատարենք խստիւ եւ ուրիշից էլ պիտի պահանջենք նոյնն անել:

Պատգ. Խոնդկարեանը դժգոհ է, որ յայտարարութեան մէջ ոչինչ չէ ասւած Անդրկովկասեան Ֆէդէրացիայի մասին, որովհետեւ Հայաստանը, Վրաստանը եւ Ատրպատականը առանձին — առանձին գոյութիւն ունենալ չեն կարող: Յայտնի պիտի լինի ձեզ, որ հայերը մինչեւ վերջն էլ կողմնակից էինք Անդրկովկասեան Ֆէդէրացիային, եւ մենք չէինք, որ բաժնեցինք, այլ մեզ բաժանեցին իրենցից. իսկ եթէ հնարաւորութիւն ստեղծւի վերոյիշեալ երեք հանրապետութիւնների դաշնակցութեան, որին մենք հաւատում ենք, այդ մեր ցանկութիւնն է եւ մեր ապագան: Ներկայումս առ. հարցը այդ մեր ցանկութիւնն է լուծելը հնարաւորութեան սահմաններից դնելը եւ գործնականորէն լուծելը հնարաւորութեան սահմաններից դուրս է: Յայտարարութեան մէջ եղած բարեկամական յարաբերութիւնների ցանկութիւնը Ատրպատականի եւ Վրաստանի հետ ապագայութիւնների ցանկութիւնը Խոնդկարեանը ենք կոնֆլիկտներից եւ հարթում ենք այդ հարցի բարեյաջող լուծումը:

Պատգ. Աղատեանը ղինւորական վարչութեան ծրագրի դէմ առարկելով՝ ասում է՝ որ մենք մշտական զօրք պահել չենք կարող եւ պէտք է ընդունենք միլիցիայի սկզբունքը, իսկ պատգ. Մամիկոն-

եանը պահանջում է զօրքի թիւն աւելացնել: Կառավարութիւնը այդ երկու առաջարկութեան էլ համաձայնել չի կարող: Նա այսօր չի կարող արձակել մշտական զօրքը ու դիմել միլիցիական սխտամի միւս կողմից՝ հնարաւորութիւն չունի նրա թիւը շատացնելու. ընդհակառակը, դիմում է բանակի կրճատմանը:

Պատգ. Մամիկոնեանը կարծում է, թէ ներկայում, կառավարութիւնը պիտի հոգայ ու զբաղւի միայն արտաքին քաղաքականութեամբ, սակայն, կառավարութիւնը այդ տեսակէտի վրա կանգնել չի կարող:

Նոյն պատգ. Մամիկոնեանը եւ Ա. Մելիքեանը պահանջում են կառավարութիւնից լինել խիզախ, սակայն, քանի զոյուլթիւն ունի ներկայ կառավարութիւնը, նա երկիրը չի դնի նոր-նոր արկածների եւ փորձութիւնների առաջ եւ ուրիշների էլ թոյլ չի տայ նոյնը անելու:

Վերջացնելով ասելիքս՝ նորից պարտք եմ համարում ձեր ուշադրութիւնը հրաւիրելու այն հանգամանքի վրա, որ կառավարութիւնը իր յայտարարութեան մէջ պարզ ասել է, որ սա մի համառօտ եւ տարրական ծրագիր է եւ, դժբախտաբար, մեր պայմանների համար մի մաքսիմում է: Կառավարութիւնը երջանիկ կը զգայ իրեն, եթէ մասամբ կարողանայ իրականացնել այստեղ ասածները եւ նա կարող է այդ անել, եթէ իր կողմն ունենայ խորհրդի վստահութիւնն ու աջակցութիւնը:

Յայտարարում է ընդմիջում, որից յետոյ քէարկւում են Ֆրանկիանների առաջարկած բանաձեւերը: 23 ձայնով, ձեռնպահութեամբ 11-ի եւ դէմ՝ ոչ ոքի, անցնում է Հ. Յ. Դաշնակցութեան եւ Հայ Ժողովրդական Կուսակցութեան հետեւեալ բանաձեւը. —

«Հայաստանի հոբիքարանը*) լսելով կառավարութեան յայտարարութիւնը եւ միմիտը — նախագահի բացատրութիւնները այդ յայտարարութեան առիթով եղած դիտողութիւնների մասին՝ հաւանութիւն է տալիս նրանց եւ անցնում հերթական խնդիրներին»:

Սոց. — դէմոկրատական Ֆրանկիան առաջարկում է հետեւեալ բանաձեւը. —

«Լսելով կառավարութեան յայտարարութիւնը, աչքի առաջ ու-

*) Ծանօթ. — Սկզբի շրջանում Հայաստանի խորհուրդը սովորաբար կաշուում էր խորհրդարան. հոբիքարան եւ հոբիքարան բառերը միմեանց փոխարէն թէ պատգամաւորները մտածում ու բանաձեւերում, թէ մամուլում եւ թէ պաշտօնական թղթերի մէջ: Պաշտօնական անունը, սակայն, Հայաստանի խորհուրդ էր:

նեմալով երկրի ներկայ ծանր պայմանները եւ ցանկութիւն ունենալով, որ կառավարութիւնը իր առաջիկայ գործունէութեան ժամանակ, յենաձ դէմոկրատական կազմակերպութիւնների վրա, դեկավարի ֆրակցիաների արած ցուցմունքներով՝ տանելու երկիրը դէմոկրատական կարգերը — յագուտ աշխատաւոր դասակարգերի, Հայաստանի հոբիքարանը անցնում է հերթական խնդիրներին»:

Այս բանաձեւը ստանում է 6 կողմ, 21 ձեռնպահ եւ հակառակ՝ ոչ ոք:

Սոց. — յեղափոխականների ֆրակցիայի կողմից պատգ. Ա. Խոնդկարեան յայտարարում է.

«Որովհետեւ կառավարութեան պետի բացատրութիւնից յետոյ ֆրակցիայի դրած հարցերը չպարզեցին եւ չպարզեց կառավարութեան բնոյքը, ուստի եւ ֆրակցիան մնում է իր յայտարարութեան մէջ արած կարծիքին»:

Մահմեդական ֆրակցիայի կողմից Աղաբաբէկովը յայտարարում է.

«Լսելով կառավարութեան յայտարարութիւնը եւ նրա դէմ եղած առարկութիւնների բացատրութիւնը, մահմեդական ֆրակցիան յայտնում է կատարեալ վստահութիւն եւ անցնում է հերթական հարցերին, միաժամանակ յոյս ունենալով, որ Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ փոքրամասնութեան իրաւունքները լիովին կը պաշտպանւեն»:

Այնուհետեւ պատգ. Զուբեանը յայտնում է, որ երեւանի Հայոց Ազգային Խորհրդի հաշիւները քննող յանձնաժողովը ժամանակին չէր կարողացել իր պարտականութիւնները կատարել. բացի այդ, յանձնաժողովի երկու անդամները հրաժարել են, ուստի պէտք է որոշել, թէ այդ յանձնաժողովը շարունակելո՞ւ է այդ գործը:

Ֆինանսների միմիտը առաջարկում է, առհասարակ, պետական բնոյթ ունեցող բոլոր հաշիւների քննութիւնը թողնել ընտրւելիք պետական հսկիչին:

Առաջարկը ընդունւում է 21 ձայնով:

Ապա ժողովը անցնում է չորս յանձնաժողովների ընտրութեան՝ նախապէս որոշելով յանձնաժողովների մէջ մտցնել Հ. Յ. Դաշնակցութեան ֆրակցիայից 3-ական հոգի եւ միւս ֆրակցիաներից՝ մէկական: Ընտրւում են հետեւեալ յանձնաժողովները. —

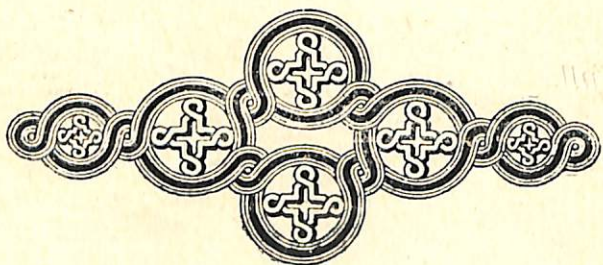
1. Ֆինանսական. — Արտաշէս Վանցեան, Հայկ Սարգսեան, բժ. Յովհաննէս Տէր-Միքայէլեան, Արմենակ Աւետիքեան, Արշաւիր Մելիքեան:

2. Օրէնսդրական.— Սիրական Տիգրանեան, Յովակիմ Բուդաղեան, Ռուբէն Տէր-Մինասեան, Արշամ Խոնդկարեան, Յովհաննէս Զաքարեան, Գրիգոր Տէր-Սաչատրեան:

3. Հարցապնդումների.— Յովակիմ Բուդաղեան, Սմբատ Խաչատրեան, Բժ. Արշակ Ղազարեան, Բժ. Գրիգոր Տէր-Յակոբեան, Թադէոս Աւգալբէկեան, Գարեգին Ենդրեարեան:

4. Կարգադրիչ.— Բժ. Յ. Տէր-Միքայէլեան, Եփրեմ Սարգսեան, Յակոբ Տէր-Յակոբեան, Արմենակ Աւետիքեան, Յ. Զաքարեան, Գ. Ենդրեարեան:

«Հորիզոն», 22 օգ., 7 սեպտ.

ԳՐ. ԱՐԾՐՈՒՆՈՒ ՅՈՒՂԱՐԿԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆԻ ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆԸ

1892 թ. դեկտ. 27-ին տեղի ունեցաւ Գրիգոր Արծրունու համաժողովրդական յուղարկաւորութիւնը: Տասնեակ հազարաւոր բաղմութիւն եկել էր իր վերջին հրաժեշտը տալու հայ մեծանուն հրապարակախօսին:

Գրաքննական պատճառներով ժամանակին կողկասեան թերթերը չկարողացան տալ այդ յուղարկաւորութեան իսկական նկարագրութիւնը: «Դրօշակ»-ում միայն (№ 4, մարտ, 1893 թ.) կարելի եղաւ խտացած ձևով ներկայացնել իրական պատկերը: Սիմ. Զաւարեանը, որ յուղարկաւորութեան կազմակերպիչներէց մէկն էր, հետեւեալ ձևով է ներկայացնում հանգէսը:

«Արծրունու թաղումը կատարեց հանդիսաւոր կերպով, ինչպէս դեռ ոչ ոք չէր թաղել ոչ միայն Կողկասում, այլեւ ամբողջ Ռուսաստանում: Հանգէսը աւելի մեծ նշանակութիւն ստացաւ կառավարութեան բռնած ընթացքից: Ամսի 26-ին, թաղման նախօրը օրը, ոստիկանապետը պահանջեց, որ հանգէսը անցնի Լորիս-Մելիքեան փողոցով (եւ ոչ Գոլովինսկի պրոսպեկտով) եւ պսակների համար ունենալ միայն երկու դիակառք. իսկ վերջը, զիջանելով կարգադրիչ մասնաժողովի խնդրքին, թոյլատրեց ունենալ 7-ը: Ոստիկանապետի միջամտելը այդպիսի մասնաւոր խնդիրներում վատ ներգործութիւն ունեցաւ ժողովրդի վերա: Ամենքը զարմանում էին տեղական վարչութեան կամայական վարմունքից, եւ ընդհանուրի ցանկութիւնն էր չենթարկւել պ. պ. նահանգապետ Շերվաշիձէի եւ ոստիկանապետ Մաստիցկու անտեղի պահանջներին: Այդպէս էլ եղաւ: Երբ հանդիսի սկիզբը հասաւ Բարեատինսկայա եւ Լորիս-Մելիքեան փողոցի անկիւնին տեղի ունեցաւ մի, Թիֆլիսում չտեսնւած դէպք:

Ամբոխը կանգ առաւ այդ տեղ: Ոստիկանները եւ 4 հատ ձիաւոր կազակներ ստիպում էին համքեարի դրօշակակիրներին, տիրացուներին եւ քահանաներին ծռել դէպի Լորիս-Մելիքեան փողոցը, իսկ ամբոխը՝ հաւաքւելով եւ բռնելով Լորիս-Մելիքեան փողոցի բերանը, աշխատում էր անցնել դէպի առաջնակարգ փողոցը: Ոստիկաններին եւ կազակներին սկզբում յաջողեց ցրել ամբոխը եւ

դրօշակակիրներին չատերին, մի քանի տիրացուների հետ ուղղել դէպի իրենց կարգադրած կողմը: Ամբոխը տեսնելով այս, աւելի ու գեւորեալ խմբելով նորին փակեց փողոցի անցքը: Ընդհարումը սաստկացաւ: Աղաղակները, շուռները լիւրջացնում էին օդը: «Առա՛ջ, առա՛ջ» գոչումները խլացնում էին ոստիկանների պահանջները եւ հայհոյանքները: Պրիստաւներին (աւագ ոստիկաններին) մէկը, Սիմոնով ազգանունով, մօտեցաւ խաչվառը տանող տիրացուն, խլաց ձեռքիցը խաչվառը եւ կամեցաւ առաջնորդել դէպի կատարել, ծռելով դէպի Լորիս-Մելիքեան փողոցը, սակայն յաղթանալով «տրակտիրը» չիկ Գրիշան» (Գրիգոր Յակովբեան) յարձակեց խաչվառը խոզ ոստիկանի վերա, ուժով առաւ եկեղեցական սրբութիւնը եւ անցաւ ժողովրդի առաջը: Բազմութիւնը առաջ մղեց հոգեւորականներին եւ դադարի հետ միասին անցաւ Պալատական փողոցը: Անընդհատ յաղթական ուռաները, գլխարկների ծփալը օդի մէջ, մի տեսակ ներդաշնակութիւն էին կազմում ամբոխի միահամուռ շարժման հետ:

«Այդպիսով հանդէսը առաջ շարժեց, անցաւ կառավարչապետի պալատի առջեւ եւ ուղղեց դէպի Խոջեվանքի գերեզմանատունը: Ճանապարհին աչքի էին ընկնում Ալիւրի մէյդանի եւ բաղաների (մրգավաճառների) փողոցում շինւած սգոյ կամարները»:

Հետեւեալ օրը սկսեցին ձերբակալութիւններ: Բանտարկեցին մօտ 20 հոգի, որոնցից 6-ին դրին Մետեխի բանտը: Կառավարութիւնը խիստ միջոցներ ձեռք առաւ, որպէսզի նման ցոյցեր տեղի չունենան եւ ջրօրհնների հանդիսին:

Ժողովրդի վրդովումը կառավարութեան արարքներից արտայայտեց նրանով, որ համբերները, հակառակ ընդունւած սովորութեան, ի նշան բողոքի, չչնորհաւորեցին քաղաքագլխի Ծննդեան օրը:

Ձերբակալւածների այն մասը որ պահւած էր ոստիկանատնւում, ազատ արձակեց յունւ. 13-ին, իսկ Մետեխում բանտարկւածները՝ յունւ. 29-ին:

Գրիգոր Արծրունու դադարի վրա արտասանւած դամբանականներից առանձնապէս ուշադրութիւն գրաւեց Սիմ. Ջաւարեանի ճառը, որի հէնց հեղինակի ձեռքով գրւած բնագիրը մնացել է Հ. Յ. Դ. Կենտր. Դիւանում: Որքան մեղ յայտնի է, այդ ճառը որեւէ տեղ տպւած չէ եւ այստեղ հրատարակւում է առաջին անգամ: Դժբախտաբար ձեռագրի վերջին թուղթը կորել է. խօսքի ընթացքին կարելի է ենթադրել, որ Ջաւարեանը չի սահմանափակել միայն Արծրունու քարոզած գաղափարները ջատագովելով, այլեւ մի քայլ առաջ է դնացել՝ յիշելով նաեւ նոր սերնդի՝ «երիտասարդութեան» գաղափարները: Ամէն պարագայի տակ, Ջաւարեանի դամբանակա-

նը արժէքաւոր վաւերագիր է ոչ միայն հեղինակի կենսագրութեան որոշ մասի լուսաբանութեան համար, այլև Դաշնակցութեան հիմնադիրների հայկական ազատամտութեան գնահատութեան տեսակէտից:

Ահա Ս. Ջաւարեանի դամբանականը:

«Ազատամիտ կուսակցութեան արժանի ներկայացուցիչը այլեւս չկայ:

Աւանդապահների, խաւարամոլների յանդուգն թշնամին այլեւս չկայ:

Մեռաւ հայոց կեանքի փրած սիւներ քանդողը, հեռացաւ մեղանից մեր ազգայնութեան մտքի վերականգնողը, նոր շինութիւն կառուցանողը:

Օտար շրջանի մէջ մեծացած, կրթւած, սկզբում հայութեան մօտ միայն գաղափարով, ժամանակի ընթացքում նա միացաւ հայ ժողովրդի հետ ամբողջովին, կապեց նրա հետ հոգով եւ սրտով: Այն մեծ եւ դժւար գործը, որը առաջնակարգ տեղ է բռնում ամէն ազնիւ հայի սրտի մէջ - հայութեան գաղափարը մօտ էր, կապւած էր Արծրունու հետ...:

Այո՛, կորուստը մեծ է, անփոխարինելի է:

Առաջադիմութեան դրօշակակիրը հայերի մէջ ընկաւ:

Անվեհեր կուռող ընկաւ իր գործունէութեան փայլուն ժամանակը, նա ընկաւ կուռի դաշտում, դրօշակը բարձր բռնած ուժեղ ձեռքում:

Բայց մի՛ ասէք՝ նա ընկաւ. նա կենդանի է մեր մէջ: Թէեւ ընկաւ դրօշակակիրը - ծածանւում է դրօշակը: Թէեւ ընկաւ դրօշակակիրը - կենդանի են զինուորները:

Առաջադիմութեան զինուորները չեն ընկնի, չեն տատանւի հասարակական կուռի մէջ: Հայ երիտասարդութիւնը, թանգազին ուսուցիչ, չի դաւաճանի քո քարոզից ոչ մի կէտին: Նա չի շոյի, չի խոնարհւի մեծամասնութեան առաջ: Նա թոյլ չի տայ հայկական կեանքին կանգնել անշարժութեան մէջ: Նա կը միացնէ բոլոր մեր եղբայրակիցներին, առանց կրօնի խտրութեան: Սրբութեամբ ընդունելով 19-րդ սարու Գո տարածած սկզբունքները անձի եւ խղճի ազատութեան վերաբերմամբ՝ մենք կը դիմադրենք այն բոլոր տարրերին, որոնք հակառակ են այդ գաղափարներին, եւ կաշխատենք կեանքի մէջ իրականացնել այդ գաղափարները:»

Գրւած Սիմոնի ձեռքով.

Պարսկաստանի Պահանջները Հաշտութեան Վեհաժողովից

Ինչպէս յայտնի է, Պարսկաստանը համաշխարհային պատերազմում մնաց չէլով, թէեւ նրա հողը թատերաբեմ դարձաւ պատերազմող կողմերի համար: Պարսկաստանի հիւսիսից, հարաւից եւ արեւմուտքից ներս խուժեցին ռուսական, անգլիական ու թիւրքական բանակները, պարսկական հողի վրա տեղաւորեցին ինչպէս իրենց տանը եւ անհաշիւ վնաս հասցրին երկրին ու ժողովրդին: Այն ժամանակայ պարսից կառավարութիւնը ի վիճակի չէր պաշտպանելու եւ պետութեան անձեռնմխելիութիւնը ապահովելու:

Երբ պատերազմը վերջացաւ եւ ամէն ժողովուրդ հանդէս եկաւ իր պահանջներով, Պարսկաստանն էլ, բնականաբար, չէր կարող լուռ մնալ: 1919 թ. մարտին, Փարիզում, պարսից արտաքին գործոց նախարար Մոշաւէր — Օլ — Մեմալէք, յանուն Պարսկաստանի կառավարութեան, Հաշտութեան Վեհաժողովին ներկայացրեց մի յուշագիր, որ ձեւակերպում էր իր երկրի քաղաքական, իրաւական եւ տնտեսական պահանջները: Այդ յուշագիրը ժամանակին հրատարակւած է առանձին գրքոյկով*):

Այդ վաւերագրի վրա ժամանակին ուշադրութիւն դարձել է եւ Հայաստանում: Երեւանի «Յառաջ» թերթը մի շարք յօդածներ ներկայացրեց նրան: Նրանով դրաւ իր ձեռքը Հ. Հ. Պատերազմութիւնը Փարիզում: Որպէս պարսից ազգային բաղձանքները արտայայտող մի փաստաթուղթ — թէկուզ միայն սրու չըլանի համար — նա արժանի է ամենալուրջ ուշադրութեան: Այդ պատճառով մենք աւելորդ չենք համարում առաջ բերել նրա ամփոփումը «Վէժ»-ում:

Մոշաւէր — Օլ — Մեմալէքի յուշագիրը բաղկացած է երեք մասից: Առաջինում ներկայացւած են Պարսկաստանի քաղաքական, իրաւական եւ տնտեսական անկախութեան վերաբերող պահանջները: Երկրորդ՝ հողային խնդիրներ: Եւ երրորդ՝ հատուցման իրաւունք: Այդ կարգով էլ տանք յուշագրի բովանդակութիւնը:

*) "Revendications de la Perse devant la Conférence des Préliminaires de Paix à Paris". Paris, Mars, 1919.

Ա. — ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՌՈՒԹԵԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ԻՐԱԽԱԿԱՆ ԵՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐ. — Պարսից կառավարութիւնը այս տեղ կէտ առ կէտ խօսում է այն անիրաւութիւնների մասին, որ Ռուսաստանը, Անգլիան եւ Թիւրքիան դործել են Պարսկաստանի նկատմամբ, ապա բանաձեւում է հետեւեալ պահանջները:

ա) Վերջնականապէս ջնջել 1907 թ. ռուս-անգլիական համաձայնութիւնը՝ չեղեալ համարելով նրանից բխած հետեւանքները:

բ) Զնջել 1910 թ. Յուշագիրը, որով արգելւում է քաղաքական կամ ռազմադիտական նշանակութիւն ունեցող մենաշնորհներ տալը օտարներին:

գ) Զնջած համարել 1911 թ. վերջնագիրը, որով Պարսկաստանի վրա պարտաւորութիւն է դրւում առանց Ռուսաստանի եւ Անգլիայի հաւանութեան օտար պաշտօնեաներ չհրաւիրել:

դ) Օտար պետութիւնները Պարսկաստանում պարսկահալածակներին չհովանաւորեն:

ե) Օտար պետութիւնները դադարեն Պարսկաստանի ներքին գործերին խառնել:

զ) Հարկերի վճարման խնդրում օտարականները դրեն հաւասար լիճակի մէջ պարսիկներին հետ:

է) Օտար զինւած ուժերն ու հիւպատոսական պահակները հաւանան պարսկական հողից:

ը) Վերաքննութեան ենթարկել Պարսկաստանի կնքած դաշնագրերը օտար երկրների հետ՝ յապաւելու համար Պարսկաստանի քաղաքական, տնտեսական եւ իրաւական անկախութեան սպառնացող յօդածները:

թ) Վերաքննել օտարների ստացած մենաշնորհները եւ ջնջել Պարսկաստանի տնտեսական շահերին վնասող պայմանները:

ժ) Պարսկաստանը իրաւունք ունենայ մաքսային սակագներ հրատարակելու կամ վերաքննելու ազատօրէն. վերացնել օտար ապրանքների ազատ փոխանցման (տրանզիտ) արգելքը:

Բ. — ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐ. — Այս մասը պարսից կառավարութիւնը հիմնաւորում է բնական, ազգադրական եւ պատմական տրւեալներով: Պարսկաստանը բնական սահմաններ ունեցող աշխարհագրական միաւոր է. նա տարածւում է Ամու Դարիա գետի, Կովկասեան լեռների, Եփրատ ու Տիգրիս գետերի եւ Պարսից Ծոցի միջեւ: Ազգադրական տեսակէտից նա միշտ մեծ մասամբ բռնւած է եղել միեւնոյն՝ իրանական ցեղին պատկանող ժողովուրդներով: Այս տարածութեան վրա հիմնւած կայսրութիւնները միշտ կրել են իրանա-

կան բնոյթ: Այս հողամասին միշտ տիրել են պարսիկները: Միայն 19-րդ դարից սկսած, ներքին քաղաքացիական կռիւներից տկարացած Պարսկաստանը, ստիպւած եղաւ տեղի տալ հիւսիսից Ռուսաստանի եւ արեւմուտքից Թիւրքիայի առջեւ:

Այնուհետեւ Յուշագրում արւում է ուսական եւ թիւրքական գրաւումների հակիրճ պատմութիւնը: Երկու թշնամի պետութիւններն էլ մեծ հարւած են հասցրել Պարսկաստանին, խլել նրա հողերը, զրկել տնտեսապէս: Այժմ, Հաշուութեան Վեհաժողովից Պարսկաստանը «յանուն իրաւունքի եւ արդարութեան պահանջում է իրեն վերադարձնել բռնութեամբ եւ անարդար կերպով խլած հողամասերը: Նա պահանջում է, որ իր սահմանները որոշեն իրաւունքի եւ բնութեան կանոնների համաձայն, այնպէ՛ս, որ այսուհետեւ նա պաշտպանւած լինի իր հարեւանների ներխուժումներից»:

Պարսկաստանը դնում է հետեւեալ հողային պահանջները.

«ա) Հիւսիս-Արեւելքից ԿԱՍՊԻԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԸ: Այս շրջանը միշտ Պարսկաստանի մասն է կազմել: Նա նոյն իսկ դիտւում է որպէս պարսիկ ազգութեան մի հնոց: Շատ մեծահոգակ պարսիկներ՝ բանաստեղծներ, գրագէտներ, գիտնականներ, փիլիսոփաներ՝ ծագումով այս շրջանից են: Պարսիկէնը տարածւած է այստեղ: Նա խօսւում է նոյն իսկ աւելի հեռուները, մինչեւ Բուխարա ու Սամարկանդ: Այս շրջանների բնակիչները մեծ մասամբ պարսիկներ են (քիւրդ, տաճիկ, գաղթական պարսիկներ): Միւսները թիւրքմէներ են, նոյն ցեղերից, որ ապրում են պարսիկներին պատկանող Աստոր-բարադի շրջանում: Նրանք շատ մօտ յարաբերութեան մէջ են սահմանի միւս կողմը գտնւող հայրենակիցների հետ: Վերջերս, երբ ուսական յեղափոխութեան հետեւանքով Ռուսաստանում առաջ եկան խառնակութիւններ, կասպիական շրջանի բնակիչները, ի մասնաւորի դաշտարանի թիւրքմէները, բուլղերիկեան թաւաններից եւ սպանութիւններից ազատւելու համար, օգնութիւն խնդրեցին Պարսկաստանից՝ բաղձանք յայտնելով վերադառնալ մայր-հայրենիքի ծոցը: Պարսից կառավարութիւնը ընթացք տւեց նրանց խնդրանքին ե զօրք ուղարկեց, որոնք նրանց պաշտպանեցին եւ վերջ տւին բուլղերիկեան յարձակումներին:

«բ) Հիւսիս-Արեւելքից ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱՋՄՆԵՐԻ ՀԵՏԵՒԱՆՔՈՎ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻՅ ԽԼԻԱԾ ՔԱՂԱՔՆԵՐՆ ՈՒ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԸ: ԿԸ ՅԻՇԵՆՔ ԲԱԳՈՒՆ, ՇԻՐՎԱՆԸ, ԴԵՐԲԵՆՏԸ, ՇԱՔԲԻՆ, ՇԱՄԱԽԻՆ, ԳԵԱՆՋԱՆ (ԵԼԻՋԱԻՏՊՈԼ), ՂԱՐԱԲԱՂԸ, ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԸ, ԵՐԵՒԱՆԸ:

Այս շրջանները պէտք է վերադարձնեն Պարսկաստանին, որովհետեւ նրանք առաջ էլ կազմել են այս երկրի մասը: Նրանց բնակիչները ճշդից մեծամասնութեամբ մահմետականներ են եւ մեծ մասը ծագումով ու ցեղով պարսիկ: Վերջապէս ամէն տեսակէտից՝ պատմական, աշխարհագրական, տնտեսական, առեւտրական, կրօնական, մշակութային՝ նրանք կապւած են Պարսկաստանին: Ի վերջոյ, բոլորովին վերջերս, այս շրջանների բնակիչների մեծ մասը դիմեց Թէհրանի կառավարութեան՝ խնդրելով նրա հովանաւորութիւնը եւ բաղձանք յայտնեց վերադառնալու Պարսկաստանին:

«գ) ԱՐԵՒՄՈՒՏԳՈՒՄ՝ ՔԻՒՐՏԻՍՏԱՆԻ ՄԻ ՄԱՍԸ, ՈՐ ՄԱՍ ԷՐ ԿԱԶՄՈՒՄ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ:

Քիւրտիստանը մի երկիր է, որ բնակեցւած է ցեղով ու լեզուով պարսիկ եւ կրօնքով մահմետական ժողովրդով: Այս երկիրը բաժնւել էր Պարսկաստանի եւ Թիւրքիայի միջեւ: Պարսկական մասի մէջ մտնում են.

ա) Սուլէյմանիէի շրջանը, որ խլւել է Պարսկաստանից Էրզրումի դաշնագրով եւ որ ամենայն իրաւամբ պէտք է վերադարձնի Պարսկաստանին:

բ) Օսմանեան Քիւրտիստանի մնացած մասը, որ ազգագրական, աշխարհագրական, կրօնական եւ այլ պատճառներով կապւած է Պարսկաստանին եւ բնական կերպով պէտք է կցւի այս երկրին, մանաւանդ որ քիւրտ կրօնապետներն ու երեւելիները ցանկութիւն են յայտնել միանալու Պարսկաստանին»:

դ) Այս կէտում խօսւում է Միջագետքի սրբալայրերի մասին, որոնք գտնւում են ծագումով պարսիկ եւ կրօնքով մահմետական տարրի ձեռքը: Պարսից կառավարութիւնը խնդրում է վեհաժողովից, որ «Միջագետքի հարցը կարգադրելիս իր առաջնակարգ շահերն էլ ապահովին»:

Գ. — ՀԱՏՈՒՅՄԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔ. — Յուշագիրը հանգամանօրէն յիշում է Պարսկաստանի պատերազմի ընթացքում կրած վնասները, որոնք բաժանւում են երեք կարգի. ա) Ռուսաստանի հասցրած վնասները, բ) Թիւրքիայի հասցրած վնասները, գ) Գերմանիայի պատասխանատուութիւնը: Վնասի տեսակներն են՝ մարդկային զոհեր, հանրային եւ անհատական ստացւածքների փճացում, շէնքերի, կալուածների, անասունների, երկրագործական գործիքների եւ մթերքների, փոխադրական միջոցների, զէնքի ու ռազմամթերքի եւ այլ նիւթերի կորուստ, պետական հասոյթներին, առեւտրին հասցւած հարւած, պարսկահպատակների կրած վնասները արտասահմանում,

Թիւրքիայում ապրող պարսկահայատականների կրած նիւթական ու բարոյական զրկանքը բռնի զինուորագրութիւնից եւ այլն:

Այս բոլորի հիման վրա պարսից կառավարութիւնը պահանջում է.

ա) Ռուսաստանի հասցրած վնասի դիմաց ջնջւած յայտարարել Ռուսաստանի արած փոխառութիւնները Պարսկաստանին, ջնջել Ռուսաստանի եւ ռուսահայատականների ստացած մենաշնորհները Պարսկաստանում, գրաւել ռուս պետական գոյքերը Պարսկաստանում:

բ) Թիւրքիայի հասցրած վնասը արձանագրել Թիւրքական պարտքի հաշւում:

գ) Գերմանիայի հասցրած վնասը առնել նրա վճարելիք հատուցումներից:

Հաշտութեան Վեհաժողովը ընթացք չտւեց Պարսկաստանի պահանջներին: Նրանք մնացին թղթի վրա մեռած տառ, ինչպէս վեհաժողովին ներկայացրած ուրիշ շատ, ոչ պակաս «խիզախ» պահանջներ: Նրանց արժէքը այսօր սոսկ այնքան է, որքան որ բնորոշում են այն ուղիները, որոնցով հետաքրքրւած է պարսիկ քաղաքական միտքը:

Ի վերջոյ, մի ակնարկ էլ Յուլադերին կցւած քարտէսին: Այնտեղ կարմիր գոյնով նշանակւած են պարսիկների պահանջած հողամասերը եւ կապոյտ գոյնով քրտաբնակ այն շրջանները, որոնց կցումը Պարսկաստանին համարւում է ցանկալի: Առաջին կարգի հողերի մէջ մտնում են՝ ա) ամբողջ Անդրկասպեան երկիրը՝ սկսելով Արալ Ծովի հիւսիս-արեւմտեան անկիւնից՝ Ամու Դարիայի հովտով մինչեւ Բուխարայի եւ Աֆղանիստանի միացման վայրը, հարաւում՝ գրեթէ Հէրաթի մօտ, հիւսիսում՝ ուղիղ գծով Արալի հիւսիս-արեւմտեան անկիւնից դէպի Կասպից Ծով եւ արեւմտքում՝ Կասպից Ծովը: բ) Կովկասում ամբողջ Աղբէջանը, Դերբէնտից սկսած, Ջաքաթալայի վրայով դէպի Լոռի ու Շիրակ, Կարսի արեւելքով դէպի 1914թ. սահմանագիծը՝ մէջը առնելով Կաղզւանից դէպի արեւելք ընկած բոլոր հողամասերը, այսինքն՝ ամբողջ Ռուսահայաստանը: գ) Սուլէյմանիէի շրջանը:

Ներկրորդ կարգի հողերի մէջ մտնում են Թիւրքահայաստանի մեծ մասը եւ գրեթէ ամբողջ Գիւրտիստանը: Սահմանագիծը սկսւում է Մուշի հիւսիսից, մինչեւ Խարբերդի հիւսիսակողմը, ապա Եփրատով իջնում է հարաւ եւ Սամարայից վեր կտրելով Տիգրիսը՝ գնում միանում է պարսկական սահմանին Սերիպուլի շրջանում:

ՀԻՆ ԹՈՒՂԹԵՐ

Ս. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆԻ ԵՐԿՈՒ ՆԱՄԱԿԸ

Պատերազմի նախօրեակին Թիւրքիայում տիրող պայմանների և քիւրժ ու հայ դեկալար շրջանների մտավիճակի բնորոշման համար խիստ հետաքրքրական են հետեւալ երկու նամակները: Հեղինակն է դաշնակցական ակամաւոր գործիչ, այն օրերին Հ.Յ.Դ. Հայաստանի Բիւրօի անդամ եւ Պալսի հատւածի գործակար Սարգիս Բարսեղեանը: Նամակները ուղղւած են Հ.Յ.Դ. Ամերիկայի Կենտր. Կոմիտէին եւ այժմ գտնւում են նոյն Կ. Կ.-ի դիւանում: ԽՄԲ.

I

1914 թ. 18 Օգոստոս, Պոլիս.

Ընկերներ՝,

Ընդհանուր ժողովը յաջողութեամբ իր աշխատանքները վերջացրեց, եւ ընկերների մէկ մասը վերադարձաւ իրենց տեղերը: Թէպէտեւ ընդհանուր ժողովը զուգադիպեց համաւերստական պատերազմին, բայց եւ այնպէս այդ բանը արգելք չհանդիսացաւ աշխատանքի կանոնաւորութեան: Ժողովի կարեւոր որոշումներից մէկը այն է, որ այսուհետեւ Թիւրքիայում միայն մի Բիւրօ պէտք է լինի եւ այն էլ երկրի Բիւրօն: Ուրեմն, ծանրութեան կենտրոնը փոխադրւեց երկիր:

Օսմանեան կառավարութիւնը ամենայն թափով պատերազմի պատրաստութիւններ է տեսնում. 21-ից մինչեւ 45 տարեկանը զէնքի տակ է հրաւիրւում: Մեղ թւում է, թէ 31-45ը (քրիստոնեաներին) չեն տանել ու այս բոլոր նեղութիւնները տալիս են, որքան կարելի է շատ բեղել առնելու նպատակով: Սամսոնից վերջին օրերս նամակ առինք, որ 27 և 41 տարեկան անվարժ զինուորներին, որոնց մէջ եւ հայերին, արձակեցին: Ժողովուրդը շատ մեծ տագնապի մէջ է, մասնաւորապէս տնտեսական տեսակէտից: Կառավարութիւնը իրեն պէտք եղած ամէն բան գրաւում է ժողովրդից, եւ այդ բանը չափազանց ծանր կերպով է աղղում ժողովրդի վրա: Կառավարութիւնը բացարձակապէս գերմանական քաղաքականութեան է հետեւում, այնպէս որ Պոլսում աւելի շուտ գերմանացիք են թագաւորում: Ոչ մի կասկած չկայ, որ թէ օսմանեան եւ թէ հայերի շահերը պահան-

ջում են կառավարութեան ամենախիստ չէզոքութիւնը ներկայ համաւարտական պատերազմի ընթացքում: Դժբախտաբար, մեր դեկավար շրջանները այդպէս չեն մտածում: Նոքա կարծում են, թէ Թիւրքիոյ փրկութիւնը ուստական կառավարութեան թուլութեան կամ փչացման մէջ է կայանում, հետեւապէս պարագաներէն պիտի օգտուել եւ արշաւել Փրանս — գերմանական անյաջողութեան դէպքում Կովկաս: Իրենց ասելով նպատակ չունեն Կովկասը տիրապետելու, այլ օտոնոմ մի բան ստեղծելու, որպէսզի Ռուսիոյ եւ Թիւրքիոյ մէջ պատնէշ լինի: Քանի որ Փրանսական անյաջողութիւնը սկսել է, ենթադրում ենք, 5-7 օրից Թիւրքիան էլ տեսնել ընդհանուր պատերազմի մէջ: Մինչեւ որ դահլիճի փոփոխութիւններ չլինեն, պատերազմը անխուսափելի է: Հիմքեր ունենք կարծելու, որ պատերազմի ընթացքում հայերի հետ վատ են վարւելու: Արդէն տնտեսական հարւածներ շարունակ հասցնում են: Ամասիա, Թոքատ շուկաների վառելուց յետոյ, երեւի, լսեցիք եւ Դիարբեքիւրին: Զթողուցին, որ լրագրի մէջ գրենք: Մի քանի օր առաջ էտիրէնէն էլ նոյն բախտին արժանացաւ: Վնասեց յունաց եւ հայոց մի թաղ: 1500-2000 տուն, որից 200ը հայ: Ենթադրում ենք, որ այդ բոլորի մէջ կայ մի գաղտնի ձեռք, որ գործում է սխտեմատիկօրէն: Ապրում ենք նշանաւոր եւ ծանր օրերում: Ինչ կասկած, որ Զեք շրջանի հայերի եւ ընկերների տրամադրութիւնը պիտի լինի բարձր. աւելի սոսկալի օրերի հայեր ակնատես են եղել, եւ նման օրերը մեզ չպիտի յուսահատեցնեն: Թերեւս սա վերջին փոթորիկը ըլլայ...:

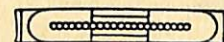
II

1914 թ. 24 Սեպտեմբեր, Պոլիս.

Ընկերներ,

... «Ընդհանուր Ժողովից յետոյ, Նաջի — բէյ եւ Բահաէդին — Շաքիր, Իթթիհատի ներկայացուցիչներ, Կարինում մերոնց հետ կը մտնեն յարաբերութեան մէջ, ուստ — թրքական պատերազմի դէպքում, մերոնց գիրքը ճշտելու համար: Նրանք խոստովանում են, որ գերմանական յաջողութեան դէպքում, մտադիր են մտնել Կովկաս, եւ տիրելով ստեղծել այնտեղ ինքնավար մի պետութիւն: Իւրաքանչիւր ազգ, ըստ իր անկեղծութեան, կստանայ վարձատրութիւն: Մերոնք ցոյց են տալիս նման քայլի արկածախնդրական եւ սխալ լինելը: Որ ուստական Կովկասի ոյժը դիւրութեամբ կսպառնայ մեր Արեւելեան վիլայէթներին, եւ որ նման բան չպիտի անել: Ի հարկէ,

պատերազմի դէպքում, իւրաքանչիւր հայ, իր օսմանցիական պարտականութիւնը կը կատարէ, բայց սահմանի այն կողմի հայերի մասին ոչինչ չենք կարող ասել, քանի որ վերջին տարիներս այստեղ կառավարութիւնը ոչինչ չարեց հայերին դրաւելու համար, իսկ այն կողմը հայերին սիրաշահելու համար ուստ կառավարութիւնը բաւականին աշխատանք թափեց: Մեր այս անկեղծ պատասխանը նրանց բաւականին դժգոհ է թողել, եւ թերեւս դորան պիտի վերադրել, որ Ակնունուն 24 ժամում հեռացրին Կարինից: Վրացեանին եւ Սանասարեանի տեսուչ Աբուլեանին նմանապէս ճանապարհեցին Ռուսաստան: Տեղական ընկերներէն Փիլոսին եւ Պետրոսին*) կը ձերբակալեն եւ բանտ կը դնեն: Վերջինս դեռ բանտն է, մեղադրում են իրր լրտես(?): Ակնունին Պոլիս վերադարձէն յետոյ, խօսեց կառավարութեան հետ, որ վերջ դնեն անտեղի կերպով դաշնակցականների դէմ սկսած հալածանքին: Խօսք են տւել. շուտով յայտնի կը լինի, թէ որ աստիճան կը պահեն իրենց խօսքը: Կառավարութեան համակրութիւնը ակնյայտնիօրէն երբեակ զինակցութեան կողմն է: Կունենանք պատերազմ թէ ոչ, դա կախած կը լինի գերմանական յաղթութիւնից:

*) Պետրոս Գաւափեան, Ժամագործ, Կարնոյ լաւագոյն դաշնակցականներից մէկը:

ԱՆՑԵԱԼՔ

ԴՐԻԱԳ ՄԸ ՄՈՒՐԱՏԻ ԿԵԱՆՔԷՆ *)

Եթէ յիշողութիւնս ինձ չի խաբում, 1918-ին էր՝ հեռագիր մը ստացանք Ազգային Բիւրօից Ա. Ահարոնեան եւ Ն. Աղբալեան ստորագրութեամբ. «Ալէքսանդրապօլ մեկնեցէք, Խատիսեանից կատարաւ կարգադրութիւնը»: Էջմիածնից ճամբայ ընկանք Կորիւն վրդ. եւ տողերիս գրողը եւ նոյն օր ներկայացանք Բաղաքապետիս պ. Ա. Խատիսեանին, որից պէտք եղած պաշտօնական թղթերը ստանալով՝ հետեւեալ օր երկաթուղին նստանք: Ինձ վիճակած էր Խորասան կայարանը, իսկ ընկերիս՝ ուղղակի Էրզրում քաղաք:

Սարիղամիշից Խորասան կայարանը 70 վերստ է եւ նոյն չափն է Խորասանից Կարին:

Պաշտօնատեղս հասնելուց անմիջապէս յետոյ ուսանելից թողած բոլոր տեսակի պահեստները տիրապետեցի եւ կարգաւորելով՝ փետ. 25-ին գնացի Կարին՝ անցնելով Քեօփրի-Քեոյ-Հասան-Ղալա-Էրզրում: Իջեալէն Մօսկովայի Կոմիտէի Կայանը, ուր էին եւ Կորիւն եւ Զաւէն վարդապետները:

Որպէս Պարսկաստանի բանակին ընկերացող՝ ծանօթ էի Անդրանիկին եւ Սեպուհին եւ գնացի տեսութեան: Երբ ներկայացայ առաջնոյն, յուզւած ըսաւ՝ «Ինչո՞ւ եկած ես, մենք վաղը կը թողունք քաղաքը. քանի որ եկած ես, քաղաքապետի հետ գնա մի քանի տներ յայտնի, որ ճանապարհ ելնեն, վաղը քաղաքը կը թողունք»:

Կարնոյ հարաւէն՝ Իլիմայի կողմէն չորս վերստ հեռու թիւրքերը պաշարած էին. այդ ճակատի վրա կուռւմ էին Սեպուհի զօրքերը, մինչդեռ Սեպուհը ինքը հիւանդ ընկած էր անկողնում: Ես բռնի էի, երբ ներս մտաւ մի զինուոր, ըստ զինուորական կարգի ձեռքը ճակատին տանելով սպասեց հրամանի. «Ի՞նչ կայ, Սուրէն», հարցրեց Սեպուհը: «Մեր բանակը բոլոր ցրւեցան. մի քանիսը գերի ընկան եւ շատեր կորսեցան»:

*) Այս գրութիւնը մեզ ուղարկել է համգուցեալ Խորէն վարդ.՝ ի բարեկամներից մէկը: Տեղ եմք տալիս իբրեւ մի յուշ Սեբաստացի Մեծ Մարտիկի մասին:

Այս տաղնապի միջոցին Կիւմիշխանայի կողմէն օգնութիւն կուղէր Թորգոմը: Անդրանիկը օթոմոպիլ նստելով չորս զինւած թիկնապահներով իսկոյն օգնութեան վայրը հասաւ, բայց ինչ անցած-զարձած էր որ իսկոյն յետ դարձաւ նոր կարգադրութիւն անելով:

Ամէն ոք իր գլուխը կորցրածի պէս էր: Մինչեւ անգամ եկեղեցու բանակին էլ կորցրած էին եւ մէկը միւսին կը հարցնէր: Այս տաղնապի միջոցին մեր շէնքի առաջ խոնկեց մի բաղմութիւն զինւած ձիաւորների: Անոնց մէջէն մէկը թիկնաւէտ եւ խրոխտ ձայնով կը պօռար. «Ո՛վ որ կուգէ մեռնել, քող ինձ հետ գայ»: Սեբաստացի հերոս Մուրատն էր: 37 հոգուց բաղկացած խմբով մը գնաց ճակատեցաւ թիւրք բանակին հետ եւ ազատեց պաշարւած հայերին:

1918 թ. 26 փետր.: Մի պատմական թւական: Էրզրումի նահանջը: Ամէն ոք, ով եւ ինչպէս, որ կարողացաւ սկսեց փախչել: Մէրը իր մանուկը ուրացած էր: Խուճապ ու դաղթ: Ամէնքը ուժքով կամ սայլով, մըջիւնների նման շարուշարան, կը գնան՝ թողած ուղմական պահեստները եւ պաշարեղէնները, որոնց թուում եւ 80-ի չափ հիւանդները Սանասարեանի Դպրոց-Հիւանդանոցում:

Երբ ամէն ոք իր կեանքի մասին էր մտածում, անդին Մուրատը իր քաջարի ընկերներովը կուռւով կը նահանջէր: Ան հազարաւոր հոգիներու ազատագրութեան միջոցներ ստեղծեց, որոնք արտասուքով կաղօթէին Մուրատի արեւշատութեան համար: Մի պառաւ մամիկ կապոցը թեւին տակ ճանապարհին ինձ կըսէր. «Հայր-Սուրբ, պիտի չմեռնեմ մի անգամ էմ Մուրատին տեսնեմ, քող նոր Աստուծ հոգիս առնի. նա մեր բոլորի կեանքը ազատեց քիւրճի բարբարոսութիւնից, ազատեց մեր հարսները եւ մատղաշ աղջիկները...»:

Անմահ Հերոսի այս վերջին օրհասականը ո՛չ Զանգեզուրի եւ ոչ Երզնկայի կռիւներին կը նմանէր, այլ մահու եւ կենաց դիպակներգութիւնն էր: Մուրատը իր եւ իր ընկերների միջոցաւ հաղարաւոր կեանքերու ազատարար հանդիսացաւ:

ՀԱՄԲՈՅՐ ԱՅՆ ՇԻՐԻՄԻՆ, ՈՐԻ ՏԵՂԸ ՀԱՅԻՆ ԱՆՑԱՅՏ Է:

12 Սեպտ. 1927 թ.

ԽՈՐԷՆ ՎՐԴ. ԼԱԶԱՐԵԱՆ

Սաուր Միլվօֆի, Վիսփ.

ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԵՊ. ՊԱԼԱՔԵԱՆ

Հոկտ. 8-ին, Մարտէյում, մեռաւ Գրիգորիս Եպ. Պալաքեանը: Հանգուցեալը Թողատցի էր, ծնւած 1879-ին: Նախնական կրթութիւնը ստացել էր տեղական ազգային դպրոցում, ապա աւարտելով

Կարնի Սանասարեան վարժարանը՝ բարձրագույն ճարտարագիտական ուսում էր առել Գերմանիայում :

Արտասահմանից վերադառնալով՝ Պալաքեանը մտաւ Արմաշի վանքը, ձեռնադրւեց վարդապետ՝ վեղարի տակ յուսալով օգտակար լինել ժողովրդին : Այնուհետեւ ունեցաւ բաւական եռուն եւ բազմակողմանի կեանք, վարելով եկեղեցական-վարչական պատասխանատու պաշտօններ եւ մասնակցելով հասարակական-մշակութային այլազան գործերի : Ի միջի այլոց, Սանասարեան վարժարանի փոխադրութիւնը Կարնից Սերաստիա, 1912 թ. նա գլուխ բերեց, հակառակ Կարնոյ ժողովրդի եւ հայ հասարակութեան բռն բողոքի, այդպիսով ներադրութեամբ Սանասարեան խնամակալութեան քմահաճոյքը եւ ծանր հարւած տալով Հայաստանի այդ կարեւոր կրթական հիմնարկութեան :

Արտակարգ եռանդի ու գործունակութեան տէր, բայց բնաւորութեամբ անհանդարտ ու անկանոն, գործէ գործ ու պաշտօնէ պաշտօն նետող, աղմուկով գործող եւ իր շուրջը միշտ վէճ յարուցանող՝ Պալաքեանը չկարողացաւ որեւէ տեղ տեւականօրէն մնալ ու հիմնական գործ կատարել : Վերջին օրինակը՝ կաթողիկոսական պատերազմութիւնը Եւրոպայում, 1926 թ.ից սկսած, ապա առաջնորդութիւնը Մարսէլում, ուր, առանց ուժերը կշռելու, մէկ անգամից շատ գործերի ձեռնարկեց եւ չկարողացաւ տակից դուրս գալ : Նա էր, նաեւ, որ Մարսէլի հայ գաղութին օժտեց յաւիտենական մի կուսին՝ Սորոսանճեան եկեղեցին, մինչդեռ իրենից կախած էր, փոխանակ եկեղեցի չինել տալու, մշակութային մի կարեւոր հիմնարկութիւն, օրինակ, աղգային դպրոց հիմնելը : Ի վերջոյ յուսահատ՝ քաշուցաւ առաջնորդութիւնից՝ կրթական-մշակութային գործին ներկելու որոշումով :

Բաւական լայն զարգացման տէր, մտքով սուր, եռանդուն՝ Պալաքեանը, անշուշտ, այս ասպարէզում կարող էր անհամեմատ աւելի օգտակար լինել, քան առաջնորդական-վարչական ասպարէզում, որ իրը չէր : Իբրեւ գրական գործ, նրանից յետոյ մնում է մի հատոր - «Գողգոթա» - տարագրութեան յիշատակներ : Թիւրքական եղեռնին նա էլ քշւել էր արաբական անապատները, բայց ազատւել էր շնորհիւ գերման ղեկավարականների միջամտութեան :

Պալաքեանը մէկն էր արտասահմանի այն հոգեւորականներից, որոնք չհրապուրւեցին Չէկայի նետած խայծերով : Չվարակեց նաեւ հոգեկան այն սուր հիւանդութեամբ, որի ճիւղաններում մինչեւ այսօր էլ դեռ գալարւում է դադութահայտութեան եւ կղերականութեան

Թեան մի մասը : Ամենքի հանդէպ մնաց անկախ : Մեր հոտած ժամանակների համար ա'յս էլ առաքինութիւն է :

ԿԱՐԱՊԵՏ ՄԵԼԻՔՆԵԱՆ

Յուլիս 23-ին Գահիրէում մեռաւ եգիպտահայ յայտնի դրամատէր Կարապետ Մելքոնեանը : Հանգուցեալը ծնւել էր 1860 թ. եւ երկար տարիների ընթացքում իր աւագ եղբոր՝ Գրիգորի հետ Եգիպտոսում գիգել էր մեծ հարստութիւն : Մելքոնեան ծխախոտի յայտնի գործարանը նրանց էր պատկանում :

Թրքախօս, ամբողջապէս կլանւած դրամի ու հարստութեան խնդիրներով, Մելքոնեան եղբայրները շատ չէին ապրում հայ կեանքով ու չէին հետաքրքրւում նրա պահանջներով : Հայաստանի Հանրապետութեան ստեղծումը ամբողջ հայութեան հետ՝ ցնցեց եւ սրբանց : 1920 թ. Գրիգոր Մելքոնեանը դիմեց Հայաստանի կառավարութեան՝ խնդրելով, որ իրեն շնորհիւ Հայաստանի քաղաքացիութեան պատիւը, յայտնելով միաժամանակ, որ իր խոշոր հարստութիւնը կտակում է Հայաստանին : Բայց երբ քաղաքացիութեան թուղթը հասաւ արտասահման, Հայաստան արդէն խորհրդայնացւած էր :

Գրիգոր Մելքոնեանի մահից յետոյ՝ կրտսեր եղբայր Կարապետը իւր բաժին հարստութիւնն էլ միացրեց ու Մելքոնեան տան ամբողջ ունեցւածքը ներկեց ազդին : Այնուհետեւ Մելքոնեան դրամների շուրջ տղի ունեցան բաւական տխուր երեւոյթներ, որոշ մարդիկ նոյնիսկ շանթաբի դիմեցին եւ դումարներ փրցրին, մինչեւ որ կարելի եղաւ համաձայնութիւն գոյացնել Կարապետ Մելքոնեանի եւ Պօղոս Նուպար փաշայի միջեւ :

Այդ համաձայնութեամբ, 1925 թ. դեկտ. 25-ին, Աղեքսանդրիայի Սառն Դատարանի նոտարութեան առջեւ Մելքոնեան եղբայրների ներատուութիւնը - 650,000 եգիպտ. ոսկի - փոխանցեց Հ. Բ. Ը. Միութեան հետեւեալ պայմաններով .-

Մելքոնեան Գործատան հաշւարարից յետոյ, ստացւած ամբողջ գումարը վերածւում է պետական արժէթղթերի եւ պահ է տրւում անդլիական եւ ամերիկեան դրամատներին : Դրամադլիի տարեկան հասոյթը յատկացւում է հետեւեալ նպատակների .-

ա.- Կիպրոսի Նիկոսիա քաղաքի Մելքոնեան դոյզ հաստատութեանց մէջ պիտի պահւին առ առաւելն 500 երկսեռ որբեր :

բ.- Տարեկան 1000 ոսկի պիտի տրամադրւի Երուսաղէմի Հայոց

Պատրիարքարանին ժառանգաւորաց վարժարանում սաներ պահելու համար:

Գ.— Տարեկան 1000 ոսկի պիտի տրւի Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանին:

Դ.— Տարեկան 500 ոսկի՝ Կ. Պոլսի Աղգային Հիւանդանոցին Մեղքոնեան եղբայրների անուանով անկողիններ պահելու համար:

Ե.— Տարեկան 3000 ոսկի՝ Երեւանի Համալսարանին՝ հայերէն լեզուի, հայոց գրականութեան եւ հայոց պատմութեան ճիւղերին յատկացւելու համար:

Եթէ այս յատկացումներից յետոյ, որեւէ գումար աւելնայ, ըստանալ հետեւեալ ձեւով.—

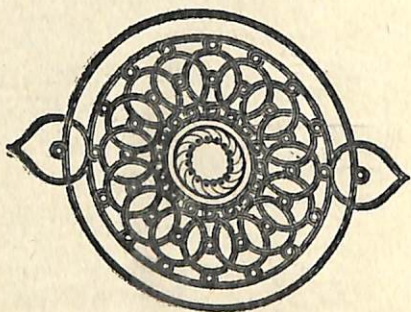
ա.— Կիւրոսի Մլքոնեան Հաստատութեանց կից բանալ արւեստից եւ արհեստից վարժարան:

բ.— Նոյն Հաստատութեանց կից հիմնել հայկական տպարան հայերէն դասագրքեր եւ այլ գործեր հրատարակելու համար:

գ.— Եւրոպական համալսարաններում պահել ձրիավարժ ուսանողներ:

Դ.— Վարժարաններ հիմնել Կիւրոսում կամ այլ տեղեր եւ օգնել կրթական հիմնարկութեանց:

Բացի այդ, 5-7000 ոսկի միանաւ յատկացւում է Աղեքսանդրիայի Աղգային Վարժարանին կից մանկատարտէղ շինելու, եւ 1000 ոսկի Կիւրոսի Ս. Մակար վանքի ճանապարհը անցկացնելու համար:

ԿԵԱՆՔ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹ

ԱԶԳԱՅԻՆ - ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

«Սիոն»ի վերջին (10րդ) համարում, Էջմիածնական քղբակցութեան մէջ դրած են Էջմիածնի, այսպէս կոչւած, Ազգային - Եկեղեցական ժողովի մշակած Հայոց Եկեղեցու Սահմանադրութեան Նախագծի հիմնական կէտերը: Այդ նախագիծը Գեր. Հոգ. Խորհրդի վերջնական խմբագրութեան եւ Կիլիկիոյ Տան Կաթողիկոսի ու Երուսաղէմի եւ Կ. Պոլսի պատրիարքների հաւանութեան երաբարկելուց յետոյ պէտք է հաստատուի Կաթողիկոսի կողմէն եւ հարկ գործադրութեան՝ հետագային Ազգային - Եկեղեցական ժողովի վերջնական քննութեան եւ հաստատութեան ներկայացնելու պայմանով: Ահա այդ նախագծի 15 կէտերը այն ձեւով, ինչ ձեւով որ ուղարկւած են «Սիոն»ին Էջմիածնից:

1. Հիմնական կանոններ:
2. Ազգային-Եկեղեցական ժողով:
3. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս:
4. Կիլիկիոյ Տան Կաթողիկոսութիւն, Երուսաղէմի եւ Կ. Պոլսի Պատրիարքութիւններ:
5. Տեղապահ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի:
6. Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդ:
7. Թեմական պատգամաւորական ժողով:
8. Թեմական առաջնորդ:
9. Թեմական կամ վիճակային խորհուրդ:
10. Ծխական ժողով:
11. Ծխական խորհուրդ:
12. Եկեղեցու պահպանութեան ազնիւներ:

13. Կրթական եւ բարեգործական հաստատութիւններ:

14. Կառավարութիւն եկեղեցական գոյքերի եւ հաստատութիւնների:

15. Քահանաների եւ սրանց որբերի եւ այրիների պահպանութիւն:

Այս նախագիծը, ինչպէս եւ առհասարակ Հայոց Եկեղեցուն վերաբերող հարցերի մէջ կայ երկու կողմ՝ 1) զուտ կրօնական-եկեղեցական եւ 2) ազգային մշակութային-տնտեսական, եթէ կուզէ՛ք եւ քաղաքական: Առաջինը մեզ չի հետաքրքրում. նա միայն հաւատացեալներին է վերաբերում. երկրորդը՝ ընդհանուր ազգային գործ է, այսօր ունի շատ հրատապ նշանակութիւն եւ պէտք է քննուի ու որոշուի ամենայն ուշադրութեամբ եւ լրջութեամբ: Եթէ խորհրդային սահմաններում Եկեղեցին, ազգային հաւաքական կեանքի տեսակէտից, իրաւագործի եւ այլեւս անարժէք հաստատութիւն է, արտասահմանում նա պահում է իրական որոշ դիրքեր, ազգի համար որոշ չափով պետական գործօնի նշանակութիւն ունի եւ տնտեսական ու կրթական-մշակութային տեսակէտից առաջնակարգ արժէք է: Հետեւաբար, Եկեղեցական սահմանադրութեան հարցով պէտք է շահագրգռւեն ոչ միայն կրօնական-կղերական շրջաններն ու հաւատացեալ զանգւածը, այլեւ բովանդակային ժողովուրդը, մանաւանդ նրա դեկավար շրջանները:

Սխալ է արտասահմանում էլ լսող այն միտքը, թէ Եկեղեցական-թեմական գործերը պատկանում են միայն Եկեղեցականներին եւ նեղ իմաստով ծխական-

ներին: Եթէ խնդիրը վերաբերում է միայն եկեղեցու ներքակամ կառուցածքին, ծխակամ-արարողական մասին, հոգեւորականութեան վիճակի տնօրինման - այո՛, այդ խնդիրներով բո՛ղ գրադւեն իրենք եկեղեցականները: Բայց հայ կեանքի դառն պայմաններին հետեւանալով, շատ-շատ տեղեր, եկեղեցու եւ բնական իշխանութեան հետ կապած են եւ ազգային հարստութիւնները, ե՛ւ դպրոցն ու մշակութային պէս - պէս հիմնարկութիւններ եւ նոյն իսկ քաղաքացիական որոշ իրաւունքներ - բողոքն այս խնդիրները միայն եկեղեցականներին, ի հարկէ, կարելի չէ, եւ պէտք է: Ուստի եւ, քանի որ հրապարակ է դրւած ազգային - եկեղեցական սահմանադրութեան մշակութեան հարցը, այդ հարցով լրջօրէն պէտք է գրադւի ինքը ժողովուրդը եւ ազգային - ժողովրդական կազմակերպութիւնները: Սահմանադրութիւնը չի կարող ու չպէտք է լինի արդիւնք լոկ էջմիածնական սահմանափակ եւ իրաւագուրկ վիճակի մէջ դրւած «Ազգ. - եկեղեցական» ժողովի կամ Գեր. Հոգ. Խորհրդի անդամ մի քանի վեղարարներին, ոչ ալ քննիչ պոլսական - երուսաղէմական պատրիարքներին կամ կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան առանձնահատկանքներով: Նա պէտք է դրի համաժողովրդական բնութեան եւ մշակչի ու վաւերացի իսկական ազգային ներկայացուցչութեան կողմից, այլապէս ազգային - եկեղեցական սահմանադրութիւնը անխուսափելիօրէն կը դառնայ անբաւականութիւններին եւ ներքին հակամարտ ուժերի բախման նոր աղբիւր եւ չի հասնի իր նպատակին: Ազգային Սահմանադրութիւնը 65 տարի յետոյ կազմւած սահմանադրութիւնը ձեւով ու բովանդակութեամբ պէտք է լինի աւելի արդիական եւ աւելի կատարելալ:

Նախագծի հրատարակւած կէտերից դուրս է հասկանալ, բայց բնում է թէ սահմանադրութեան հեղինակները

բաւարար չափով հաշիւ չեն առել էջմիածնի դերը. ստեղծւած պայմաններում էջմիածնի կենտրոնական իշխանութիւնը լինելու է աւելի բարոյական քան իրական: Ինչպէս յայտնի է, խորհրդային օրէնքներով էջմիածնի իրաւաբանական անձնաւորութիւն չէ, պետութեան աչքին նրա գոյութիւնը սոսկ հանդուրժելի է, սեփականութիւն ունենալու իրաւունք չունի*): Արդ՝ մի հիմնարկութիւն, որ իր երկրում իրաւագուրկ եւ արեւմտաբար հաստատութիւն է, իրաւական ոյժ ու հեղինակութիւն չի ունենայ եւ ուրիշ երկրներում: Էջմիածնի իրաւասութիւնը հայոց եկեղեցու կենտրոնական կրօնա-վարչական ու հոգեւոր-բարոյական սահմաններինց այն կողմ չի կարող անցնել: Ուրեմն, Սահմանադրութիւնը, եթէ նա ունենալու է ընդհանրական ծաւալ, պէտք է խմբագրի այնպէս, որ արտասահմանի բնութիւն ազգային-միութեան իրաւունքները պատահականութեամբ չըմտնեն, այլ ապահովեն այսօր ու ապագային օրինական ամուր հիմքերով: Ուրիշ խօսքով, ուղեւոր-չորեքն, էջմիածնի իրաւասութիւնը արտասահմանի վերաբերմամբ զգալի չափով պիտի կըրճատուի:

Միւս կողմից, նախագծի կէտերը չեն ասում, բայց պէտք է որոշ լինի եւ մի ուրիշ կարեւոր հանգամանք. ի՞նչ է լինելու նոր սահմանադրութեան հիմքը, այսինքն՝ մինչեւ ո՞րք եւն տարածելու բնութիւն եւ ժողովրդի իրաւունքները: Իշխելու է բացարձակ ժողովրդապետութիւնը, թէ՛ նորից իր ուժի մէջ պիտի մնայ վեղարար Կամարիլիան եւ եկեղեցական-կղերական բիւրոկրատիան, ո-

*) «*Միւս կողմից, նախագծի կէտերը չեն ասում, բայց պէտք է որոշ լինի եւ մի ուրիշ կարեւոր հանգամանք. ի՞նչ է լինելու նոր սահմանադրութեան հիմքը, այսինքն՝ մինչեւ ո՞րք եւն տարածելու բնութիւն եւ ժողովրդի իրաւունքները: Իշխելու է բացարձակ ժողովրդապետութիւնը, թէ՛ նորից իր ուժի մէջ պիտի մնայ վեղարար Կամարիլիան եւ եկեղեցական-կղերական բիւրոկրատիան, ո-*

րից այնքան տուժել ու տուժում են այսօր էլ բնական եւ կրթական-մշակութային հաստատութիւնները: Մինչեւ որ Սահմանադրութիւնը ամուր կերպով չկանգնէ ժողովրդական-ընտրական սկզբունքի վրա եւ ազգային-բնական գործերը չանցնեն ժողովրդի ձեռքը, ներկայ քաղաք, ի հարկէ, ոչնչով չի մեղմանայ:

Կան եւ ուրիշ խիստ կարեւոր հարցեր, որոնք չպէտք է անտեսեն սահմանադրութեան քննութեան ժամանակ, բայց

ՔԱՆԻ ՄԸ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մեր անմահ աշուղը Սայեաք Նովան իրեն համար գրական անուն է կազմէր գործածելով երկու բառեր: Սայեաք՝ արաբերէն, Նովա՝ պարսկերէն: Ի՞նչ են այդ բառերը:

Ս - Ե - Դ, որ կը կարդացի Սայդ, արաբերէն արմատ - բայէ եւ կը նշանակէ որս, որսալ, բռնորոտութիւն: Շարունակաբար նոյն գործը կատարող անձը ցոյց տալու համար, արաբ քերականութիւնը բայ-արմատի երկրորդ տառէն յետոյ մէկ *ա* (էլիֆ) կը դնէ եւ երկրորդ տառը կը կրկնէ արտասանելու ժամանակ, բայց գրելու տեսն կը սղէ: Ուստի՝ Ս - Ե - Դ (Սայդ) - որս, որսալ:

ՍԵՆԱԳ (Սաեաք) } որսորդ, որսկան:
ՍԵՆԱԳ (Սայեաք) }

Հայերէնի մէջ իրար քով քովի եկող երկու Ե - Ե առաջինը փոխել է «յ»-ի: Երբ արաբերէն տառերով կը գրենք Սայեաք, կը գործածենք միայն չորս տառ Ս - Ե - Դ եւ կը կարդանք՝ Սայեաք:

«Սայեաք»-ի «ք»-ն ճիշտ է թէ սը-խալ:

- Սխալ է: Արաբերէն «տալ» տառով կը գրի սայդ եւ սայեաքը, որին համարադարձ խոսքով տառն է հայերէնի մէջ՝ Դ: Օրինակ, *Մէրոս*՝ հայերէն մարդ, *Վէրոս*՝ վարդ:

մինչեւ որ նախագծի քննարկը հրապարակ չգրի, դժար է որոշ բան ասել: Պէտք է պահանջել, որ այդ նախագիծը օր առաջ հրատարակի, որ նրա քննութեան կոչի ինքը ժողովուրդը, որ սահմանադրութեան քննարկի մէջ հաշիւ առնելն նոր ժամանակների եւ բոլոր վայրերի ուրոյն պայմանները եւ որ վերջնական հաստատումը կատարի ժողովրդի իրական ներկայացուցիչների կողմից:

Ասոր կը հակառակին՝ ըսելով, թէ Սայեաք Նովան ինքը իր անունը կը գրէր «*Ս*»-ով:

Սայեաք Նովան ոչ միայն իր անունը «*Ս*»-ով կը գրէր, մարդը՝ մարք: Արդ՝ մենք կ'ընտելուինք անոր ուղղագրութեան բոլոր կէտերուն - ի հարկէ ո՛չ: Սայեաք Նովան իրաւունք ունէր հասարակ երկու բառեր իրեն համար յատուկ անուն մը շինել եւ գրել այնպէս, ինչպէս իրեն հաճելի էր, առանց ուղղագրութիւն դարձնելու ուղղագրութեան: Եւ մենք ալ պարտաւոր ենք գրելու այնպէս, ինչպէս ինքը կը գրէր: Սակայն, երբ պրպտումներու եւ վերլուծումներու մէջ կը մտնենք, երբ կուգնենք իմաստ տալ անունին ու քերականօրէն վերլուծել, պէտք է գրենք Սայեաք եւ ոչ Սայեաթ, ինչպէս կը գրենք վարդ եւ ոչ վարթ, մարդ՝ ոչ թէ մարթ:

ՆՈՎԱ - պարսկերէնը ունի մ-վ-նով-նոր. նաեւ՝ մ-վ-նով-ձայն, երգ: Պարսկահայերը յաճախ կըսեն՝ նովրուգ-նոր օր, նովրահար - նոր գարուն:

ՆՎ - նվ յաճախ գործածուող բառ չէ. անոր կցելով *ադ* մասնիկը կը դառնայ նագ, որը եղածին պէս հայերէնը առեր է իր մէջ:

Նովայի վերջին *ա* մասնիկը ո՞րտեղէն կուգայ:

«Ա»-ն «նով»-ի անհրաժեշտ մասը չի կազմեր, այլ աւելցած է Սայեադ Նուվայի կողմէն իր անունը չորս վանկանի շինելու եւ աւելի հնչուն դարձնելու համար: Ան այնքան ալ կ'աւելցէ առաջին եւ տեղին համեմատ կը ջնջէ: Օրինակ. Սայեադ Նուվի ետքն եմ, ոչ թէ Նուվայի:

Վերը ըսինք, թէ պարսկերէն կան նով - նոր եւ նէվ - երգ բառերը, արդ' մեր աշուղը ո՞րն է գործածած: Անպայման առաջինը եւ «նոր» իմաստով: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ նախ' հեղինակը իր անունը կը գրէր «Սայեադ Նուվ» եւ ոչ թէ «Սայեադ Նէվ»: Երկրորդ' բերական-նորէն «Սայեադ»-ը գոյական է, որուն կը տրւի իրրեւ ածական «նով»-ը եւ իմաստը միշտ դուրս կուգայ: - նոր որ-տոր:

Գուցէ շատերը վայելուչ չգտնեն մեծ աշուղի անունին Նոր Որտորդ լինելը: Մենք ոչինչ փոխել չենք կարող. այդպէս է եղած Մեծ աշուղի ցանկութիւնը: Ենթադրենք պահ մը, որ Սայեադ Նուվան ուզեր է իր անունին տալ «Երգ որսացողի» կամ «Երգի որսորդի» իմաստը: Այդ պարագային պէտք է գրէր ու կարդար Սայեադ - Ե - նէվ: Երկու բառերու մէջ ընկած շաղկապող «ը»-ն անհրաժեշտ է - եթէ ոչ գրելու, գէթ արտասանելու առնւ: Առանց այդ «ը»-ի կապակցութեան, մենք պիտի թարգմանէինք - Սայեադ Նէվան - որսորդ, երգ, բայց, ոչ երբեք՝ Երգի որսորդ:

Ս - Ե - Գ (Սէյիդ) - Սիդ արաբերէն է, կը նշանակէ պարոն, *ժոտիէօր*, *սիյիէօր*: Արաբական երկիրներու մէջ ամէն քայլափոխին կը լսենք «Նա» սի-դի» - ո՞վ պարոնս:

Գործէյը տրամա մը ունի՝ Cid ա-նունով: «Սէյիդ»-ը «Սիդ»-էն շինած ածական մըն է, որ կը տրւի որոշ կրօնական դասակարգին իրրեւ տիտղոս:

Սէյիդի յոգնակին է սիւէդա, ոչ թէ սըդաթ կամ սադաթ. կայ սըդաթ, որը յոգնակին է սըդդ (կին) բառի: Նա՛

սըդդ - ո՞վ տիկին. եա՛ սըդդաթ - ո՞վ տիկիններ: Սէյիդէն Սայեադ բերական-նորէն չի շինուի: Թէ Սայեադ Նուվայի ժառանգներէն ոմանք ինչո՞ւ են իրենց համար իբր ազգանուն առած Սէյիդով, այդ կարելի է բացատրել այս վերջին-ների իրենց անունին աւելի փայլ տալու, իրենց ազնականութիւնը ապացուցանելու ցանկութեամբ - Սէյիդով, այսինքն՝ իշխանեան, եւ ոչ թէ Սայեադեան, այսինքն՝ Որսկանեան: Զէ՛ որ անոնք եւս, Մոսկուայի մէջ, կը շփուէին իշխան-ներու հետ: Մինչդեռ Թիֆլիզ եղողները իրենք գիրենք կը կոչէին Սայեադ-եան, որը իսկականին հետ միշտ է:

ՄԱՀՏԵՆՍԻ - արաբերէն է. գոյական բառն է՝ հատիկ. արմատն է՝ Հ - Տ - Ս. յոգնակին կը լինի՝ հաւատիս. կը նշանակէ՝ բարի լուր, ուրախալի լուր, աւետիք: Թիւրքիոյ մէջ, պատերազմի ժամանակ, օրը երկու անգամ կը լսէինք հեռագիր ծախող տղաներու գոռալը. «հաւատի՛ս, եհնի կէլէն հաւատիս»:

Վերը ըսինք, որ մահտեսիի արմատն է՝ Հ - Տ - Ս: Արաբերէնի մէջ վայր ցուցնելու համար արմատի սկիզբը կաւելցունենք «մ» եւ երկրորդ տառի վրա կը դնեն շեշտ մը, որով կստացւի *մ հ տ ս* եւ կը կարդացուի մահտես, այսինքն՝ ուրախ լուրի վայր, աւետեաց երկիր:

Մահտեսի՝ աւետեաց երկրին պատկա-նող, աւետիս առնելու գնացող:

Գուրանի իւրաքանչիւր տունը կը կոչւի հատիս, այսինքն՝ աւետիք, բարի լուր:

Բարի լուրի վայրը երկուս է՝ Երուսաղէմ եւ Մէքէ:

ՄԳՏՍԻ - արաբերէն է. արմատն է Գ - Տ - Ս, որը կը հնչուի գուտս, - կը նշանակէ՝ սրբութիւն: Թիւրքերը կըսեն՝ գուտս կամ գուտս - Ե - շերիֆ - փառահեղ սրբութիւն - Երուսաղէմ:

Սրբավայր ցուցնելու համար նոյնը կընենք, ինչ որ ըրինք Մահտեսի շինելու համար. *մ* կաւելցնենք արմատին ըս-

կիզբը եւ երկրորդ տառին վրա կը դը-նենք շեշտ մը եւ կստանանք Մ Գ Տ Ս, որ կը կարդանք մագտես - սրբավայր: Սրբավայր գացողը կը կոչուի՝ Մգտսի, որը կը կարդանք՝ մագտեսի, աղաւաղ-եալ ձեւով՝ մղտսի: Իսկ «Մուգատտաս»ը այսպէս է կազմած. Գ - Տ - Ս - սըր-բութիւն, քաղաիս - սրբացնել, մուգա-տէս - սրբացուցած: Թրքալոս հայ բողոքականները կըսեն՝ Քիթապ - Ե - մուգատտէս - տուրք գիրք:

Հիմա պարզեցաւ, կը կարծեմ, որ «Մուգատտաս»-ի աղաւաղումով չէ որ մահտեսի է շինուի, այլ՝ երկուսն ալ կազմուի են բոլորովին տարբեր արմատ-ներէ:

Մահտեսին ան է, որ կերբայ պարու-նակութիւնը այցելելու - աւետիք:

Մագտեսին - մղտսին ան է, որ կեր-բայ պարունակողին այցելելու - սրբա-վայրը:

Արդ՝ Սայեադ Նուվի հայրը մագտեսի - մղտսի էր, որովհետեւ սրբավայր այ-ցելած է եւ մահտեսի դարձած՝ ինքնա-բերաբար: Վերջ ի վերջոյ՝ կարելի չէ աւետեաց երկիր երբաւ եւ առանց աւե-տիքի վերադառնալ:

Հ. Յ. Դ. ԿԱՐՆՈՅ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԻ ԿԱԶՄԸ

«Վէմ»-ի նախորդ համարում հրատա-րակւած էր Հ.Յ.Դ. Կարնոյ ընդհ. ժո-ղովի նկարը: Եղած խնդրանքի վրա սալիս ենք ժողովին մասնակցողների ա-նունները: Ըստ նկարի, *Վերի շարք*, ձա-խից աջ-

1) Վահան Յովհաննիսեան-Միհայր-եան (Սամսոն), 2) Արտաշէս Գաւաթ-եան (Կարին, հրաւիրւած), 3) Մամաս Պալոյեան (Տրապիզոն), 4) Արմենակ Օ-լիկեան-Արշակ (Բաղէշ), 5) Վահէ Թո-բանեան (Կարին, հրաւիրւած), 6) Աւ-տո ինքնակիցեան (Բէյրութ), 7) Յովսէփ Յովհաննիսեան-Յո (Թեհրան), 8) Վար-դագար Դադէսեան (Բուլգարիա):

Միջին շարք - 1) Համագաստ Սրան-ձըտեան (Պոլիս), 2) Մարտիրոս Յա-րութիւնեան (Կովկաս), Ռուբէն Զար-

Երուսաղէմ այցելողները, եթէ փա-փախին իրենց մարմնին վրա զանազան նկարներ փորել՝ նկարել կուտան, այս-ինքն՝ հաճախ ընել կուտան: Ի՞նչ է հա-նը: - Հ - ձ - ձ - արաբերէն է, կը նշանակէ՝ փորել, նկարել, զարնել: Թիւրքերը կըսեն՝ «հաննի գնաց, հանն զարնել տու, հաննոյ ցոյց տուր» ևն.: Քերականորէն Հ - ձ - ձ - փորել, փո-րել տալ. հանին - փորող, փորել տուող. հանի - փորող, փորել տուող: Կարելի է Մագտեսի եւ Մահտեսի ըլլալ եւ հանի չըլլալ:

Ամփոփենք: Այսպէս, ուրեմն.-

1.- Անոնք որ կը գրեն Սայեադ Նուվա, ինչպէս աշուղը ինքն է գրէր, թող գրեն իրրեւ յատուկ անուն. այդ ընդունելի է:

2.- Անոնք որ կաշխատին ստուգաբա-նել այդ անունը եւ կուզեն գրել համա-ձայն իր իմաստին եւ ուղղագրութեան, պէտք է գրեն՝ Սայեադ Նուվա - նոր որ-տոր:

3.- Սայեադ Նուվայի հայրը, եթէ այցե-լած էր Երուսաղէմ՝ Մահտեսի էր, նա-եւ՝ Մագտեսի - Մղտսի: Եթէ մարմնի վրա նկարել տուած էր՝ նա՛եւ հանի էր: Փարիզ. Տօք. Յ. Կիլիկեցի

դարեան («Ազատամարտ»-ի համբ.), 4) Ռոստոմ (Բիւրօ), 5) Է. Ակնունի (Բիւ-րօ), 6) Ս. Վրացեան (Ամերիկա), 7) Արտ. Հանըմեան (Եգիպտոս):

Վարի շարք - 1) Հիւսիսեան (Շապին-Գարահիսար), 2) Մարուֆէ Մարան-նեան (Կարին), 3) Տիգրան Խաչիկեան - Արգունեան (Պոլիս), 4) Շահ Արմէն (Կարին), 5) Ռուբ. Տէր - Միհասեան (Մուշ), 6) Վարդանեան (Սըվազ), 7) Փոլատեան (Սըվազ), 8) Միհրան Թեր-լէմէգեան (Վան):

Նկարի մէջ չկան - 1) Մնօ Պալոյեան (Մուշ), 2) Գեորգ Ղազարեան (Կով-կաս), 3) Փիլոս-Մարալ (հրաւիրւած), որոնք բացակայ էին նկարելու ժամա-նակ:

ԳԻՐՔ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼ

ՄԵՐ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐԸ

Թիւ 10-ի խմբագրականը նը-
ւիրած է Աստածաշնչի հա-
ՍԻՈՆ յերէն քարգամուրեան 1500
ամեակին (434 - 1934): Մի
նգեշունչ ներքաղական, ուր
վեր է հանում Աստածաշնչի դերը հայ
ազգութեան կազմաւորման-«իբրեւ ազգ
ինքնակերտումը» - եւ հայերէն լեզուի
ձեւակերպման - «վերջնական կազմու-
թեան» - եւ զարգացման - «հայերէնը
տիրացաւ իր ինքնութեան» - գործում:
«Հայկական ոստանիկ լեզուն հոն հա-
ւաքեց լրութիւնը իր գանձարանին, արա-
բատեան ոսկի բարբառին եւ տարօնեան
եւ ուրիշ գլխաւոր գաւառաբաններուն
ընտրողական համադրութեան մէջ բիւ-
րեղացնելով ազգային մտածումին բնիկ
գիծերը, եւ մերիմին մէջ բերելով եւ
հիւսելով աւելի բարձր ու զարգացած
ազգերու մտածողութիւններէն փոխան-
ցարք իրարու հաղորդած կամ ուղղա-
կի փաղած գեղեցկութիւններ»: Աստ-
ւածաշունչն է, որ «բարբառաւ վերա-
կազմեց կործանումի մօտեցած մեր նիւ-
թական կեանքը, եւ շինեց եւ աւելի ա-
մուր հիմերու վրա կանգնեց զմեզ իբրեւ
ազգ եւ իբրեւ եկեղեցի»:
Աստածաշնչի, այսինքն՝ քրիստոնէա-
կան կրօնի հայ կեանքում կատարած
ազգային - փաղաքական դերի եւ բարո-
յական - դաստիարակչական արժէքի
մասին ներքի է ունենալ - եւ ունիմք,
անշուշտ, - եկեղեցականներէն տարբեր
տեսակետներ, բայց ինչ որ վերաբեր-
ում է հայերէն լեզուին եւ հայոց մշա-
կոյթին՝ կատարելապէս համաձայն ենք
«Սինոն»-ի հետ: Աստածաշնչի հայերէն

քարգամուրեան դերը եղած է շատ
մեծ: Եւ այդ պատճառով բոլորովին
չենք հասկանում «սինոնականներ» մը-
տալախութիւնը. ինչու՞ չտօնել այդ
նշանաւոր երկուքի յօքիւնները:
«Սինոն»-ի № 10-ում վերջանում է
Տիկ. Պրոն. Քեօբրիւլեանի «Լեհաստա-
նի Հայերը» յօդածը՝ սկսած № 7-ից:
Յօդածի վերջում հետաքրքրական տե-
ղեկութիւններ են տրւած լեհահայերի
ներկայ վիճակի մասին: Այսօր Լեհաս-
տանում ապրում են շուրջ 10,000 հայեր,
որոնց կէսը Լվովի շրջանի գլխաւոր ֆա-
ղաքներում: Լեհահայերի մէկ մասը ըզ-
րադուում է վաճառականութեամբ, ու-
րիշներ՝ պաշտօնայ, բժիշկ, փաստա-
բան, մարտարագետ, հողատէր: Լե-
հաստանի հարաւ - արեւելեան մասում
շատ հողեր դեռ հայերի ձեռքն են:
Տիկ. Քեօբրիւլեանը յիշում է մի շարք
յայտնի լեհահայերի անուններ, որոնք
աչհառու տեղ են գրաւում լեհերի մէջ:
Այսպէս, «արքայ տօք» Յովսէփ Թե-
տորովիչը ծանօթ է ամբողջ Լեհաստա-
նի մէջ: Անիկա Լվովի արքեպիսկոպոսն
է 1902-էն ի վեր: Անւանի է անիկա իր-
բեւ մարտարախօս եւ մտանձագիր եւ
հայրենասէր, եւ իբրեւ այդ՝ շատ գը-
նահատած է ամբողջ լեհ ժողովրդին:
Բացի այդ, «վերջերս բազմաթիւ հայ
անուններ արձանագրեցան Լեհաստանի
պատմութեան մէջ: Տօք. Յովսէփ Թե-
տորովիչը, բարեկամ եւ պաշտպան երի-
տասարդութեան, կրթական եւ ուսում-
նական հաստատութիւն մը հիմնեց ե-
րիտասարդաց համար... Դաւիթ Աբրա-
մովիչ, Լվովի մէջ երիտասարդներուն

համար հիմնած է գիշերօթիկ մը եւ ծե-
րերուն համար՝ անկեւանոց մը: Իր նը-
կարներու հաւաքածուէն ընծայ տած է
կրթավիճակ ազգ. բանգարանին: Նոյն
այդ Մուգէնին մէջ կայ ուրիշ բաժին
մը, որ յատկացած է ուրիշ հայուն մը՝
Երազմու Պարոնչի ընծաներուն:

«Հայերը Լեհաստանի մէջ... լայնօրէն
օգտակար եղած են նաեւ լեհական ար-
ւեստներու եւ գիտութեանց յառաջդի-
մութեան: Ամենէն անւանի նկարիչնե-
րու կարգին պէտք է յիշել Օգոստինո-
վիչը, Անտոն Ստեփանովիչը եւ Կիտան
Ստեփանովիչը, որ հերոսաբար մեռաւ
1920ի ռուս-լեհական պատերազմին մէջ:
Իզմատիոս Նիկորովիչը, բանաստեղծ եւ
գրագէտ, պատուոյ տեղ մը կը գրաւէ լեհ
գրականութեան մէջ: Հեղինակ է բազ-
մաթիւ քատրերիկներու եւ Լվովի գրական
մարտի քատրերիկներու եւ 1930ին: Ա-
մբաստանին արժանացած է 1930ին: Ա-
նոր հայրը, Յովսէփ Նիկորովիչ, հեղի-
նակն է «Երգարան»-ին, որմէ ներշնչւած
է Գորնէլ Ուէյսֆի՝ լեհական ազգային
երգին հնարողը:

«Լեհական գիտութեան մէջ կարեւոր
տեղ մը գրաւած է Ժան Պոլոն Անտոն-
վիչ, պատմագէտ արեւստից, որ մեծ
հիմնութիւն ունի լեհական նկարչութեան
մասին: Ուսուցչապետ եղած է Ժան Գա-
լիմիքի Համալսարանին մէջ ի Լվով:
Ուրիշ հայ մը, Պոլոն Գալիմիքովիչ,
25 տարիներ դասախօս եղած է նոյն հա-
մալսարանին մէջ»:

Լեհական պատմութեան մէջ նշանա-
ւոր դարձած հայերի ցանկում Տիկ.
Քեօբրիւլեանը յիշում է կարմու Միխուիլ
«Հայկերտ Շոքէնի, երկար տա-
րիներ տնօրէնը եղաւ Լվովի երաժշտա-
նոցին: Իր կեանքը նւիրեց մեծ երգա-
նակին գործերուն ուսումնասիրութեան,
եւ հրատարակեց անոր բոլոր գործերը»:
Բազմաթիւ հայեր օժանդակած են լե-
հական մշակոյթին: Առնց մէջ պէտք
է յիշել Ժիւլիոս Սլովացի, որ հայ
էր մօր կողմէն:

Տիկ. Քեօբրիւլեան երկու էջ էլ նւի-

րում է Քուրքի հայափառակին, որ գըր-
նում է ռումանական սահմանի մօտերը:
«Այս փաղաքը, ուր հայերը կը բնակին
ԺԸ դարու սկիզբէն ի վեր, պահած է
հին հայոց բոլոր աւանդութիւնները:
Անիկա այսօր ալ դեռ կը նկատուի լեհա-
հայոց մայրաքաղաքը», բայց աւա՛ղ,
«հայ լեզուն ծերերն է միայն որ կը
գործածեն ընթացիկ կեանքի մէջ»:
«Քուրքի մէջ հայկական դպրոց մը կար
ԺԸ դարէն ի վեր: Մինչեւ անցեալ դա-
րու կիսուն գոյութիւն ունէր անիկա,
եւ անոր շնորհիւ է որ հայ լեզուն պահ-
ւած է այդ սահմանին մէջ: Մեր օրե-
րուն, ան չկայ այլեւս. անոր համար
է, որ այս փաղաքին հայ երիտասարդ-
ները ա՛լ չեն գիտեր իրենց լեզուն: Հայ
փահանները տակաւին կը գործածեն
եկեղեցական պաշտամունքի լեզուն»:
Փառաւոր անցեալից յետոյ, «ներկայիս
Քուրքի հայերուն հին հարստութիւն-
ներուն յիշատակը միայն կը մնայ»:

Զգիտեմք ո՞ւր դիմել, բայց ակամջ
ունեցողը թող լսէ, կարողութիւն ունե-
ցողը թող մտածէ այս մեր աչքի առ-
ջեւ կորչող մի բուռ հայ գանգաձի
փրկութեան մասին: Շատ բան չէ պա-
հանջածը. վերաբնալ այն դպրոցը,
որի շնորհիւ «հայ լեզուն պահած էր»:
Տալ Քուրքի նոր սերնդին հայերէն լե-
զուն նշանակում է փրկել նրան ազգային
կորստից:

Մինչ «Սինոն»-ը վերանուննե-
րի մէջ է, իր հորայրակից
ՀԱՍԿ «Հասկ»-ը, Կիլիկիոյ Կաթու-
ղիկոսութեան պաշտօնական
քերական նոյնաբերի (№ 11)

համարում հրատարակել է Ամենայն
Հայոց Կաթուղիկոսի 1 հոկտ. կոնգակը
Աստածաշնչի «ոսկեղէն քարգամու-
րեան» 1500 ամեակի մասին, որով 1934
թւականը, այս տարւոյ Թարգմանչաց
Տօնից սկսած մինչեւ յաջորդը, յայտա-
բարում է յորեկանական տարի եւ հրա-
հանգում է կատարել տօնական հանդէս-
ներ: Առ այդ, Երուսաղէմի Պատրիարք
Թորգոմ Աբեղա-ին կարգում է՝ «որ-

պէս զնեղակայացուցիչ Մեր եւ զղեկավար կազմակերպութեան գործոյս ի մէջ հաւատացելոց ի սփիւռս Արտասահմանի, հաստատելով զառանձին կեդրոնական Յանձնաժողով ընդ նախագահութեամբ իւրով եւ մասնակցութեամբ մի մի ներկայացուցչաց Շնորհազարդ Կարուղիկոսացն Տանն Կիլիկիոյ եւ Ամենապատիւ Պատրիարքին Կ. Պոլսոյ:

Ուրիշ խօսքով, յորելեանին տրուած է գուտ կրօնական-եկեղեցական կերպարանք: Ճիշտ է, Սահակ Կարուղիկոսի անունով տրւած մի ուրիշ կոնդակում հորին կարուղիկոս սառւած է, քէ՛ «Մեր ցանկութիւնն է, որ այդ մեծ եղելութիւնը մեր ազգի եւ եկեղեցու պատմութեան մէջ ըստ արժանւոյն վերագրեմանստի հայ ժողովրդի կողմից», բայց «ազգ» ու «ժողովուրդ» այստեղ հասկացումն են սոսկ եկեղեցական իմաստով: Ի հարկէ, Աստուածաշնչի սօնը նախ եւ առաջ կրօնական-եկեղեցական տօն է եւ հասկանալի է կարուղիկոսներին ու պատրիարքներին նախաձեռնութիւնը: Մեզ այդ յորելեանը հետաքրքրում է բացառապէս մշակութային տեսակետից: Ի՞նչ դեր է կատարել այդ գրքի *Հայերէն* բարգմանութիւնը հայ մշակութային - լեզուի ու գրականութեան կազմաւորման ու զարգացման գործում:

Ժողովրդական ամսաքերք՝ նկարած ՀԱՅ - ԲՈՅԺ բժշկութեան եւ առողջապահութեան: Սկսած հրատարակելի հոկտեմբերից բժ. Շ. Ալվազեանի (Շ. Նարդունի) խմբագրութեամբ: Նը պատկան է՝ «պահպանել մեր ցեղային առողջութիւնը, փրկիքնապէս ազնւացնել երիտասարդութիւնը, հոգեկան ներքին ուժերու ժառանգաբաւորումով մը օժտել հայ անհատականութիւնը եւ հայ ղիմագիծը»: Այս նպատակին հասնելու համար *Հայ-Բոյժ* «կառաջարկէր տալ առողջապահութեան եւ բժշկութեան մասին օգտակար ու լայն տեղեկութիւններ, միաժամանակ մարմնակրթութեան

եւ իմացական ուժերու մարզանքին սերը արթնցնել մեր ժողովրդին մէջ»: «Հայ-Բոյժ»ը - «սլիտի խօսի ժողովուրդին» անոր հասկանալի ձեւով միայն: Ներկու բառով քերքի ծրագիրը՝ «Առողջութիւնն է մեր աստուածը»: Մի խօսքով՝ ժողովրդական հանրամատչելի առողջապահական քերք, կամ՝ «Տունին բժիշկը»:

«Հայ-Բոյժ»-ի առաջին քիւր հաստատում է, որ «խմբագրական խոստումները անհիմն չեն: Անոնց որ կը սարսափին հիւժախտէն» տօք. Գ. Շարաշեան, «Նոր կարելի է յղի մնալ» տփ. Լ. Գրիգորեան, «Ծխե՛լ քէ չծխել» տօք. Ա. Աշեան, «Վերաբուժապետ Քէչէկ», «Տիկին, երախդ չի՞ քնանար»՝ Մենժ Հայրիկ, «Հիւրաբուժութիւնը Հայոց մէջ»՝ Կ. Յ. Բասմաջեան, «Կերակուրները բուժաւոր են երբ ալիւմինիումէ ամանի մէջ կեփուին» տօք. Բ. Հ. Նազարեան, «Ներսէսի խաղողները»՝ Քաղիան, «Լօշտակ»՝ Գ. Վրդ. Սրամանեանից, «Որովայնի ժանտախտն ունի դէմ» տօք. Շ. Ալվազեան, «Երաժշտարուժութիւն»՝ Շ. Նարդունի - ահա այս քիւր բովանդակութիւնը: Յօդածները կազմած են սիրով, պարզ ու հասկանալի, մաքուր եւ հիւրալի հայերէնով: Քիւր մի շարք յօդածներին կցւած լինելին եւ նկարներ, ընթերցողը աւելի դիւրութեամբ կօզուէր նիւթից:

«Հայ-Բոյժ»-ի երկուսումով փակում է մի բաց, որ զգալի էր մեր կեանքում: Հետզհետէ պէտք է գոցել եւ ուրիշ բացեր: Այսպէս, մեզ քուտ է, վաղուց արդէն հաստնացել է մի պատկերազարդ - ընտանեկան շաքարաքերքի պահանջը - մի քերքի, որ տայ հայերէն ընթերցանութեան առողջ միւր ու մշակաւոր պատկերներ, որ շաքէ-շաքաք տեղեակ պահէր ընթացիկ կեանքին - արեւստ ու գրականութիւն, խոհանոց ու նորաձեւութիւն, զրօս ու զարմութիւն - մի խօսքով՝ լինէր տան քերքը:

Զգալի է եւ կենդանի ու լաւ խմբագրող մանկական հանդէսի պէտքը:

Արտասահմանի բազմահազար հայ նոր սերունդը հայերէն ընթերցանութեան միւր քիւր քիւր - լաւ կազմած, խնամւած արտաքինով, պատկերազարդ: Եղած մանկական հանդէսները, ընդհանուր առմամբ, տեղական բնոյթ ունին: Թիֆլիսի «Հասկեր»-ի պէս մի կենդանի եւ ընդհանրական գործ պէտք է ստեղծել, որ, անտարակոյս, հեշտ չէ, բայց հնարաւոր է:

Վերջապէս, կարիք կայ եւ մի մանկավարժական - դպրոցական - կրթական հանդէսի: Պատկառելի քուր դպրոցներ ունինք արտասահմանում, խոշոր քանակութեամբ ուսուցիչներ եւ կրթական գործով հետաքրքրուող մարդիկ:

ԳՈՒԳՏ. Ա. ԱԲԵՂԵԱՆԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

ԳՐԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԸ. - Բերլինի Zeitschrift für Politik (Քաղաքական Հանդէս) ամսագիրը, որ Գերմանիոյ հին եւ քաղաքական ամենաանկողնային հրատարակութիւններից մէկն է, գետեղել է Գոգտ. Արտաշէս Աբեղեանի մի ընդարձակ տեսութիւնը՝ «Քրդական հընդիւրը» վերնագրով: Գրւածքը արտասովոր է եւ առանձին, սահմանափակ օրինակներով:

Հետեւեալ հատածներն է բաժանւած աշխատութիւնը. - Բիւրդիստան՝ աշխարհագրական տեսակետից: Բնակչութիւն: Բիւրդերի ցեղային ծագումը, լեզուն, բարբառները եւ ժողովրդական բանասիրութիւնը: Պատմական անցեալը: Բիւրդերի կրօնը, ընկերային բաժանումները եւ տնտեսական գրադուրները: Բիւրդ ցեղերը: - Բիւրդերի ազատագրական շարժումները սկզբից մինչեւ քական շարժումները սկզբից - քաղաքական ծրագիրը՝ Տանկաստանի սահմաններում: Բիւրդերը Իրաքում եւ Պարսկաստանում: Անգլիայի եւ Ռուսաստանի քաղաքականութիւնը Բիւրդերի եւ Բիւրդիստանի վերաբերմամբ:

մի լաւ խմբագրող, լուրջ հանդէս կարող էր մեծ ծառայութիւն մատուցանել մեր կրթական գործին ու գործիչներին: Սպասելի էր, որ այս քերքն լրացներ Համագայինը իր ձեւարանով, բայց, երեւի, նիւթական դժարութիւնները արգելք են եղել նրան ցարդ այդպիսի մի ձեռնարկի իրականացման: Կարող էր եւ պարտական էր Բարեգործականը անցնել նման գործի - գլուխ, բայց այս հիմնարկութիւնը, ըստ երեւոյթին, աւելի սուր եւ անշեղծագիւղի մտահոգութիւններ ունի, քան կրթական - մշակութային գործը - կուսակցութիւն խաղալ եւ գաղութական կեանքի քայքայման ծառայել:

ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԷՆԻ ԳԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ Վիեննայի Միջբարեանց քուր մամուլի տակ է եւ այս ձեւով լոյս կը տեսնէ Գոգտ. Ա. Աբեղեանի՝ գերման լեզուով կազմած «Արդի Հայերէնի Քերականութիւն» ձեռնարկը, համառօտ ընթերցարանով միասին: Աշխատութիւնը կազմելու է մի հատորը Բերլինի համալսարանին կից արեւելեան լեզուների հմմտարանի հրատարակութեամբ լոյս տեսնող դասագրքերի շարքի: Զուգահեռաբար տրուած են արեւելահայ եւ արեւմտահայ գրական բարբառների քերականական կանոնները: Առաջին փորձն է կատարում այսպիսով՝ կազմելու արդի հայերէնի երկու միւրերի քերականութիւնը իբրեւ մի ամբողջութիւն եւ մէկ հատորի մէջ: Դասագրքերը սահմանւած է գլխաւորապէս ձեւարանում հայերէնի դասընթացին հետեւող գերման ուսանողների գործածութեան համար: Ինչպէս յայտնի է, 1926 թ. արեւելահայ կիսաբնակից սկսած՝ Պրուսիոյ կրթական նախարարի հրամանագրով Արեւելեան Լեզուի ձեւարանում, ի քիւս արեւելեան ուրիշ լեզուների,

աւանդում է նաեւ աշխարհաբար հա-
յերէնը, իր երկու միւլերով: Դր. Ա-
րեղեանը հայերէնի դասախօսն է այդ
ձեւաբանում:

ՊՐՈՒՍԻՈՅ ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ-
ՆԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ՁԵՌԱԳՐԱՅ ԼՐԱՑՈՒՅԻՉ
ՑՈՒՑԱԿ.- Պրուսիոյ պետական մատե-
նադարանի արեւելեան բաժնի տնօրէնու-
թեան առաջարկով՝ Դր. Ա. Արեղեան
կազմել է նոյն մատենադարանի հայե-

րէն ձեռագիրների լրացուցիչ ցուցակը,
որպէս ամբողջացում համադրեալ Նիկ-
թարամեանցի կազմած եւ 1888 թ.-ին
առանձին հատորով տպագրւած Ձեռա-
գրաց ցուցակի: Լրացուցիչ «ցուցակը»
կազմւած է գերմաներէն լեզուով եւ պա-
րունակում է յիշեալ քաղաքից յետոյ
մատենադարանի կողմից ձեռք բերւած
հայերէն ձեռագիրների նկարագրութիւ-
նը:

ՊՐՈՑ. Յ. ՄԱՆԱՆԴԵԱՆԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

Երեւանում, Մեյքոնեան փողոցի հրա-
տարակութեամբ լոյս է տեսել պրոֆ.
Յակ. Մանանդեանի «Ֆէոդալիզմը Հին
Հայաստանում» հատորը: «Դր. Թեր-
ք»-ը (№ 28) հետեւեալ տեղեկութիւն-
ներն է տալիս այդ աշխատութեան մա-
սին: «Ուսումնասիրութեան ենթարկե-
լով Հայաստանի հնագոյն պատմիչների
բազմաթիւ բնագիր-աղբիւրները, օգտա-
գործելով նիւթին վերաբերող գրակա-
նութիւնը, ելնելով փաստերի եւ պատ-
մական երեւոյթների լուրջ վերլուծու-
թիւնից, Մանանդեանը յանգել է Հա-
յաստանի փեոդալիզմին եւ նրա առանձ-
նայատկութիւններին վերաբերող հետա-
բերաշարժ եզրակացութիւնների:

Բացի ներածութիւնից եւ աղբիւրնե-
րին վերաբերող ընդհանուր տեսութիւ-
նից ու գրականութեան աղբիւրների
ցանկից, հեղինակը տալիս է փեոդալիզ-
մի, նախարարութիւնների ներքին էու-
թեան, նրանց փոխարարութիւնների
եւ սոցիալական զանազան խաւերի դրու-
թեան նկարագիրը: Առանձնապէս հետա-
բերական է հայ եկեղեցու դասակար-
գային դէմքի բնորոշման եւ նրա կա-
տարած դերի վերլուծութեանը ներդրած
գույշը, ինչպէս նաեւ «շինականների»
եւ «առաքելների», հայ արհեստագործ-
ութեան եւ գիւղացիութեան նկրւած մա-
սերը: Բազմաթիւ այլ խնդիրներ շօշա-
փելուց բացի, Մանանդեանը յատուկ
բնութեան առարկայ է դարձրել հայ-

կական փեոդալիզմի անկման պատճառ-
ների խնդիրը: Գրքում շօշափւած խըն-
դիրների լրջութիւնը եւ նրանց համա-
գումարը՝ հեղինակի կատարած բոլոր
եզրակացութիւններով, քոյլ է տալիս
ասելու որ Հայաստանի գիտական պատ-
մագրութեան մէջ այս աշխատութիւնը
կունենայ իր խոշոր նշանակութիւնը:

Միաժամանակ, Պետերստի կողմից
լոյս է բնծայւել պրոֆ. Յ. Մանանդեա-
նի երկրորդ ուշագրաւ գործը՝ «Նորե-
նացու առեղծւածի լուծումը», որ
բաւ նոյն «Դր. Թերք»-ի «քաղկացած է
հետեւեալ մասերից՝ «Աշխարհացոյցը»
եւ Մովսէս Խորենացին, Խորենացու ա-
ռեղծւածի լուծումը, յաւելւած՝ Խորե-
նացու պատմութեան բառապաշարը եւ
վերջում՝ «Ուսումնասիրութեան հիմնա-
կան քեզիսները՝ ռուսերէն եւ գերմա-
ներէն»:

«Մանանդեանի տեսութեամբ Խորենա-
ցին իր պատմութիւնը գրել է Բագրա-
տունիների ուժեղացման շրջանում՝ Յրդ-
ուարում: Յենելով պատմաբանասիրա-
կան համեմատութիւններից հանած եզ-
րակացութիւնների վրա՝ Մանանդեանը
նախ աշխատում է ցոյց տալ, որ «Աշ-
խարհացոյց»-ն եւս Խորենացու ձեռքով
է գրւած: Յատուկ ուսումնասիրութեան
առարկայ դարձնելով նիւթին վերաբե-
րող մի շարք խնդիրներ՝ հեղինակը գր-
քին կցած յաւելւածում կանգ է առ-
նում Խորենացու պատմութեան լեզուի,

որպէս իր հիմնական քեզերը ապացու-
ցանող օժանդակ աղբիւրի վրա: Առան-
ձին հետաբերութիւն է ներկայացնում
պատմաբանի այն քեզը, քե՛ Խորենա-
ցին իր պատմութիւնը գրի առնելով Բու-
ղայի արշաւանքից յետոյ (852 - 855),

հանդիսացել է Բագրատունիների շրջա-
նի տիրապետող դասակարգերի քաղա-
քական համակրութիւնների՝ Բագրա-
տունիների յունասիրական օրիէնտացիա-
յի արտայայտիչն իր պատմութեան
մէջ: («Դր. Թերք», 7 նոյ.):

ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Սայեաթ Նովա.- Պետերստը տպագրե-
րութեան է յանձնել Սայեաթ Նովայի
ամբողջական երկերը: Լինելու է երկու
տեսակ հրատարակութիւն. 20,000 օրի-
նակ տպւելու է հասարակ քղքի վրա,
ածան գնով. 5,000 օրինակ՝ ընտիր քղ-
քով եւ շէնք:

Տպագրութեան յանձնւած է նաեւ Սա-
յեաթ Նովայից 7 երգեր երաժշտագէտ
Բարխուդարանի ձայնագրութեամբ եւ
Շարբաբեանի նկարներով:

Նար - Դոս.- Պետերստի Մոսկւայի
տպարանից լոյս է տեսել Նար - Դոսի
երկերի 4-րդ հատորը, որ բովանդա-
կում է «Մահը» վէպը:

Միսաք Մեծարեհ.- Պետերստը շէնք
հրատարակութեամբ լոյս է բնծայել
Միսաք Մեծարեհի երկերի լիակատար
թողովածուն խմբագրութեամբ Ալազանի
եւ Վաղ. Նարեհի: Հատորը ունի յառա-
ջաբան, ծանօթութիւններ ու մեկնա-
բանութիւններ, մատենագրութիւն եւ
բառարան: Արտաքին ձեւաւորումը տը-
ւել է նկարիչ Տ. Խաչվանքեանը:

Ա. Կարինեան.- Պետերստը լոյս է
բնծայել Ա. Կարինեանի «Երկերի ժո-
ղովածու»-ի ա. հատորը - 1915-28 թ.
հրապարակութեան յօդածները: Որ-
պէս յաւելւած, կցւած են մի շարք վա-
ւերագրեր «Դաշնակցական Հայաստանի
շրջանից»:

Մ. Ջանան.- Ռուսպետերստը առան-
ձին գրքով լոյս է բնծայել դերասան
Մ. Ջանանի «Շահնամ»-ն, ռուսերէն
լեզուով, բարգաւաճութեամբ Ս. Քոչար-
եանի: Ջանանի բառերախաղը ստացել

էր համամիւրքեանական երրորդ մրցա-
նակը:

Հանրադիտարան.- Մի տարի առաջ
յայտարարւած էր, որ 1933 թ. վերջը
լոյս պիտի տեսնէր Հայկական Խորհր-
դային Հանրագիտարանի առաջին հա-
տորը, սակայն այդ խոստումը չկատար-
ւեց: Այժմ «Խորհրդ. Արեւստ»-ի վերջին
(№ 8-9) համարից տեղեկանում ենք,
որ այդ «Հանրագիտարանի բոլոր 15
հատորների բառաշարքը (70,000 բառ)
լրիւ պատրաստ է: Հանրագիտարանի
խրաֆանչիւր հատորն ունենալու է 70
տպագրական մամուլ, լինելու է պատ-
կերագրող եւ ունենալու է գունաւոր ու
սեւ բազմաթիւ փայտէջներ: Նախատես-
ւած է այս տարի լոյս բնծայել հանրա-
գիտարանի առաջին հատորը, որն ար-
դէն տպագրութեան է յանձնւած, իսկ
1935 թ. ընթացքում՝ 2, 3 եւ 4րդ հա-
տորները: «Ա» տառով սկսող յօդած-
ների նկարներն ու փայտէջները (105
հատ) արդէն պատրաստ են»:

Շահնամէ.- Հոկտեմբեր ամսին լրա-
ցաւ պարսիկ աշխարհառչակ բանաս-
տեղծ Ֆերդուսիի ծննդեան հազարամ-
եակը: Այդ առթիւ գրքէ բոլոր երկր-
ներում տեղի ունեցան յարելեանական
հանդէսներ եւ լոյս տեսան գրական գոր-
ծեր: Հայ հասարակութիւնն ու գրակա-
նութիւնն էլ անմասն չմնացին. հայերը
պաշտօնապէս մասնակցեցին Թեհրա-
նում կազմակերպւած համապետական
հանդէսներին: Յոբելեանը յարգւեց եւ
մի շարք գրական գործերով: Այսպէս.
Երեւանի «Գրական Թերք»-ը եւ Թեհ-
րանի «Ալիք»-ը Ֆերդուսիին ներբեմ

յատուկ համարներ: Թեքրանում առանձին գրքով լոյս տեսան «Շահնամե»-ից հատրնտիր հատածներ Յովս. Միրզա-յեանի բարգամնութեամբ. Թեքրանի Հայկական Դպրոցի տեսուչ Ռ. Աբրահամեանը հայ ու պարսիկ մամուլում երեւան եկաւ առանձին ուսումնասիրութիւններով Ֆերդովսիի կեանքի եւ գործի մասին: Երեւանում լոյս տեսաւ Նիւրական-Կուլտուրայի ինստիտուտի հետազոտութիւնների ժողովածուն Ֆերդովսիի եւ նրա դարաշրջանի մասին՝ աշխատակցութեամբ Կ. Մ. Օհանջանեանի, Մ. Աբեղեանի, Գ. Լեւոնեանի և այլոց: Հայպետհրատը հրատարակեց «Շահնամե»-ից «Ռոստոմ եւ Սոհրապ» հատածը Գ. Ասատուրի բարգամնութեամբ, որ, ինչպէս գրում են Երեւանի քերթերը, շատ կարճ ժամանակում սպառւեց: Ֆերդովսիին յօդածներ ներկայիս հայերէն գրեթէ բոլոր պարբերականներն ու քերթերը:

Հայպետհրատը վերջին 2-3 ամիսների ընթացքում հրատարակել է, ի միջի այլոց. - Ֆ. Մ. Դոստոյեւսկի, «Երկերի ժողովածու», ա. հատոր, Մուրխաբեանի յառաջաբանով: Հատորի մէջ մտնում են «Խեղճ Մարգիկ» «Սպիտակ Գիշերներ», «Գէշ Անեկդոտ» եւ «Քաղամուր»:

Թարգմանութիւնը կատարել են Ալ. Շիրվանզադէն, Նար-Դոսը եւ Պ. Մակինցեանը:

Մ. Գոբկի, «Ծառայութեան մէջ», բրգմ. Արագի:

Նար-Դոս, «Երկերի ժողովածու», հատոր Բ. Գ. Բ. հատորում տպւած են «Պայքար» վէպը եւ «Սպանւած Աղաւնին»: Գ. հատորում՝ «Ջագունեան» վէպը: Երկրորդ հատորին կցւած է Գ. վա-

նանդեցու ուսումնասիրութիւնը Նար-Դոսի մասին: «Գր. քերթ»-ը (№ 14) ներկատում է, որ Նար-Դոսի այս երկու հատորը կազմւած է մի քիչ անփոքր: Գ. հատորը ստացւել է բաւական ճիշտ:

Ս. Վիֆա, «Գուլիվերի մանապարհորդութիւնը», բրգմ. Կարէն Միֆայէիան, Ակսել Բակունցի յառաջաբանով, Ժ. Գրանվելի 400-ից անկի նկարներով: «Գր. քերթ» (№ 15) ասում է, թէ «հայերէն այս հրատարակութիւնը կարող է մրցել նոյն գրքի Ակադեմիա-ի հրատարակութեան հետ»:

Յ. Պարոնեան՝ «Երկերի լիակատար ժողովածու», 4-րդ հատոր, որի մէջ մտնում են՝ «Կամիքներ», «Հոսանքի Չեղատեսք», «Պոռոյտ մը Պոռոյտ քաղերուն մէջ»: Հատորին կցւած են Ս. Մանուկեանի ծանօթութիւնները եւ դրժւար հասկանալի բառերի բացարձակ:

Ն. Գոգուլ՝ «Տարաւ Բուրա», բարգ. Ակսել Բակունց, յառաջաբանով եւ տար բառերի բացարձակով:

Ա. Կսէլ Բակունց՝ «Սեւ Յելերի Սերմացանը», պատմաժողովածու, որ ամփոփում է սպւած եւ անփոք պատմաժողովածուներ: Շէնք հրատարակութիւն, Յակ. Կոչոյեանի նկարներով:

Մաքսիմ Գորկի՝ «Ծառայութեան մէջ», բարգ. Արագի:

Անտոն Չեխով՝ «Բնտիր պատմաժողովածու», որ պարունակում է հեղինակի 10 լուսագոյն պատմաժողովածուներ Մկ. Արմէնի բարգամնութեամբ:

Մ. Սալտիկով-Շչեդրին՝ «Մի քաղաքի պատմութիւնը», բարգ. Արշ. Տէր-Յովնանեան, Միֆ. Արուսեանի նկարներով:

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆ

Մ. եւ Մ. ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ, «Կեանք եւ Արեւստ», Տարեգիրք

Ե. Տարի, 1935, Փարիզ.

Այս տարի եւս տարեգրքերի շարքը բացւում է Պարսամեան հղալարների «Կեանք եւ Արեւստ»-ով, որ ահա հինգ տարի է կանոնաւոր կերպով հրատարակւում է Գարիգում: Այս հատորն էլ, ինչպէս եւ նախորդները, աչքի է զարնում խնամւած արտաքինով՝ ընտիր բուրք, մաքուր տպագրութիւն, գեղեցիկ պատկերներ (մէկը գունաւոր), մաշակաւոր յարդարանք - տպարարութիւնը համեմատելի է ըստ ամենայնի:

Բովանդակութեան տեսակէտով՝ կան գրական, գեղարուեստական, պատմական - բանասիրական, գիտական, երգիծական բաժիններ: «Հոկտեմբեր» հոկտեմբեր» տարեկան տեսութիւն, «տարեկան մաները» եւ օրացոյց: Այս տարի անկի հետաքրքրական է պատմական բաժինը եւ յատկապէս Ա. Ֆ.-ի «Ազատ Որմնադրութիւնը մօտաւոր Արեւելի հայութեան մէջ» յօդւածը:

Ազատ որմնադրութիւնը համաշխարհային մի երեւոյթ է, որ մասնաւորապէս լայն ու խորունկ արատներ է ձգել անգլո-սակսոն երկրներում. միայն Ամերիկայում անկի քան 4 միլիոն ազատ որմնադիր է հաշւում: «Էնցիկլոպեդիա Բրիտանիկա»-ն տալով այս ընկերութեան, կամ, ինչպէս իրենք են անկերութեան, կամ, ինչպէս ամբողջական սում «Եղբայրութեան» ամբողջական պատմութիւնն ու նկարագրութիւնը՝ ցոյց է տալիս եւ նրա ընկերային, քաղաքական եւ բարոյական ազդեցութիւնը համաշխարհային երեւոյթների վրա: Թէ հայոց մէջ երբ է սկիզբն առել ա-

զատ որմնադրութիւնը, ի՞նչ դեր է կատարել, դժւար է ասել: Յայտնի է, օրինակ, որ Ազգային Սահմանադրութեան հեղինակները եւ, առհասարակ, Պոլսի 60-ական քաղաքների սերունդը եղել է մասնաւորապէս ուժեղ ազդեցութեան տակ: Ենթադրւում է, որ Միֆ. Նալբանդեանցն էլ գտնւել է շփման մէջ նրանց հետ, քերեւս ինքն էլ՝ ազատ-որմնադիր: Պարսկաստանի ազատագրական շարժման ամենէն ակնհայտ դէմքերից մէկը՝ Մելիքն իսկ աչքի ընկնող դեր է կատարել ազատ որմնադրութեան մէջ:

Ա. Ֆ. տւել է միայն Իզմիրի «Տիգրան», (1864 թ.), Պոլսի «Սէր» (1866), Խարբերդի «Եփրատ» (1909), Պոլսի «Հայաստան» (1915) օրեկների համառօտ պատմութիւնը եւ հակիրճ տեղեկութիւններ անգլիական եւ փրանսական այն օրեկների մասին, ուր գործել կամ դեր գործում են հայեր: Ա. Ֆ.-ի յօդւածը յագեցած է փաստական նիւթերով ու վաւերագրերով եւ, քերեւս ոչ լրիւ, արժէքաւոր է հայ որմնադրութեան պատմութեան եւ կատարած դերի լուսարանութեան համար: Ա. Ֆ. յիշում է եւ մի շարք յայտնի անձերի անուններ, որոնք կարեւոր դիրք են ունեցել ազատ որմնադիրների մէջ, Մատթէոս Մամուրեան, Մեսրոպ Նուպարեան, Սրապիոն Հէֆիմեան, Մկրտիչ Պէշկիւրաշեան, Տիգրան Խաւփեան, Գաբրիէլ Նարատունեան, Տիգրան Քէլեկեան եւ ուրիշներ: Բայց այսօր, քան

ի հարկէ, չի սպառուում բիրը այն ա-
կանաւոր հայերի, որոնք անցեալում
անդամակցել են ազատ որմնադիրների
օրենսկներին:

Նոյն բաժնում որոշ հետաքրքրութիւն
է ներկայացնում Ա. Երամեանի գրու-
թիւնը «Աշուղ Ղուլ Յովհաննէս»-ի մա-
տին: Երամեանը պարսկահայ աշուղների
սիրահար է երեւում եւ օգտակար աշ-
խատանք է կատարում. դժբախտաբար,
իր հետազոտութիւնները սովորաբար
կազմում են գիտական մէքողի կողմից:
Լ. Մեսրոպի «Մամիկոնեանների շինա-
կան ծագումը» յօդածի առաջին մասն
է դրած, ուր դեռ Մամիկոնեանների
մասին խօսք չկայ. հետաքրքրականը,
ի հարկէ, այս վերջին մասն է լինելու:
Առհասարակ, դժար է նպատակայար-
մար համարել «շարունակելի» գրու-
թիւնները տարեգրում:

Միւս բաժիններին մասնակցում են -
տօք. Պ. Քոլոյեան, Շ. Նարդուհի, Հ.
Ա. Բիպարեան, Ն. Պէշկիթաշեան, Փ.
Սանասար, Մ. Պարսամեան, Մ. Ա. Մա-
նուկեան եւ ուրիշներ: Այս բաժինների
նիւթերից, մեր հետաքրքրութեան տե-
սակէտից, պէտք է արձանագրել Ա.
Կոթիկեանի «Բարեկապի բերք», ուր
տեղեկութիւններ են տրւած վերջին 15
տարւայ հայ բատերական ներկայա-
ցումների մասին փարիզում:

Գրական բաժինը, ամբողջապէս գրեթէ
նւիրւած է հայ գիւղին: Մ. Պարսամե-
անը շարունակում է իր վերլուծումնե-
րը «մեռնող գիւղի» մասին: Մի գոգո-
րիկ, յուզիչ պատմածք է տւել Փ. Սա-
նասարը - «Քարուրի ճրագը»:

Տարեգրքի տեղեկատու մասը, դժբախ-
տաբար, այս տարի էլ բերի է: Մէկ
տարւայ ընթացքում քէ՛ Հայաստանում
եւ քէ՛ արտասահմանի հայութեան մէջ
«կեանք»-ին եւ «արեւստ»-ին վերաբե-
ւող տեսչին երեւոյթներ ու դէպքեր
տեղի ունեցան. Պարսամեան եղբայրնե-
րի տարեգրքում հազիւ ազօտ արձա-
գանքն է տեղ գտած:

«Հոկտեմբերի Հոկտեմբեր» բաժնի
«Գիրքեր եւ դէմքեր» մասում մի քանի
տող էլ նւիրւած է «Վէմ»-ին: Այդ առ-
բիւ անհրաժեշտ ենք համարում ուղղել
մի բնութագրութիւն. նիշտ է, որ «Վէ-
մ»-ը «հայերէն լեզուի միութեան ջերմ-
բուն նախանձախնդիր» է, բայց նիշտ չէ,
թէ «Վէմ»-ի մէջ «արեւմտահայ բար-
բառով գրած յօդածները կը վերածին
արեւելահայերէնի»: Նիշտ չէ նաեւ, թէ
«անունի հեղինակաւոր գրողներու գոր-
ծերէն մէջբերումներն ալ կենթարկին
միեւնոյն փոփոխութեան»: Բոլորովին
անտեղի եւ անարդար է «Վէմ»-ին ուղ-
ղած այս մեղադրանքը, եւ այդ ոչ
միայն այն պատճառով, որ ոչ մէկ
հատիկ դէպք չկայ, որ «Վէմ»-ը ռեւէ
հեղինակի լեզուն մէկ բարբառից միւսի
փոխած լինի, այլ եւ որովհետեւ նման
դէպք չի՝ էլ կարող պատահել: Մենք
«հայերէն լեզուի միութիւնը» համարում
ենք օգտակար, ցանկալի եւ, այո՛,
նաեւ անխուսափելի, բայց գտնում ենք
անիմաստ եւ դատապարտելի այդ նպա-
տակով Հայաստանում գործադրուող ու-
տիկանական միջոցները, եւ թէ արտա-
սահմանում մերք ընթ մերք արտա-
յայտուող ջոկանութիւնները: Գտնում ենք
նաեւ ծիծաղելի, անհասկնալի ու ամօ-
քաբեր թէ Հայաստանում եւ քէ՛ ար-
տասահմանում կատարւած քարգմա-
նութիւնները «հայերէնից հայերէն» եւ
բռնի հարկադրանքը գրելու այս կամ
այն բարբառով: Մեզ համար երկու
բարբառներն էլ հայերէն են, նոյնաբ-
ժէք, միեւնոյն դիրքը եւ իրաւունքը ու-
նեցող եւ միեւնոյն չափով հասկանալի
հայութեան երկու հատւածների համար
էլ: Բարբառների միացումը ժամանակի
խնդիր է, որ պիտի գոյւթ բերէ կեանք
բաղաձայն միութեան հետ միասին:
Այսօր մենք միայն հո՛ղ պէտք է պատ-
րաստենք գալիք օրերի համար. նախա-
դրեալներ մշակենք, որ վաղւայ գոր-
ծը դիրքանայ: Աւելին՝ ի չարէ՛:

Ս. Վր.

ՊՐՈՓ. Ն. ԱՂՈՆՅԻ ՎԵՐՋԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

I.— “L'age et l'origine de l'Empereur Basil I. (863-886)”. “Byzan-
tion”, t. 8 (p. 475-500). t. 9me (p. 223-268):

II.— “La portée historique de l'oraison funèbre de Basile I. par son
fils Leon VI. le Sage”. “Byzantion”, t. 8me (p. 501-513):

III.— “Les légendes de Maurice et de Constantin V., empereurs de
Byzance”. (Mélanges Biolez p. 1-12):

IV.— “Notes Arméno - Byzantines”, “Byzantion” t. 9. (p. 367-382):

Պրոֆ. Ն. Աղոնցի անունը ծանօթ է
հայ հասարակութեան: Նրա հայերէն,
ռուսերէն եւ փրանսերէն աշխատութիւն-
ները ազանդութեամբ կարդացում են
հայոց պատմութեամբ, գրականութեամբ
եւ լեզւաբանութեամբ հետաքրքրուողնե-
րի կողմից: Հետազոտութեան գիտական
եղանակ, յստակ ու կուռ շարահիւսիս-
քիւն, նւիրի խորունկ ծանօթութիւն,
բազմակողմանի հմտութիւն - ահա
պրոֆ. Աղոնցի հիմնական յատկանիշը,
որ նրան դրել է հայագէտների առաջին
շարքերում: Իր մագիստրոսական շարա-
դրութիւնից սկսած («Հայաստանը
Յուստինիանոսի Դարաշրջանում», ռու-
սերէն), պրոֆ. Աղոնցը ցոյց է տալիս
առանձին հակում դէպի Բիզանտինի
պատմութիւնը, յատկապէս հայ - բի-
զանտական յարաբերութիւնները:

Վերջին տարիները «Հայրենիք» ամ-
սասագրում նա հրատարակեց բիզան-
տական պատմութեան վերաբերող մի
շարք համարամտչելի ուսումնասիրու-
թիւններ: Այժմ, գրւած լինելով Բիզ-
անտինոն, գիտական նպաստաւոր միջա-
վայրում, ուր առանձին հակում կայ դէ-
պի բիզանտագիտութիւն, նա աւելի եւս
խորանում է իր մասնագիտութեան մէջ՝
գլխաւորապէս նւիրելով հայ-բիզան-
տական յարաբերութիւնների ուսումնա-
սիրութեան: Այս աշխատանքի արդիւնք
են հանդիսանում, ի միջի այլոց, գրա-
խօսականիս առարկայ կազմող չորս ու-

սումնասիրութիւնները, որոնց հանդէս-
ներից արտատպւած օրինակները դրւած
են եւ «Վէմ»-ի տրամադրութեան տակ:

«Բարսեղ կայսեր տարիքն ու ծագու-
մը».- Երկար ժամանակ Բարսեղ Ա.
կայսրը եւ նրա հիմնած մակեդոնական
հարստութիւնը համարւում էին սլաւոն-
ների ծագած, չնայած որ նրա առաջին
կենակից ու քուս կուստանոն Միքայիլ-
ձին կայսրը պնդում էր, որ Բարսեղը
ծագում էր հայ Արշակունիներից: Բար-
սեղի հայկական ծագման մասին առա-
ջին կարծիք յայտնողը եղաւ Սէն-Մար-
տէնը, հիմնելով այն փաստի վրա, որ
նրա ժամանակները Կ. Պոլսում առաջ-
նակարգ տեղ գրաւող բոլոր անունները
հայկական էին եւ պատկանում էին Հա-
յաստանի ամենէն նշանաւոր անուննե-
րին, այլեւ՝ որ Բարսեղի եղբայրը կոչ-
ւում էր Սիմեոնիս, այսինքն՝ Սիմեոն
հայ անունով: Սակայն, Սէն-Մարտէնի
կարծիքը ընդհանուր հաւանութիւն չգը-
տաւ գիտնականների կողմից եւ մինչեւ
այսօր էլ գիտնականների մէջ այդ հար-
ցի մասին կայ երկու տեսակէտ. ոմանք
(ինչպէս Ռամբո եւ Վասիլիւն) ընդու-
նում են Բարսեղի ծագումը հայկական,
ուրիշներ - մեծամասնութիւն - կողմ-
նակից են սլաւական ծագման:

Լուծանք բիզանտական եւ հայկա-
կան պատմագիրներին, պատմական
խնդիրներում խորունկ հոտառութեան
տէր՝ պրոֆ. Աղոնցը վարպետութեամբ
լուծում է այս կնիքոտ հարցը: Նա քայլ

առ ֆայլ հետեւում է Բարսեղ Մակեդոնացու կեանքին եւ, ամբողջ պատմական նիւթից մի կողմ դնելով աւանդութեան եւ ջատագովների հռոմէի արդիւնք կազմող մասերը՝ փաստերով հաստատում է թէ Բարսեղի հայկական ծագումը եւ թէ նրա կեանքի հիմնական շրջանները: Պրոֆ. Ադոնց, սակայն, հերքում է Արշակունիներից սերած լինելը:

Իբրեւ եզրափակում իր ուսումնասիրութեան, պրոֆ. Ադոնցն ասում է, թէ՛ եթէ Բիւզանդիոնը այդքան բարձրացել է, այդ բանում «հայերին պատկանում է առաջնակարգ մի դեր: Բիւզանդական պատմութեան ամենէն ակնառու հերոսները հայեր էին ծնունդով կամ ծագումով: Սովորաբար նրանք մերկայացնում են իբրեւ արկածախնդիրներ, որոնք փառք էին փնտրում մեծ նաւապարների վրա: Այդ բոլորովին սխալ է: Եթէ յայտնի իրենց լեզուով եւ ֆառափալքութեամբ կայսրութեան անվերջ լի տէրերն էին հայերը, շնորհիւ իրենց ցեղի ստեղծագործ մտքի և գիւտարական համաբերի, գտնում էին նրա ամբողջ մանր ամենից աւելի նպաստողների շարքերում»:

«Իր որդի Լեւոն 2-ի Բարսեղ Ա.-ի վրա արտասանած դամբանականի պատմական արժէքը».- Այս հետազոտութիւնը կատարւած է բացառապէս բիւզանդական պատմական աղբիւրներով: Հեղինակը գտնում է, որ այս դամբանականը կենսագրական մի համառոտագրութիւն է, որի հիման վրա Լեւոն Ի մաստունի որդի Կոստանտին Երեմիայի կազմեց Բարսեղ Ա.-ի կենսագրութիւնը: Բացի այդ, հեղինակը հերքում է գիտութեան եւ գրականութեան մէջ տարածւած կարծիքը, թէ Բարսեղ Ա.-ի կինը՝ Նուկիան՝ Միքայէլ Կայսեր ճախկին սիրուհին, որ յետոյ անցաւ Բարսեղին, եղել է Բեքեւ վարք ու բարբի տէր:

«Առասպելներ բիւզանդական Մօրիկ եւ Կոստանտին Ե. կայսրերի մասին».-

Պրոֆ. Ադոնց ասում է, որ Մօրիկի ծագման խնդիրը այնքան էլ պարզ չէ, ինչպէս սովորաբար կարծւում է: Այդ առթիւ առաջ է բերում կիրակոս Գանձակեցու եւ Շապուհ Բագրատունու պատմական երկու առասպելը, որոնցից առաջինը պնդում է, թէ Մօրիկը Օշական գիւղից էր, իսկ երկրորդը՝ թէ Մօրիկի հայրը պարսկական էր Անիում: Յոյս տալով, որ Մօրիկը հայերի համակերպման չէր վայելում, իբրեւ արդիւնք հակառակութեան հայ աւատապետներին եւ գլխաւորապէս հայոց եկեղեցու դէմ յարուցած հալածանքների պատճառով, հեղինակը գալիս է այն եզրակացութեան, որ հայերը եւս չունէին Մօրիկով պարծենալու, ուստի եւ հայ պատմագիրների ցուցմունքը թէ նա ծագումով հայ էր, արժանի է առանձնապէս լուրջ ուշադրութեան:

Կոստանտին կայսրը (740-745), որ շատ յամառ պատկերամարտ էր, չէր վայելում բիւզանդական ուղղափառ պատմագիրների համակերպմանը: Վերջիններս նրա անունը դրին Կոպրոնիմ (կոպրոս՝ յունարէն նշանակում է ձիու աղբ) եւ առհասարակ լուրքեան էին մատնում նրա գործերը: Պրոֆ. Ադոնցն առաջ է բերում կիրակոս Գանձակեցու պատմութիւնը, ուր, ի միջի այլոց, ասւած է, թէ՛ «Կոստանտին կոչեցաւ Կառաղինոս, այսինքն՝ քրքաժողով»: Գանձակեցին այս խօսքին տալիս է նըպաստաւոր մեկնութիւն եւ արաբների յաղթական Կոստանտինին գովում է իբրեւ ֆաջ եւ հերոս մարդ, որ սեփական ձեռքերով մի օրում հինգ առիւծ է սպանել: Կիրակոսի այս պատմութիւնը, համեմատելով Կոստանտինի առասպելի վերջերս Նեապոլում գտնւած հատւածների հետ, հեղինակը ցոյց է տալիս, որ Կոստանտինը, հակառակ բիւզանդական տարեգիրների լուրքեան իր մասին, դարձաւ ժողովրդական վեպերի հերոս:

«Հայ - Բիւզանդական Դիւտոգիստիկներ».- Այստեղ խօսում է մի քանի խըն-

դիրների մասին: Այսպէս, Շուրբերժէի հրատարակած բիւզանդական կայսրութեան կնիքների մէջ կան Մալիքար, այսինքն՝ Մալիքար անուն կրող կնիքներ: Պրոֆ. Ադոնցը հաստատում է, թէ սա այն իշխանն է, որի մասին խօսում է Մատթէոս Ուռեայեցին (էջ 8) եւ որը Յովհաննէս Զմէկի կայսեր ժամանակից էր:

Բացի այդ, բնագրում կատարած որոշ ուղղումներով հասկանալի է դարձնում Յովհաննէս Զմէկի կայսեր նա-

մակը հայոց Բագար Աշոտ Բագրատունու՝ գրած Զմէկիի հռչակաւոր արշաւանքի ժամանակ արաբների դէմ (975) : Նւայլն:

Պրոֆ. Ադոնցի այս 4 աշխատութիւնները արժէքաւոր տուրք են հայ - բիւզանդագիտութեան: Փափաքելի է, որ վաստակաւոր գիտնականը չլքէ եւ հայ մամուլը, ուր նրա գրչի արդիւնքները միշտ ընդունում են ջերմ համակրութեամբ:

Յ. Զ.

ՊՐՈֆ. Մ. ԱՅԵՆԱՆՆ՝ «Հայոց լեզուի տաղաչափութիւն», Երեւան, 1933, էջ՝ 452, գին՝ 10 ռ.

Խորհրդային Հայաստանի գրական - գիտական եւ հրատարակչական կեանքում միջադարձային երեւոյթ է Մեղիմեան ֆոնդի միջոցներով լոյս տեսնող հայագիտական աշխատութիւնների շարքը: Պէտք է խիստ գոհ լինել այդ - ինքնին համեստ - ձեռնարկով եւս, որ ամեն տարի գէթ երկու - երեք արժէքաւոր հատորներ է ներկայումս հայ դպրութեան, քանի որ երեւոյթի պետական հրատարակչական մարմինը իր գոյութեան 14 տարիների ընթացքում այդ քանակի վրա ոչ իսկ կէսի կէսը կասարկեցի վրա ոչ իսկ կէսի կէսը կատարել է, մանաւանդ եթէ նկատի ունենանք, որ Հայաստանում մի հատիկ հայագիտական պարբերական անգամ գոյութիւն չունի այսօր: Պատերազմից առաջ, մասնաւոր անհատների եւ հեղինակների, այլեւ հրատարակչական մարմինների միջոցներով և գոհարեւութեամբ՝ շատ աւելի գործ էր կատարւում այդ ուղղութեամբ: Ապացոյց, թէկուզ, մերկայ գրախօսութեան առարկայ աշխատութեան հեղինակի գրած գրքի շարքը:

Վաստակաւոր ուսուցչապետ եւ ծանօթ հայագետ Մանուկ Արեղեանի գերջին է պատկանում «Հայոց լեզուի տա-

ղաչափութիւն» մեծահատոր աշխատութիւնը, որի 13րդ՝ Մեղիմեան ֆոնդի հրատարակութեան շարքում: Աւելի առաջ եւ նոյն այդ շարքում լոյս է տեսել հեղինակի մի ուրիշ բազմաթիւ մուտ գրած ֆոն Եւս՝ «Հայոց լեզուի տաղաչափութիւն»:

Ինչպէս վերջինս, այնպէս եւ «Հայոց լեզուի տաղաչափութիւն»-ը հեղինակը աշխատասիրած է եղել եւ տպագրութեան համար պատրաստ ունեցել դեռ պատերազմից առաջ, 1912-ին:

Մ.Արեղեանը իր գրած ֆոն յառաջաբանում ասում է.

«Մեր գրագէտներից եւ սկսնակ բանաստեղծներից, նոյնպէս եւ մի քանի երաժշտագէտներ զանազան ժամանակներում դիմել են ինձ՝ խնդրելով ցոյց տալ իրենց մի գիրք, որի մէջ բացառւած լինէին հայոց լեզուի տաղաչափութեան սկզբունքները: Ցաւօք չեմ կարողացել բաւարարել նրանց: Այդպիսի հարցասէրների համար, կարծում եմ, պիտանի կը լինի այս գիրքը»: Նւշտ պիտանի, աւելցնեմ մեմ:

Ոչ միայն ամէն մի գրագետ եւ երաժիշտ, այլ եւ իւրաքանչիւր հայ ուսուցիչ եւ գրասէր, ամէն մի հրապարակա-

գիր եւ առհասարակ գրչի տէր հայ անհատ, որ կոչում ունի առաջնորդի դեր կատարելու - լինի անմիջապէս քէ միջնորդապէս - հայերէն լեզուի ուսուցման ասպարէզում, տարբական պարտականութիւն պիտի համարի, շարունակ խորանալու իր հայերէնագիտութեան մէջ, հարստացնելու իր լեզական գիտելիքները: «Հայոց լեզուի տեսութիւն», «Հայոց լեզուի տաղաչափութիւն» եւ նման գրածները լաւագոյն ուղեցոյցի դերը կատարել կարող են բոլոր հարցասերների եւ գրասէրների համար:

Ամէն մի լեզուի տաղաչափութիւն՝ նոյն այդ լեզուի անբաժան մասնիկն է, որով եւ «տաղաչափութիւնը լեզական ուսումնասիրութիւն է, լեզուի ընդհանուր հնչարանական (փոնետիկ) ուսումնասիրութեան մի մասը» (էջ 8): Այս հիմնական խնդրի ուսումնասիրութեան է նիւրած եւ ամբողջ գրածքը, որչափ որ հարցը հայոց լեզուի է վերաբերում:

Այստեղ հեղինակը բնականաբար նկատի ունի մեր արդի ամբողջական լեզուն, բովանդակ աշխարհաբար: Մոռացութեան չէ տրւած նաեւ գրաբարը, որչափ որ մեր հին մատենագրութիւնը նիւթ է մատակարարում տրւած հարցի լուսարանութեան համար:

Իր տեսական հետազոտութիւնները եւ եզրակացութիւնները հեղինակը հիմնում է բազմաթիւ նմոշների վրա, քաղւած արեւելահայ եւ արեւմտահայ բանաստեղծներից, այլ եւ մեր հին մատենագիրներից: Պատկանեան, Յ. Թումանեան, Յ. Յովհաննիսեան, Ա. Իսահակեան, Վ. Տէրեան մի կողմից. Ալիշան, Մ. Պէշիկ-բաշլեան, Պ. Դուրեան, Թ. Թերզեանը եւ ուրիշներ՝ երկրորդ կողմից. Շնորհալին եւ Նարեկացին՝ հենքից, այլ եւ ուսումնաբերական հարցերը - ընտիր ոտանավորների նմոշներով ներկայացւած են հատորի զանազան էջերում, խնդրի այս կամ այն կէտը հիմնադրելու միջոցին:

Քանի որ, ինչպէս ասեցաւ վերը, գրածքը տպագրութեան համար պատրաստ է եղել արդէն 1912-ին, յետպատերազմեան եւ նորագոյն բանաստեղծները նկատի են առնել աշխատութեան վերամշակման ընթացքում միայն, յաւելումների եւ ամբողջացումների մէջ (էջ 192 եւ շար.): Այդ մասերում ներկատի են առնել խորհրդահայ բանաստեղծներից՝ Զարեմը, Ա. Վշտունին եւ Գ. Աբովը:

Յիշեալ եւ ուրիշ հեղինակների ոտանավորների օրինակներով՝ հեղինակը մի առ մի, ամենայն մանրամասնութեամբ պարզում է հայ բանաստեղծութեան մէջ կիրառուող տաղաչափական կանոնները եւ սկզբունքները: Քանի որ վերջիններս մի կարեւոր չափով հասարակաց են առհասարակ բոլոր գրական լեզուներին, ուստի եւ հեղինակը իր տեսութիւնները հիմնադրելու համար նկատի է առնում նաեւ ռուսաց, ֆրանսացոց, գերմանացոց, այլ եւ հին յոյների բանաստեղծական գրածները, դրանցից եւս նմոշներ բերելով: Այդ ամէնի մէջ հեղինակը, բնութեան ենթակելով մեր բանաստեղծների տաղաչափական արւեստը, օրինակներով ցոյց է տալիս ներկողները, առաւելութիւններն ու բերութիւնները: Զմոռնում ասել, որ Հայկական կոչւած տաղաչափութիւնը եւս, որ յատուկ է մեր շարականներին եւ որ ժամանակին հմտօրէն ուսումնասիրել եւ ամսամբ էլ կիրառել է Հ. Արսէն Բագրատունին, մոռացութեան չէ տրւում:

Այս կարն տողերի մէջ անկարելի է, ի հարկէ, հանգամանօրէն կանգ առնել գրածքի բոլոր հատկանքների եւ ստորաբաժանումների վրա: Գոհամանք գլխաւորները միայն յիշատակելով:

Առաջին հատուածը ընդհանուր բնոյթ ունի, խորագրւած է՝ Ողբ եւ ոտանավոր, եւ իր հերթին ստորաբաժանւած է զանազան գլուխների եւ յօդւածների.

Ռիքմ, Շեշտ եւ Ամանակ, Սղում եւ Երկարում, Ոտքերի տեսակները, Շեշտական ոտանավորներ եւ այլն: Սրանցից ամէն մէկն էլ իր ստորաբաժանումն ունի:

Երկրորդ հատուածը կրում է Հայերէն ոտանավորների տեսակները վերնադիրը - եամբական ոտանավոր, անապետ, եամբ - անապետ, համաշեշտ ոտանավորներ, աշուղական չափեր, ազատ ոտանավորներ եւ այլն, ամէն մէկը՝ իր ստորաբաժանումներով:

Երրորդ հատուածն է՝ Հանգիտութիւն, յանգ եւ տուն: Հանգիտութիւն բառով՝ հեղինակը տալիս է alliteration-ի գաղափարը, միեւնոյն հանգիտութիւն ասելով սովորաբար հասկանում ենք անալոգիան. alliteration-ը անելի յարմար է նմանահնչութիւն, նմանաձայնութիւն եւ կամ նմանայանգ քարգ՝ ամենի՝ նայած տեղին:

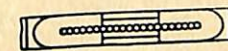
Իր գրքի վերջին հատուածում ուսումնասիրողը պարզում է «Հանգիտութիւն»

թեան՝ էութիւնը, յետոյ առանձին - առանձին բնութիւն է բաղաձայների եւ ձայնաւորների ռիթմական հանգիտութիւնը: Վերջում հետազոտում է յանգի ծագումն եւ զարգացումն, նրա տեսակներին եւ հնչիւններին վերաբերեալ խնդիրները, եւ այլն:

Կարծում ենք այսչափով գէթ մօտաւոր գաղափար տալիս «Հայոց լեզուի տաղաչափութիւն» գրածքի մասին, մեծարժէք մի գործ՝ արժանի՝ ամենայն շնորհակալութեան: Ցանկալի է որ մեր գրագէտները լայնօրէն օգտուին նրանից: Բաղձալի է նաեւ, որ հեղինակի պատրաստի միւս աշխատութիւններն եւս, դրանց քում եւ հայ - ժողովրդական դիւցազներգութեան (Սասնայ Մոկեր) ամբողջական (մի քանի տասնեակ փոփոխակներով) խմբագրութիւնը, լոյս աշխարհ տեսնելու համար այլեւս երկար ժամանակ հերթի չսպասեն:

Բերլին

Ա. Ա.

ԸՆԹԵՐՑՈՂԻ Էջ

«Վէմ»-ի գրքէ իւրաքանչիւր համարի առթիւ խմբագրութիւնը կամ աշխատակիցները նամակներ են ստանում ընթերցողներից, որոնք կարծիք են յայտնում իրենց հետաքրքրող նիւթերի մասին: «Ընթերցողի էջ» բաժինը բաց ենք անում, որպէսզի այդ նամակները

ընդհանուր հետաքրքրութիւն ունեցող մասերը քաղաածաբար ներկայացնենք հանրութեան: Կարճ եւ ամփոփ գրութիւններով ընթերցողները հարաւորութիւն կունենան արտայայտել այս բաժնում:

ԽՄԲ.

ՍԱՅԵԱԹ ՆՈՎԱՅԻ ՄԱՀԸ

Մեր աշխատակից Յ. Զաւարեանը իր «Սայեաթ Նովա» աշխատութեան վերջին մասի առթիւ վիէննական դիտնական Հ. Ն. Ակինեանից ստացել է մի նամակ, որից քաղում ենք հետեւեալ մասը:

ԽՄԲ.

Յարգելի բարեկամ,

Կարդացի «Վէմ»-ի վերջին քիւն մէջ Ձեր խիստ հետաքրքրական յօդւածը Սայեաթ Նովայի վերջին օրերու եւ մահւան մասին:

Բոլորովին համամիտ եմ Ձեր տեսու-
րեան ի մասին մահաւան քաւանին:
Կաւեյցնեմ յիշողութենէս հետեւեալ ա-
պացոյցն ալ:

1925ին, երբ կուսումնասիրէի Երեւա-
նի Պետ. Թանգարանի հայերէն ձեռ-
գիրները, ուշադրութիւնս գրաւեց ժո-
ղովածոյ ձեռագիր մը, ժժ դարու վեր-
ջերէն, որ կը պարունակէր այլ եւ այլ
ԲՊԲԵՐ, ի միջի այլոց Թիֆլիսի հայ
կուսաններու նամակները, ուղղւած Լա-
զարեւիլին ի Մոսկու: Այստեղ մանրա-

մասն կը նկարագրէին Աղա-Մահմատ-
հանի յարձակումն Տիֆլիսի վրա եւ կո-
տորածները, ակամատեսի գրչով: Զա-
փազանց հետաքրքրական էին անոնք:
Յուսով քէ պիտի յաջողէի գտնել հոն
որեւէ ակնարկութիւն Սայեաք Նովայի
նահատակութեան մասին, կարդացի նա-
մակները ուշադրութեամբ. բայց չգտայ
եւ ոչինչ: Անշուշտ կուսանները պիտի յի-
շատակէին վարդապետի մը նահատա-
կութիւնը, երբ տեղի ունեցած ըլլար:

ՎԷՆՆԱ

Հ. Ն. ԱԿԻՆՅԱՆ

ՄԻԹԵ ԶԻՇՏ Է

Յարգելի հմրագիր,

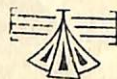
Անասելի ցաւով մը կարդացի «ՎԷՄ»-ի
մէջ գոր. Ղարապետի եւ պրոֆ. Աւա-
լովի յօդւածները: Մէկի մէջ ցոյց տըր-
ւած է, քէ ինչպէս մեծ պետութիւննե-
րը խաբած են մեզ, միւսին մէջ՝ քէ
ինչպէս մեզ խաբած են մեր հարեւան-
ները: Իմ համագումարով մեր քշմամի
քիւրքերը աւելի բարձր են մեր այս
«բարեկամներէն». քիւրքը գոնէ բաց
նակատով կընէր ինչ որ ըրաւ: Թիւրքը
մեզ կոտորեց - մենք գիտէինք, որ պի-
տի կոտորէր. քիւրքը երբեք ծածկած չէ
իր քշմամութիւնը. իր խօսքը եւ գործը
միշտ եղած են եւ այսօր ալ են ներդաշ-
նակ: Հասցաւ սա մեր բարեկամներն ու
հարեւանները...: Եւ, կը զարմանամ
մեր առաջնորդներուն. մէկ անգամ խաբ-
ւիլը ներքի է, բայց անվերջ խաբւիլ:
Յետոյ, մի՞թէ սա պրոֆ. Աւալովի բո-

լոր գրածները միշտ են. մի՞թէ իսկա-
պէս վրացի մեծաւորները Բաքուի ու
Թիֆլիսի մէջ այդպէս *հէմէր* վար-
մունք ունեցան իրենց դարաւոր հարե-
ւան հայերու հանդէպ: Երբ այդ բոլորը
միշտ է, - վա՛յ մեզ, այդ հոգեբանու-
թեամբ ոչ Հայաստանը կրնայ անկախ
ըլլալ, ոչ վրաստանը: Թէ՞ մի գուցէ
ես կը սխալուիս: Այն ատեն կրնայի՞ք
փէլ մը լուսարանել:*)

Մարտէյ.

ՈՐԲ ՄԸ

*) «ՎԷՄ»-ի նպատակն արդէն այդ է.
ճշտած փաստեր տալ եւ լուսարանել:
Ուշադրութեամբ հետեւելով «ՎԷՄ»-ի
նիւթերուն, հեղհեղեղ կը ստացուի եւ
զբաւած հարցի պատասխանը: Յամենայն
դէպս հայ - վրացական յարաբերու-
թիւններու մասին միայն Աւալովի դը-
րածով պէտք է դատել: ԽՄԲ.

ՍՏԱՑԻԱԾ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

30, Rue Drouot. Paris (9e).
A. Safrastian, "The Itinerary of Xe-
nophon's retreat". Reprinted from
"The Asiatic Review". October. 1934
London.
Dr. Ch. Aivazian, 17 Rue Damesme.
Paris.
"Svoboda", Revue Socialiste pèrio-
dique, Paris. № 2.

Մ. Է. Մ. Պարոման, «Կեանք եւ
Արեւստ», տարեգիրք, Ե. տարի, 1935,
Փարիզ:

Հրանտ Մուրա, «Կեանքի մէջ», 1934
Հալէպ, 250 էջ, ոտամուրներ:
Արմէն Անոյ, «Օրերուն հետ», բա-
նաստեղծութիւններ, 1933, Պէյրութ,
110 էջ:

Վ. Զարգարեան, «Յիշատակարան»,
(1912-1933), Գ. հատոր, պրակ Բ. Գ. Գ.,
1934. Գահիրէ:

«Շահնամէ», Բարգ. Յ. Միրզոյեան,
Թեհրան.

Ռոստոմի, «Երգ երգոց», բանաստեղ-
ծութիւններ, 1934, Թեհրան, 32 էջ:

«Հայրենիք», քիւ 12, 1.

«Բազմալեզ», քիւ 9-10 (միացեալ).

«Սիւն», քիւ 10, 11.

«Հասկ», քիւ 9, 10.

«Հայ-Բոյժ», ժողովրդական ամսա-
քերք Բժշկութեան եւ Առողջապահու-
թեան. խմբ. տոք. Շ. Այվազեան,
հոկտեմբեր, քիւ 1, 2: Տարեկան բաժ-
նեցին՝ Գրանտ 20 ֆր., արտասահման՝
25 ֆր.: Հասցէ՝

«Երկունք», պաշտօնաքերք 2. Ո.
Միութեան, քիւ 5.

«Խորհրդ. Արեւստ», օգոստ.-սեպտ.
քիւ 8-9.

«Գրական Թերք», քիւ 24, 25, 26,
27, 28.

«Հայ Սկաւտ», քիւ 10.

«Հայ Արի», քիւ 9.

«Կուկազ», (ռուս.), Ազգային անկախ
մտքի օրգան, խմբ. Հ. Բամմատ, Փա-
րիզ, քիւ 10-11.

«Էլիս Բոյրի», (ռուս.) վրաց սոց.-
դեմոկր. կուսակցութեան արտասահ-
մանեան Թիւրքի օրգան.

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՏԵ

«ՎԷՄ»-ի առաջին տարեշրջանի բաժանորդներէից մի քանի տա-
նակ զեռ չեն վճարել իրենց բաժնեգիրը: Կը խնդրենք փութացնել
վճարումը, ալլապէս հարկադրւած պիտի լինենք յաջորդ համարից
դադրեցնել պարբերականի առաքումը: Մենք որեւէ մէկին ինքնա-
բերաբար «ՎԷՄ» չենք ուղարկել. ուղարկել ենք միայն նրանց՝ ով-
քեր անձամբ կամ ուրիշ միջոցով խնդրել են իրենց բաժանորդագրել:
Բաժանորդ գրուող պէտք է վճարէ իր թերթի արժէքը:

Երկրորդ տարեշրջանից «ՎԷՄ»-ը ուղարկուած է բոլոր բաժա-
նորդներին, բացի ա՛յն մի քանի հոգուց, որոնք յայտնել են, թէ
ալլապէս ի վիճակի չեն ստանալու: Ուղում ենք հաւատալ, որ ո՛չ
միայն բաժանորդների ներկայ թիւը կը մնայ, ալլա «ՎԷՄ»-ի բա-
րեկամները կը ջանան եւ նոր բաժանորդներ արձանագրել:

Բացի այդ, խմբագրութիւնս բոլոր բաժանորդներին ուղղում է ջերմագին խնդրանք հէնց այժմանից, առանց ուշացնելու, վճարել իրենց բաժնեգրին: Տարեակգրին վճարելով՝ բաժանորդները մեծապէս կօգնեն խմբագրութեան եւ կը նպաստեն հանդէսի զարգացման գործին:

Հայկական կասկածամտութիւնը փարատելու համար՝ պէտք է յայտնենք, որ «Վէմ»-ի դոյութեան ո'չ մի վտանգ չի սպառնում, հետեւաբար բաժնեգրին սկզբից վճարելով՝ բաժանորդները որեւէ կորուստի չեն ենթարկւի, այլ միայն օժանդակած կը լինին «Վէմ»-ի աւելի ճոխացման ու կանոնաւորման, հետեւաբար, ծառայած կը լինին իրենց իսկ շահին: Յոյս ունենք, որ մեր այս դիմումը անարձազանգ չի մնայ:

«Յ Ա Ռ Ա Ջ»

ՕՐԱԹԵՐԹ ԱԶԳԱՅԻՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Խմբագիր՝ ՇԱԽԱՐՇ ՄԻՍԱԲԵԱՆ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ	Տարեկան	Վեցամսեայ	Եռամսեայ
Ֆրանսա եւ Գաղութներ	140 ֆրանք	70 ֆրանք	35 ֆրանք
Անգլիա, Եգիպտոս, Զինքերիա, Իտալիա	250 ֆրանք	130 ֆրանք	
Ռուսի Երկիրներ	200 ֆրանք	100 ֆրանք	
Ամերիկա	200 ֆրանք	100 ֆրանք	

ՀԱՍՑԷ. — 17, Rue Damesme, Paris XIII

1935

ԿԵԱՆՔ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍ

Տարեգիրք (ե. Տարի)
Խմբ. Մ. եւ Մ. Պարսամեան
Պատկերազարդ-Գեղարւեստական գործ

Գին 20 ֆրանք

Գիւմել՝

M. Barsamian
30, Rue Drouot - Paris (9e)

Մ Ե Ղ Ո Ւ

Երգիծական Շարքաքերք

Ներքին տարեկան	100 լէվ
Վեցամսեայ	50 լէվ
Ամերիկա Տարեկան	2 դոլար
Արտասահման Տարեկան	30 ֆրանք

Հասցէ՝

K. Kaladjian
B. P. 444, Sofia, (Bulgarie).

Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ի Ք ԱՄՍԱԳԻՐ

Տարեկան	5 դոլար
Վեցամսեայ	3 ,,
ՀԱՅՐԵՆԻՔ ԱՄՍԱԳԻՐ ԵՒ ՕՐԱԹԵՐԹ ՄԻԱՍԻՆ	10 դոլար
Տարեկան	5 ,,

Հասցէ՝
13-15 Shawmut st.
BOSTON MASS (U.S.A.)

Յ Ո Ւ Ս Ա Ր Ե Ր ՕՐԱԹԵՐԹ

Եգիպտոս, տարեկան,	150 եգ. դի.
Վեցամսեայ,	80 ,,
Արտասահման, տարեկան,	40 շիլինգ
Վեցամսեայ	20 ,,

Հասցէ՝
"Houssaper", B. P. 868
Le CAIRE (EGYPTE)

Ն Ո Ր Օ Ր ՕՐԱԹԵՐԹ

Յունաստան, տարեկան,	420 տր.
Վեցամսեայ	210 ,,
Եւրոպա, տարեկան,	135 ֆր.
Վեցամսեայ	80 ,,
Ամերիկա, տարեկան,	8.00 դոլար
Վեցամսեայ,	4.50 ,,

Հասցէ՝
"NorOr", 20-A, Rue Vouli,
ATHÈNES (GRÈCE)

Ա Ս Պ Ա Ր Է Ջ ՇԱՐԱԹԱԹԵՐԹ

Ամերիկա, տարեկան,	1.50 դոլար
Արտասահման	2.00 ,,

Հասցէ՝
"ASBAREZ" P. O. Box 865
Fresno, Calif., U. S. A.

Ա Ր Ա Ջ ԵՆՕՐԵԱՅ ԹԵՐԹ

Տարեկան	500 լէվ
Հասցէ՝	
"ARAZ" Str. Campul Mosilor,	
Nº 2. Bucarest, (Roumanie)	

935

Մ Ա Ս Ի Ս

Տարեգիրք Խմբ. Արմէն Սեւան
Պատկերազարդ Գիւմել Քովանդակութեամբ
Գին 100 լէվ
Գիւմել՝ «ՄԱՍԻՍ» Տպարան
21, Վէսլէց փողոց, Սոփիա

Հ Ո Ր Ի Զ Ո Ն ՕՐԱԹԵՐԹ

Ներքին, տարեկան	300 տր.
Ներքին, վեցամսեայ	150 տր.
Ներքին, եռամսեայ	80 տր.
Արտասահման, տարեկան	150 ֆր.
Արտասահման, վեցամսեայ	80 ֆր.

Հասցէ՝
Rue Mitropoleos, 14.
Salonique, (Grece)

Ա Զ Ա Տ Խ Օ Ս Ք ՕՐԱԹԵՐԹ

Բուլգարիա, տարեկան	550 լւ.
Բուլգարիա, վեցամսեայ	300 լւ.
Ամերիկա, տարեկան	6 դլ.
Ռուսի Երկիրներ, տարեկան	150 ֆր.

Հասցէ՝
45, Bld. M. Louiza,
Sofia, (Bulgarie)

Ա Ր Մ Ե Ն Ի Ա ՇԱՐԱԹԱԹԵՐԹ

Արտասահման, տարեկան,	3 դոլար
Արժանքին, տարեկան,	6 փեսո
Վեցամսեայ,	3.50 ,,

Հասցէ՝
"ARMENIA" Canning 1087,
Buenas-Aires, (Argentine)

Ա Լ Ի Ք ՇԱՐԱԹԱԹԵՐԹ

Տարեկան	48 փալ
Վեցամսեայ	24 ,,
Արտասահման	80 ֆրանք
Հասցէ՝	
"ALIK" Gavan Saltaneh, 27.	
Tehéran, (Perse)	

ՍԻՄՈՆ ՎՐԱՅԵԱՆ.— Համաշխ. պատերազմի նպատակները	1
ՌՈՒԲԵՆ ԱՔՐԱՀԱՄԵԱՆ.— Ֆերդուսին եւ իր Շահնամէն	20
ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԶԱԻՐԵԱՆ.— Թ. Թորամանեանի կեանքն ու գործը	30
ՍԵՂՈՍԿ ՈՍԿԵԱՆ.— Մատթեոս Զարիֆեան	41
ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՂՐԻՄՅՈՒ ՏԱՂԵՐԸ	47
ՎԱՀԱՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆ.— Աղքատարի կռիւր	55
ՍԱՄՍՈՆ.— Հայաստանի անդր. դեսպանը Պարսկաստանում	72
ԳՐԻՄԻԹԷԼ.— Զինադադարի օրերուն	86
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ	92
ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆՈՒ ՅՈՒՂԱՐԿԱՌՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ Ս. ԶԱԻՐԵԱՆԻ ՃԱՌԸ	105
ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐԸ ՀԱՇՏ. ՎԵՀԱԺՈՂՈՎԻՆ	108
ՀԻՆ ԹՈՒՂԹԵՐ.— Ս. Բարսեղեանի երկու նամակը	113
ԱՆՅԵԱԼՔ.— Դուազ մը Մուրատի կեանքէն.— Գրիգորիս եղ. Պալաֆեան.— Կարապետ Մելիքեան	116
ԿԵԱՆՔ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹ.— Ազգային-եկեղեցական Սահմանադրութիւնը.— Քանի մը դիտողութիւններ, Տօթ. Յ. Կիլիկեցի.— Հ.Յ.Դ. Կարմոյ Ընդհ. ժողովի կազմը	121
ԳԻՐՔ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼ.— Մեր պարբերականները.— Դոկտ. Ա. Արեղեանի գործերը.— Պրոֆ. Յ. Մանանդեանի գործերը.— Նոր հրատարակութիւններ	126
ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ.— Մ. եւ Մ. Պարսամեան, «Կեանք եւ Արւեստ», Ս.Վր.— Պրոֆ. Ադոնցի վերջին գործերը, Յ.Զ.— Պրոֆ. Մ. Արեղեան, «Հայոց լեզուի տաղաչափութիւնը, Ա. Ա.	133
ԸՆԹԵՐՑՈՂԻ ԷԶ	139
ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՅ	141
ՅԱԻԵԼԻԱԾ.— Վ. եղ. Մանուկի, Գեորգ Դ. Եւ իր ժամանակը	97-112

ՆՈՐ ՏԱՐԻԱՅ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Ամերիկա, Բրիտ. Կայսրութիւն, Եգիպտոս, Իտալիա՝ տարեկան 70 ֆրանք
Ֆրանսա եւ մնացեալ երկիրները, տարեկան՝ 60 ֆրանք
Ռումանիա, Բուլղարիա, Յունաստան Սիրիա, եւ Պարսկաստան՝ ,, 50 ֆրանք
Հասցէ՝ նամակների, դրամի, յողաձների եւ ուրիշ ամէն տեսակ առաքումների համար.—

S. VRATZIAN — 13, Rue des Platanes, Cité Jardins de Plessis-Robinson (S.)

Gérant: V. Hampartzoumian

Imp. ARTISTIQUE, 42, Rue de la Jonquiére, PARIS (17e)

Տնօրէնութիւն աշտարակի եւ խոտութիւն աշտարակի ի նորոյ յաւել եւ զգոհութիւնն ոմանց անձանց ոչ բարեմտաց:

Արդեւ զյաճախութիւն անձանց եւ անսկիւր տեղեկադրութեանց (քաղաքի) եւ խնդրադրութեանց առ պետութիւն, եւ ուշ եղ կանոնաւոր եւ ամփոփ խմբադրութեանց եւ այն աղօղում խնդրոց կարեւորաց եւ եթ: Միանգամայն հետեւէր ինքնին եւ արդիւնաւորէր զփութաջան կատարումն խնդրոց ի Բ. Դրան, մինչ յամաց հետէ բարձիթողի առնէր Օսմ. կառավարութիւն զմեծադոյն մասն զբութեանց Պատրիարքարանի՝ տեսեալ զանպատեհ զբուսածս եւ զմիջամտութիւնն օտարոտիս: Սակայն այս տայր առիթ զգոհութեանց ոմանց անձանց:

Հաստատեաց զսիրարիւր եւ զազգեցիկ յարարերութիւնն ընդ Օսմանեան նախարարաց, մանաւանդ ընդ պաշտօնէից արտաքին եւ ներքին զործոց, ընդ մեծ եղարքոսի (Ալի եւ Ֆուատ փաշայից), ընդ զեսպանս օտար պետութեանց եւ ընդ այլոց կարեւորագոյն անձանց:

Եւ աշտարակ բարձրացոյց զազգեցութիւն եւ զպատիւ պատրիարքութեան եւ Պատրիարքարանի:

Առանց ուկն տալոյ տկարամտաց եւ նենգամտաց, յատկացոյց զյատուկ կառս եւ զերիվարս*) ի պէտս իւր, մինչ համարէին զայս նշան փառասիրութեան՝ առանց ըմբռնելոյ զպէտս եւ զպատիւ պատրիարքի որ յարտաքին յարարերութիւնն: Մանաւանդ ինքն հոգայր զծախուց:

Այցելէր վարժարանի Աւագ Եկեղեցւոյ Գում-Գարույի: Հարկ էր պատրիարքի տալ Ազգ. Հիւանդանոցի զպաշտօնական այցելութիւն, եւ հակառակ խնդրանաց հոգարարձութեան՝ օրածոէր Գէորգ Արքեպիսկ. զայցելութիւն իւր, կամեցեալ ի յեղակարծ ժամու երթալ ինքնին եւ տեսանել աշօք իւրովք զիսկական վիճակ Ս. Փրկչ. Կեղր. Հիւանդանոցի:

Գիտէր սա ստուգութեամբ զվիճակ Հիւանդանոցի եւ կամէր մերկացուցանել զխարդաւանութիւնն որ պաշտօնական այցելութիւնն:

Միջոցաւ բժշկապետ Սերոբէի Վիչէնեան (Սերվիչէն Էֆէնտի) եւ այլոց հաւատարիմ անձանց առնոյր հանապազ զճշգրիտ, միանգամայն զկսկծառիթ տեղեկութիւնն զԱզգ. Կեղրոնական Հիւանդանոցէ, մայն զկսկծառիթ տեղեկութիւնն ի յեղակարծ ժամու զանխամ վիճակէ հիւանդաց եւ անկեղոց, ցաւադարաց եւ խելադարից զանկողնոց, զհանդերձից եւ զաննոց նոցա, զորքոց եւ զզարոցէ:

*) Մանթ. Վ.Ե.Մ.—Պօղոս Պէյ Տառեան, վաստակաւոր, նուիրէ զկէս կառաց, իսկ ինք գնայ առնու զկառսն:

ԳԼՈՒԽ ԻԸ.

ՅԱՂԱԳՍ ԳԱԼՍՏԵԱՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿԱՅ ԵՒ
ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿ ՄԻՔԱՅԵԼԻ ԼՕՌՈՒ ՄԵԼԻՔԵԱՆՅ
ԵՒ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՄԵԾԻ ՏՔՍԻ ՆԻԿՈԼԱՅԵՎԻՉԻ ԵՒ
ՍԱԿՍ Տ. ՄԱՏԹԵՈՍ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԵՒ ԱՆՅԻՑ ԻՆՉ

Առ ի սիրաշահել զՀայոս Թուրքիոյ ըստ քաղաքական-դիւանա-
դիտական նկատողութեանց եւ ակնկալութեանց, ջան կալաւ ոռոսա-
կան կառավարութիւն տալ ընտրել ի կաթողիկոս ամենայն Հայոց
յետ հանգստեան Տ. Ներսիսի Ս. Հայրապետի Ազգի մերոյ զոմն յե-
պիսկոպոսաց Հայոց Թուրքիոյ, որոյ վասն բանակցէր ի գաղտնի
ռուսական դեսպան Կ. Պօլսոյ ընդ երեւելիս Հայոց: Եւ այսպէս ընտ-
րեցաւ Տ. Մատթէոս Արքեպս. ի կաթողիկոս եւ սպասէր մնայր
ասդ ի Կ. Պօլսի գալստեան Հրաւիրակաց ի Ս. Էջմիածնէ, եւ պատ-
ուիրակի ոռոսական կառավարութեան, զորպիսի պաշտօն յանձնեալ
էր պետութիւնն ոռոսաց զօրապետ Միքայէլի Լօռու-Մէլիքեանց առ
ի հրապուրել զՀայոս:

Եկեալ հասեալ էին Տ. Մակար Արքեպս. եւ Տ. Մկրտիչ վարդա-
պետ Բաբամեանց Հրաւիրակք ի Ս. Էջմիածնէ, եւ առեալ զհրաման
Վեհ. Հայրապետի՝ դիմեալ էին յուխտ եւ յերկրպագութիւն Ս. տե-
ղեացն տնօրինականաց ի Ս. Երուսաղէմ:

Եկն եւ Լօռու-Մէլիքեանց (Լօրիս Մէլիքօֆ) զօրապետ ի 20ն
Ապրիլի 1859 թմի: Եւ իջեանեցաւ ի ոռոսական դեսպանատան:

Ամիրայք եւ գլխաւորք Հայոց Կ. Պօլսոյ՝ առ ի մեծարել եւ
փառաւորել զՏ. Մատթէոս Կաթողիկոս եւ ի դիւրացուցանել զյա-
րարեութիւնս որ ընդ նորին Սրբութեան, խորհրդակցեալ առթիւ
գալստեան զօրապետ Միքայէլի, տեղափոխեցին զՏ. Մատթէոս Կա-
թողիկոս ի Միջագեղջէ ի Բերա, յատկացուցեալ ի բնակութիւն Նո-
րին Սրբութեան զհոյակապ ապարանս Պօղոս Ամիրայի Տատեան վա-
ռօղապետի որ ի Թօղրու Եօլ, մերձ Եկեղեցւոյ Ս. Երրորդութեան:

Յետ առուրց ինչ եկն Լօռու-Մէլիքեանց եւ ներկայացաւ առ
Գէորգ Արքեպս. Պատրիարք ի Պատրիարքարանի, եւ ետես զմեծա-
րանս վայելուչս:

Տեսակցեալ սակաւուք ընդ միմեանս, առեալ Ս. Պատրիարքի
տարաւ զզօրապետ Միքայէլ զպատուիրակ ոռոս. կառավարութեան
եւ ներկայացոյց Վեհ. Տ. Մատթէոս Կաթողիկոսի ի Միջագեղջ
արժանաւոր իմն հանդիսիւ, նախ քան զտեղափոխելն ի Բերա:

Յետ տալոյ Ս. Պատրիարքի զփառաւոր իմն կոչունս ի պատիւ

զօրապետի յիշելոյ, սկսաւ ողբերգութիւն մեծ եւ մրցումն ի գլխա-
ւորս Ազգի մերոյ առ ի պատուել զԼօռու-Մէլիքեան:

Զայսու միջոցաւ եկն եւ Կոստանդին Մեծ դուքս եղբայր Օգոստ.
Աղեքսանդր Բ. Կայսեր ոռոսաց ի Կ. Պօլսի (ի 28 Մայիս 1850), զո-
րոյ զգալուստ շնորհաւորեցին Տ. Մատթէոս Ս. Կաթողիկոս եւ Ս.
Գէորգ Արքեպս. Պատրիարք ըստ արժանոյն:

Մի գլինի միոյ յաճախեցին առիթք ողբերգութեանց Հայոց Կ.
Պօլսոյ, եւ հանդէսք նշանաւորք, յորպիսիս եղեւ նշանաւոր՝ եզական
եւ պատմական նաեւ հանդէս շքեղ յուղարկաւորութեան թաղման
Մաքսուտ ամիրայի Սարիմեան վախճանելոյ ի 29-30 Մայիսի, ներ-
կայութեամբ Վեհ. Հայրապետի, և ներկայ և նախկին պատրիարքաց
եւ ալոյց, թէպէտ անձրեւ յորդահոս վրդովէր զհանդէս յուղարկա-
ւորութեան:

Ռուսական կառավարութիւն ջանայր ի գաղտնի փութացուցանել
զհու Վեհ. Կաթողիկոսի ի Ս. Էջմիածին՝ սղդեալ ոմանց ազդեցիկ
անձանց մերազնեայց, որք հետեւէին հաճոյանալ միշտ եւ հանապազ
ոռոսական կառավարութեան, ակնկալէին տիտղոսից եւ արտօնու-
թեանց եւ չքանչանից, որպէս եւ խնդրեալ էին ի Տ. Մատթէոս Կա-
թողիկոսէ, թէպէտ սա կամէր զանդաղել ի հու, եւ յուզէր զխնդի-
ւում ինչ:

ԳԼՈՒԽ ԻԹ.

ՅԱՂԱԳՍ ԾՐԱԳՐԻ ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԵԱՆՅ ԱՌ ՎԵՀ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ

Որպէս տեսցի ի ստորեւ ի վերջ այսմ գլխոյ ի պատճէնէ ծրա-
գրի, Տ. Մատթէոս Կաթողիկոս եթէ ըստ գաղտնածածուկ նալա-
տակաց իւրոց եւ եթէ խրախուսեալ յանիորձ անձանց ոմանց, մանա-
ւանդ ի Յովհաննէս վարդապետէ Սէթեան եւ ի Յովհաննէս պէյէ
Տատեան վառօղապետէ, ջան կալաւ տալ ծրագրել զառաջարկութիւն
ինչ իրր ի պէտս եւ ի պայծառութիւն Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց,
զոր եւ ստորագրեալ ոչ սակաւ Հայոց ի Կ. Պօլսոյ եւ ի դաւառաց,
ներկայացուցին իրրեւ զհանրագիր առ Տ. Գէորգ Արքեպս. Պատ-
րիարք, որպէս զի Ազգային Վարչութեամբ խորհրդակցեալ խնդրեացն
ի Ս. Կաթողիկոսէ կարգել ասդ ի Կ. Պօլսի զոմն յեպիսկոպոսաց
Մայր Աթոռոյ ի կաթողիկոսական ներկայացուցիչ, կազմել զժողով
եկեղեցական ի Կարին առ ի բարեփոխել զամուսնական, զվարչական
եւ զայլ օրէնս ինչ, հաստատել զկարգապահական կանոնս ի պէտս
եկեղեցական պաշտօնէից եւ կարգել զնոր բարեկարգութիւնս ի պէտս
Ազգի եւ Եկեղեցւոյ:

Յանձնէ Տ. Գէորգ Արքեպս. Պատրիարք խորհրդակցութեան եւ որոշման Հոգեւորական եւ Գերագոյն Ժողովոյ ղեկավար ժողովըրդական եւ զառաջարկութիւնդ, միանգամայն տայ զխորհուրդս՝ ըզգուշանալ զարդիս յեկեղեցական ժողովոյ եւ ի հնաւանդ օրինացն Ս. Կաթողիկոսէ՝ յետ օծմանն առնուլ յուշադրութիւն զծրագիրն բարեփոխեալ, յետ կարեւոր փորձառութեանց եւ խորհրդակցութեանց անդ ի Ս. Էջմիածին ընդ խոհեմ, հեռատես, հմուտ եւ եկեղեցաւէր եկեղեցականացն բարձրատիճանաց եւ փորձառուից եւ ըստ այնմ տնօրինել զոր ինչ արժանի իցէ:

Իսկ Հոգեւոր եւ Գերագոյն Ժողովը կարգեն զՄասնաժողով յատուկ, որ բարեփոխէ եւ համառօտէ զծրագիրը առաջարկութեանց, եւ ուր ուրեմն օրաձգէ եւ թողու յանորոշ վիճակի:

Ընդ այսպիսի հետեւանս խոտուեալ Տ. Մատթէոս Կաթողիկոսի եւ կուսակցացն՝ զրգոնն զգոհութիւն ժողովրդականն ընդ դէմ Գէորգայ, հնարեալ զստապատիր տարաձայնութիւնս, միանգամայն փութայր այլեւս Տ. Մատթէոս Կաթողիկոս մեկնել աստի ի Կ. Պօլսոյ եւ երթալ ի Ս. Էջմիածին՝ թողեալ զորոմս խռովութեանց:

Հակառակորդք յեղաշրջեալ զիմաստս առաջարկութեան եւ վարագործեալ խարդաւանօք զիսկական նպատակ եւ զջանսն, առ ի զրգոնել զՀայս, տարաձայնեն տակաւ առ տակաւ, իբր զի Գէորգ Արքեպս. Պատրիարք եւ զօրապետ Միքայէլ Դանիէլեան Լօռու - ռաջարկութիւն միաբանութեան ընդ յունական - ռուսական եկեղեցոյ, եւ այսպէս շարժեն զգայթակղութիւնս սկսեալ ի 1858 թուականէ եւ հասուցանեն զարձագանս ստապատիր տարաձայնութեանցն մինչեւ յօտարս եւ ի հեռաւորս: Զորպիսի գայթակղութիւնս արծարծէին մերթ հակառակորդք Գէորգայ մինչեւ ցամա 1870 առթիւ կաթողիկոսական ընտրութեան ի 1864-5 ամս, եւ ի պատճառս այլոց խնդրոց:

Օրինակեմք ասդէն զերկուս յօդուածս ի Մասեաց Աղաւնոյ հրատարակելոյ ի Թէոդոսիա յապացուցութիւն բանից մերոց եւ ի յանդիմանութիւն անխիղճ հակառակորդաց:

Վերնագիրն առաջնոյ յօդուածոյ է այս. Լօռու Մէլիֆեանց գօրավարին նամակը.

«Բաջ եւ անուանի Հայկազն զօրապետը Միքայէլ Տարիէլեան Լոռու-Մէլիքեանց (որ եւ Լորիս-Մէլիքով) գեղեցիկ եւ զօրաւոր պատասխանով մը հերքեր է Օղեսայի ռուս լրագրոյն՝ իրեն այս «տարի գէպի Պօլիս ըրած ճանապարհորդութեանը համար տուած

«գոհակական լուրերը: Արդէն Մասիսը Պօլսոյ անդդիական լրագրի «տուած յեղակարծ տեղեկութիւններուն անհիմն լինելը ցուցուցեր էր, մեր Ծիածանն ալ իր ռուսերէն մասին մէջ Օղեսայի լրագրոյն «այս կողմանէ ըրած սխալները քանի մը խօսքով ուղղեր էր, բայց «մեծ ուրախութիւն է մեզի տեսնելը որ քաջ զօրապետը ինքնին պար- «ղեր է ճշմարտութիւնը ի յանդիմանութիւն խռովասէր կամ չարա- «միտ հակառակորդաց: Դիտմամբ կը բանեցնեմք հոս խռովասէր բա- «ռը, վասն զի յայտնի կը տեսնեմք որ այն անդդիական լրագիրը եւ «Օղեսայի թղթակիցը Աղգին մէջ նոր խռովութիւն եւ անհիմն կաս- «կածներ սերմանելու մտքով կը հրատարակեն այսպիսի լուրերը: Օ- «րինակի համար, Հայոց եւ Յունաց Պատրիարքները քրիստոնէական «քաղաքավարութեամբ իրարու հետ յանկարծ կը տեսնուին, - իսկոյն «պատրաստ են պապականն ու բողոքականը Հայուն ահանջէն վար «ըսելու, ոմանք նաեւ իրենց լրագրացը մէջ հրատարակելու, թէ Յու- «նաց միտքը Հայերը յոյն դարձնելն է...: Բայց փա՞ռք Աստծոյ որ «Հայն ալ խելք ունի, եւ Զմիւռնիոյ Արշալոյսին պէս ու Պօլսոյ Մա- «սիսին պէս լրագիրները, եւս եւ մանաւանդ ջատագովներն ալ պա- «կաս չեն, որ կարող են իրենց Աղգին պատիւը արժանաւորապէս «պահպանել ու պաշտպանել: Լոռու Մէլիքեանց զօրավարին նամակը «ասա միայն անոր համար կը թարգմանեմք ու կը հրատարակեմք «հոս որ մեր ազգութեան թշնամիներն եւս, որ ռուսերէն բնագիրը «չեն հասկնար, կարդան ու խրատուին:

« Պարոն. - Զեր հրատարակած Օղեսայի լրագրոյն 46 թուահա- « մարին մէջ Պօլսոյ թղթակցէդ նամակէն առնուած լուր մը կարդա- « ցի Մելիսով ըսուած զօրավարի մը վրայ: Եւ որովհետեւ Կովկա- « սու երկիրը Մելիսով զօրավար չկայ, իսկ ի Պօլիս այն ատենները « ես կայի Լորիս-Մելիֆովս, անոր համար տեղեկութիւնը իմ վրաս « կ'առնում:

« Աչքիս չէի ուղեր հաւատալ՝ երբ կարդացի այն թուահամարին « մէջ որ իբր թէ իմ Տաճկաստան երթալուս նպատակն է եղեր եր- « կու եկեղեցեաց մէջ միաբանութիւն ընել... Յետոյ, առաջին լուրը « փոխելով, եւ իբրեւ անոր սխալը շտկելու մտքով, ձեր լրագրոյն « 52 թուահամարին մէջ տպուած է թէ ես կաշխատեմ եղեր էջմիա- « ծընի եւ վանայ Կաթողիկոսութիւնները միաւորել, այնպէս որ « առաջինին տրուի բոլոր Հայոց ազգին վրայ հոգեւորական իշխա- « նութիւնը, իսկ երկրորդին բոլոր աշխարհական իշխանութիւնը: - « Շատ այլանդակ մտածութիւն. մի՞թէ կարելի բան է որ օտար տէ- « բութեան հպատակ մարդ մը ուրիշ թագաւորութեան տակ եղած « պատրիարքութեան մը աշխարհական գործերուն խառնուի »:

« Իմ սիրտս ամենեւին չցաւիր այսպիսի լուրերու վրայ, վասն
« զի խելացի մարդը չհաւտար անոնց, եւ դիտէ թէ անոնք ամենեւին
« չեն յարմարիր՝ ոչ իմ վիճակիս, եւ ոչ ունեցած ջերմեռանդութեա-
« նըս այն դաւանութեան, յորում ծնած եմ, բայց այս անհիմն լուրերը
« անտարակոյս իմ հաւատակից եղբարցս սրտին մէջ զանազան կաս-
« կածներ պիտի ձգեն՝ թէ հոս Ռուսաստան եւ թէ Տաճկաստան:
« Հրամանքդ լաւ պէտք է հասկնաս, պարոն խմբագիր, թէ ես ամե-
« նեւն յօժարութիւն չունիմ որ իմ անուանովս եւ ոչ ամենափոքր բա-
« րոյական անհանգստութիւն մը պատճառէ իմ հաւատակիցներուն՝
« ձեր թղթակցին անխոհեմութիւնը, եւ ահա անոր համար գրիչը
« կառնեմ որ եղածը ճշմարտութեամբ պատմեմ ու անհիմն մեկնա-
« բարանութիւնները հերքեմ:»

« Անցած տարի՝ ես իրրեւ լուսաւորչական հայ՝ յուղարկեցայ
« Կոստանդնուպօլիս ընդ առաջ եւ յուղեկցութիւն ի Կովկաս նոր-
« ընտիր կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց Մատթէոսի, որով մեր տէ-
« րութիւնը փափաքեցաւ պատիւ ընել Վեհափառ Հայրապետին աս-
« տիճանին եւ Աղգիս Հայոց. իսկ այս տարի դնացի հոն՝ մեր երկրէն
« փոխադրուող Չերքէզներուն գործերը կարգի դնելու համար, եւ ոչ
« թէ եկեղեցական ո՛րեւիցէ խնդրոյ վրայ խօսելու մտքով:»

« Ահա այսչափ բան միայն կրնար եւ պարտական էր ըսել ձեր
« թղթակիցը իմ Պօլիս երթալուս վրայ: Չեմ ուզեր քննութեան ել-
« նել թէ ինչ աղբիւրներէ կառնու նա ձեզի տւած տեղեկութիւնները,
« արդեօք Տաճկաստանի այլալեզու շուկաներէն թէ հոն տպուող
« օտարազգի լրագիրներէն, որ վաղուց ծանօթ են մեզի իրենց ան-
« ճոռնի սուտերովը եւ մեր կողմերուն վրայ ունեցած կատարեալ
« տգիտութեամբը: Ինչ եւ իցէ, կը խնդրեմ պարոն՝ որ այս լուրերուն
« ստոյգ միտքը դուրս հանես եւ այս նամակս լրագրոյդ մէջ հրա-
« տարակես: Մնամ... եւ այլն:

Միքայէլ Լուու - Մելիքեանց»

(1860, Յունիս 14, Մասեաց Աղաւնի, երես 120)

Դարձեալ ի նորին հանդիսի, ընդ վերնագրովս Փարիզ լրագրին տեղեկութիւնները:

« Փարիզ անուանով լրագիրը իւր անբաղաճաճ եւ անդգոյշ
« ոճոյն պատճառաւ չկարենալով կանոնաւոր կերպով մտնել Ռու-
« սաստան, անոր քանի մը յօդուածներուն օրինակները ատեն ատեն
« կհասնին մեր ձեռքը, եւ օրէ օր աւելի յայտնի կընեն մեզի անոր
« խելճ խմբագրութեանը պէս՝ թղթակիցներուն ու խմբագիրներուն
« ալ խղճալի մարդիկ լինելը: Խղճալի կըսեմք՝ նոցա ցուցուցած

« միամտութեանն ու տգիտութեանը համար, իսկ եթէ չարամտու-
« թեամբ է գրածնին, ինչպէս որ բաւական տեղի կայ կասկածելու,
« պէտք է ըսեմք նաեւ ատելի եւ զգուշալի...»

« Մենք ուղեւով փոքր ինչ պատիւ ընել լրագրին, եւ հերքել ա-
« նոր թղթակցութիւններուն անհիմն ու անպատկառ զրուցուածքը,
« որով կպնդեն որ իբր թէ հայագգի զօրավար մը եւ քանի մը ազ-
« գադաւ (լրագրին տուած յիշոցքն է) ամիրաներ ու եկեղեցական-
« ներ՝ միտք ու ջանք ունեցեր են մօտ տարիներս՝ Հայոց եւ Յու-
« նաց եկեղեցիները միացնելու, կըսեմք թէ այն դիտաւորութիւնը
« կամ ջանքը սոսկ եղջերուաբաղ կամ խրտուիլակ մըն է՝ մեր բա-
« րեմիտ ժողովուրդները չփօթելու մտքով՝ քանի մը չարամիտներէ
« հնարուած, ու Փարիզ անուանեալ լրագրին մէջ միամտութեամբ
« կամ չարութեամբ հրատարակուած:»

« Բայց որովհետեւ այս խօսքն ալ կըսէ լրագիրը յանդգնաբար,
« - այսինքն «Երկու տողին մեծարան սնոտեաց բարբառով» հեղի-
« նակին ոճովը, թերեւս եւ բերնովը, թէ «Եթէ նորէն տարածեն
« այդ սուտ խօսքերը թէ բնաւ Յունաց եկեղեցւոյն հետ միաւորու-
« քեան խօսք չէ եղած, այն ժամանակ ինքը Վեհ. Ս. Կաթողիկո-
« սը պիտի ստիպի չըջարեալական հանել ու եղելութիւնը մի ըստ
« միովէ պատմել», ահա մեք ստուգիւ գիտնալով որ Վեհափառ Կա-
« թողիկոսին անունը այս բանին մէջ զուր տեղը եւ յանդգնաբար
« մէջ բերուած է, - ահա մեք՝ կըսեմք եւ կը կրկնեմք թէ ԲՆԱԽ
« ՅՈՒՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ ՀԵՏ ՄԻԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ԽՕՍԳ ԶԷ ԵՂԱՅ:
« Տեսնենք թէ երբ պիտի հրատարակէ անուանեալ Փարիզը այն
« չըջարեալականը զոր ինքը կըսէ թէ Վեհափառ Կաթողիկոսը հա-
« նելու պիտի ստիպի (չգիտեմք յուսմէ):»

« Արդեօք բարեսէր ընթերցողք աւելի իրաւունք չունի՞ն յուսա-
« լու որ Սրբազան Կաթողիկոսը այդպիսի լիրբ եւ խռովարար լրա-
« գրաց դէմ կամենայ հանել վաղ կամ անազան իրեն պատկառե-
« լի չըջարեալականը:»

« Այսպիսի լրագրաց մէկն է ահա նաեւ Պօլսոյ Մեդու անուանեալ
« անոճ եւ չարաթոյն հանդէսը, որ - ինչպէս այդ օրերը ստուգե-
« ցինք - երդում ըրեր է եղէր որ ազատութեամբ (այսինքն լրբու-
« թեամբ) գիր անցընէ ու հրատարակէ, առանց բնաւ քննելու, ո՛ր-
« եւիցէ չարախօսութիւն եւ զրպարտութիւն, մանաւանդ թէ ընդ
« դէմ եկեղեցականաց Աղգիս առհասարակ՝ հեռաւորաց եւ մերձա-
« ւորաց, կենդանեաց եւ ննջեցելոց:»

(Մասեաց Աղաւնի, Թէոդոսիա, 1861, Մայիս 10, երես 120).

Այսպէս ուրեմն ոչ դադարէին հակառակորդք անբարեմիտք յար-

ծարձելոյ զղրպարտութիւնս այսպիսիս համաձայն նպատակաց իւրեանց՝ քմահաճոյցից եւ շահուցն յորժամ դառնէին դառիթս կամ պէտքս ունէին, զոր ոչ մոռանային փորձել մանաւանդ եւ յաւէտ ընդ դէմ Գէորգայ, որպէս փորձեցին անբարեմիտք առթիւ կաթուղիկոսական ընտրութեան յամսն Տեառն 1844-1866:

Վասն որոյ առիթ պատեհ եղեւ եւ բարեւոք արար, զի Տ. Գէորգ Ս. Արքեպիսկոպոս երբեմն Պատրիարք բողոք կալաւ առ Տ. Պօղոս Արքեպիսկոպոս: Պատրիարք եւ եթող զհատուած ինչ պատմական եւ կարեւորագոյն, որպէս տեսցի ի պատճենէ բողոքագրոյն զոր ամփոփեմք աստանօք ի տեղեկութիւն ապագայից եւ ի դուզնաքեայ բացատրութիւն երկուց յօդուածոցդ եւ տարածանութեանց:

« Առ Ամենապատիւ Ս. Պատրիարք, առ Աստուածասէր գերանդամս Խառն ժողովոյ եւ առ Ազգ. Երեսփոխան յարգելիս »:

« Ամենապատիւ Սրբազան Եղբայր ի Քրիստոս: Տ. Պօղոս Արքեպիսկոպոս, Պատրիարք Հայոց Կոստանդնուպոլսոյ

« Որ ի հոգեւոր ծառայութիւն Ազգին ուխտէ զանձն առաջի Աստուծոյ, նուիրական պարտաւորութիւն է նմին ըստ անստերիւր ճշմարտութեան եւ ուղղափառ դաւանութեան Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցւոյ ծառայել սիրով յօգուտ Ազգին ըստ հոգւոյ եւ ըստ մարմնոյ, եւ համբերել տանել մանաւանդ հալածանաց եւ նախատանաց՝ որպէս արժանն է ծառայի եւ աշակերտի Քրիստոսի: Ուստի եւ մեք ջան ի դործ արկեալ յամենայն ըստ այսմ կատարել զպարտաւորութիւնս մեր զայս զմեծ՝ յիրաւի համբերել համբերէաք առանց վրէժխնդրութեան եւ ռիսակալութեան, որ ինչ նախադէպ եւ անուանարկ քարածգութիւնք զմէնջ լինէին երբեմն յոմանց, մինչեւ անգամ պատասխանել արժանի առնել չարութեան լով՝ ներողամիտ իսկ լինէաք այնպիսեացն »:

« Եւ թէպէտ ի 104 թիւն Մանգուլէի ի դէպ եղեւ մեզ ի շարս եօթն ընտրելի եպիսկոպոսաց ընթեռնուլ անպատեհս եւ զմէնջ, զուցէ առաւելագոյն քան զայլոցն, սակայն ոչ փոյթ արարաք, զի զբաղեալ զուրով ի շինութեան զպրօցիս եւ սրբոյ եկեղեցւոյս եւ ալլոց ազգային բաղմախօսն դործոց հրկիզեալ ժողովրդեանս (Պրուսայոյ)՝ չունէաք երբեք ժամանակ եւ միջոց ունին մատուցանել այնպիսի աղճատարանութեանց: Եւ թէ զինչ ինչ գրեալ է իցէ զմէնջ Ծիլն Աւարայրի՝ չկարացաք իմանալ զայնս առ ի չգոյն յիշեալ օրագրին ի քաղաքս »:

« Բայց քանզի անստորագիր քննիչն այն հանդամանաց եպիսկոպոսաց յայտնագոյնս բացատրեալ է գնոյն բան «Աւարայրի Ծիլն» ի 129 թիւն «Մանգուլէի», վասն որոյ ի տեսանել մեր զայն

« եւ յընթեռնուլ՝ վերաւորեցաք յոյժ, ոչ առ այլ միտս՝ որպէս թէ « վերականգնեալ զառաք ի յուսոյ եւ այլն, այլ զի եպիսկոպոսական սուրբ « կարգն լեալ էր խաղալիկ ի ձեռս այնպիսեաց, որ ազգասիրական « գիմակաւ յանդգնէին զպարտել յանիրաւի զպաշտօնեայս Տեառն « մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որոյ իբրեւ անարժան սպասաւոր փուլ « թացայ յայս նուազ բողոքել առ Սրբազնութիւն ձեր եւ առ արդա- « ռադատ անդամս Խառն ժողովոյ Զերդ միջոցաւ, որպէս զի որով « եղանակաւ եթէ արժան իցէ՝ բարեհաճեալք քննելով զբանս զըր- « պարտութեանց ի վեր ածել զճշմարտութիւնս »:

« Զնոյն բան բացատրութեան զպարտչին այնորիկ անշուշտ ըն- « թեցեալ է եւ ձերդ Սրբազնութիւն, որով ընդհանուր աշխարհի « յայտ առնէր զմէնջ լինել անհաւատարիմ Սրբոյ Եկեղեցւոյ եւ Ազ- « գին, որպէս թէ առ պատրիարքութեամբ մերով միացեալ իցեմք « ընդ ժէնէրալ Մէլլիքովն առնել փոփոխութիւն ինչ ի ճշմարիտ դա- « ւանութիւնս մեր եւ այլն, եւ այլն, բայց այս բան՝ զոր անստ- « անութիւնս մեր եւ այլն, «Ծիլն Աւարայրի» խօսի՝ սուտ է բո- « ռազիր նամակն ի բերանոյ «Ծիլն Աւարայրի» խօսի՝ սուտ է բո- « լորովին եւ անիրաւ զպարտութիւն: Այդպիսի առաջարկութեանս « ինքիւր ոչ երբեք եղեալ է, այլ այն ի կողմանէ Ազգայնոց առ մեզ « առ պատրիարքական գիւղան մատուցաւ խորհրդով եւ դիտութեամբ « հանգուցեալ Ս. Կաթուղիկոսին, զոր եւ մեք առաջի եղաք յայն- « ժամ անդամոց Հոգեւոր եւ Գերագոյն ժողովոց ի քննութիւն, եւ « այն իսկ գիտականութեամբ, մինչեւ առիթ լինելոյ ընդ աղամբ « հայելոյ ի մեզ Հանգուցելոյն: Խորհուրդ ի մէջ ասեալ կրկին ժո- « ղովոցն Յանձնաժողով իմն հաստատեցին, յորում յետ ի սրբագը- « րութեան ածելոյ գնոյն տետրն առաջարկութեան իբրեւ ներկայա- « ցուցին մեզ՝ բաղում ինչ եւ մեք՝ յապաւեցաք անտի: Ապա յընդու- « նել եւ ի ստորագրել յիշեալ կրկին ժողովոյ՝ մեք իսկ ստորագը- « րեցաք ի հաստատութիւն: Ահա, այս է զորմէ ծածուկ դաշնագը- « րութիւն ասէ լինել: Զի որ ինչ ազգային ժողովով քննեալ, սրբա- « զըրեալ եւ ստորագրեալ է, զիա՞րդ կարէ ծածուկ դաշնագրութիւն « կոչել: Ուրեմն սուտ է այս բան, եւ բոլորովին զպարտութիւն: « Նա զի ի տետրն յայն չերեւէին երբեք հետք կամ նշմարանք ան- « դամ կրօնափոխութեան: Բայց եթէ ի թիւր մեկնութիւնս զառա- « ծանիցի ոք՝ չունիմք ինչ ասել առ այն, զի եթէ ոչ թիւր մեկնէին « եւ բանք Սրբոյ Աւետարանին, չերեւէին երբեք զանազան աղանդա- « ւորք ի միջի »:

« Ապաքէն վիպիսցեն ստութեան Աւարայրի Ծիլին եւ հետեւո- « զաց բանի նորա անդամք հոգեւորական եւ Գերագոյն ժողովոց « այնք ժամանակի, յորոց եթէ ոմանք կնքեցին զմահկանացու ըն-

« Թացս կենաց իւրեանց, այլ բարերարդարար բաղումք վայելեն ի
« կենդանութեան, զորոց անուանս չէ հարկ դրել մի առ մի, ըստ
« որում ներկայացուցէ զայնս արձանադրութիւնս պատրիարքական
« դիւանին»:

« Եւ յերաւի ասելով, զարձեալ անվայել համարէաք մեզ, նա-
« մանաւանդ զայսու միջոցաւ զրել ձեզ զայսմ ամենայնէ, որպէս զի
« մի՛ կարծիս զմէնջ տայցեմք, իբր առ վրիպելոյ յուսոյն մերոյ մը-
« տարերեալ ի բողոքս յայս, ոչ ինչ փոյթ է մեզ եւ չկարէ գէթ եւ
« դուզնաքեայ ցաւ իմն պատճառել, զի ոչ բնաւ թեկն ածեմք զա-
« ւազութեանց եւ զիշխանութեանց, այլ վասն յանրաւի անուա-
« նարկութեանս պարտաւորիմք բողոքել: Առ իմէ՞ ալքքան զրպար-
« տութիւն զմէնջ, ո՞չ ապաքէն առ նախանձու եւ չարամտութեան.
« ա՞յս իցէ վարձ հաւատարիմ ծառայութեանս մերոյ զոր ծառայե-
« ցաք Ս. Եկեղեցւոյ եւ Ազգին իմոյ սիրայնոյ, եւ ընդէ՞ր լիցի
« զծառայութիւն մեր համարել մատնութիւն, զհարազատութիւն մեր
« զրել անհարազատութիւն, եւ այսպէս նշաւակ առնել զանուն մեր
« ընդ ամենայն աշխարհ: Քա՛ւ՛ ասել զանձնէս կատարեալ ըստ ա-
« մենայն մասին, զի չէ ի մեզ ողի հրեշտակաց, այլ յամենայնի
« գուն գործեցաք եւ գործեմ ըստ մերովսանն աշխարհս գնալ, որպէս
« արժանն է հաւատարիմ պաշտօնէի Ս. Եկեղեցւոյ Քրիստոսի, բայց
« այս յանհարաւ խոցեալ եւ կարեւիւր վշտացուցեալ զսիրտ մեր
« եւ հոգի՝ տրտմեցաք յոյժ յոյժ, զոր չէ դրժիւ նկարագրել ըստ ար-
« ժանոյն աստանօր»:

« Արդ ոչ կամելով անստորագիր նամակադրողին եւ «Աւարայ-
« րի Ծիլ»-ին զրպարտութեանց ի ձեռն այլոց օրագրաց առնել պա-
« տասխանի, ահա իբրեւ Եպիսկոպոս Ազգին բողոքեմ սրբադնութեան
« ձերում, որ ունեքդ այսօր զպատիւ Պատրիարքական Իշխանութեան
« Հայոց Հպատակելոց Օսմանեան մեծագոր Տէրութեանս, եւ ընդ
« ձեզ՝ Մեծ. անդամոց Երեսփ. Ժողովոյն, զի խառն Ժողովով եւ
« կամ յատուկ Յանձնաժողովի ի քննութեան առեալ զբանս
« յիշեալ զրպարտացն, չնորհ արասջիք ի վեր հանել զճշմարտու-
« թիւն եւ զարդարութիւն: Զի եթէ իրաւացի իցեն բանք Ծիլին եւ
« արբանեկաց դորա՝ ես ինքնին ամենայն դուրսութեամբ զտայց չը-
« նորհազարդ ջանից նոցա, զի ջանան հրապարակաւ ծանուցանել
« զվնասակարս Սրբոյ Եկեղեցւոյ եւ Ազգին: Ապա թէ ոչ՝ քերեսցի
« այս աղտ ի մէնջ հրապարակաւ եւ պաշտօնական կերպիւ, եւ
« յայտնի եղիցի զի նոքին ինքեանք զրպարտիչն են մատնիչ Ազգին,
« խանգարիչք Սրբոյ Եկեղեցւոյ օրինացն, որ առ սէր անձնական
« օգտի իւրեանց ոչ՞խղճեն բնաւ խաղալիկ առնել ի ձեռս իւրեանց
« զեկեղեցին եւ զեկեղեցականս, մինչեւ զսուրբ հաւատս անդամ»:

« Ի սէր Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի դարձեալ խնդրելով
« ի Զերդ Սրբադնութենէ եւ ի մեծապատիւ անդամոց Խառն եւ Ե-
« րեսփ. Ժողովոց զատ առնել ընդ մեզ եւ ընդ զրպարտիչս մեր, մը-
« նամք Սրբոյ Եկեղեցւոյ պայծառութեան յաւէտ ջանախնդիր, յա-
« ռաջադիմութեան Ազգիս հոգեւենջ խանդակաթ, եւ երջանիկ բա-
« րեմասնութեանց Սրբադնութեան Զերոյ ցանկացող եւ աղօթարար
« նախկին Պ. Կ. Պօլսոյ

Գէորգ Արքեպիսկոպոս Պրուսայոյ»:

1866 Յուլիս 30, ի Պրուսա.

Հակառակ այսմ խնդրոյ Տ. Գէորգայ Եպիս. ոչ կարգեաց Պատ-
րիարքարան զքննութիւն եւ ոչ հրատարակեաց զհերքումնս պաշտօնա-
կան, դուցէ ոչ դատել ի պատրիարքական դիւանատան զարձանա-
դրութիւն եւ զծրագիր առաջարկութեան, որպէս եւ մեք հետազօ-
տեցաք բազմօք առ ի առնուլ զպատճէնն, եւ ոչ դտաք, մանաւանդ
ընկալաք զպաշտօնական պատասխանիս, զի անհետացեալ են համօ-
րէն ամենայն արձանադրութիւնք եւ դիւանական դործք Պատրիար-
քարանի եղեալքն նախքան զհաստատութիւն Ազգ. Սահմանադրու-
թեան, թէպէտ կասկածիմք մեք եւ ընդ պահպանութեանս կարեւոր
դործոց եւ արձանադրութեանց՝ թղթոց եւ որոշմանց եւ այլոց եւ
այլոց ձեռագիր մնացելոց յաւուրս Սահմանադրական վարչութեան,
եւ ունեմք զապացոյցս:

Արդ գտեալ ի մէջ թղթոց Հոգելոյս Հայրապետի Տ. Գէորգայ
Դ. զպատճէն առաջարկութեան ըստ կրճատեալ ծրագրի, բաւական
համարեմք զոր զրեցաք, եւ յաւելումք աստ զոր գտաք.

Ահաւասիկ:

« Սրբազան Մատթէոս Ա. Կաթողիկոսի Հրաւիրակ եկած Մա-
« կար Եպս. եւ Մկրտիչ վարդապետ (Բարսեղեան) Միաբանի Ս. Էջ-
« միածնի եւ ձենեալ մայիօր Միքայէլ Լօռու Մեկիքեան Հայկա-
« ղուն զօրապետն Կովկասու բանակին ուսաց եւ իւր թիկնապահ
« հազարապետ Միքայէլ Միտնսարեան, եւ խորհրդական Ղորչադօֆ
« առնեալովին, որք 1859 Ապրիլ 20ին խրկւած էին ի կողմանէ
« Աղեքսանդր Բ. Կայսեր, եւ ի կողմանէ Պարեանադլաքի (Պարեա-
« թինսքի) ընդհանուր կուսակալին Կովկասու, յայնժամ Ազգայինքս
« որ ի Կոստանդնուպօլիս միաբանեալ Ազգային Ժողովով խորհեալ
« պատշաճ համարեցաւ (ն) խնդիր եւ յայտարարութիւն մի առաքել
« ի Ս. Սինօդն որ ի Մայր Աթոռն Ս. Էջմիածին: Եւ 1859 Մայիս
« 11ին գրեցաւ ըստ ներքոյ գրեալ օրինակին, եւ Մայիս 15 յանձնե-
« ցաւ Լօռու Մեկիքեան զօրապետին, որպէս զի անկորուստ մատուս-
« ցէ Սինօդին, եւ զպատշաճն ըստ իւրումն խոհականութեանն տնօ-

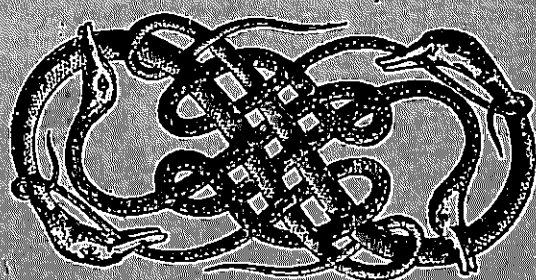
« Բրնեսցէ յօղուտ Սր. Եկեղեցւոյ եւ Աղգին Համայն : Ահա օրինակն :
 « Խնդիր եւ առաջարկութիւն ի դիմաց Հոգեւորականաց եւ Ժո-
 « ղովրդականաց բնակելոցս ի Տաճկաստան առ Սր. Սինօզն Արա-
 « բատեան Մայր Աթոռոյ Սր. Էջմիածնի, որպէս զի յարաբերութիւն
 « մեր ընդ Սրբոյ Աթոռոյն որ առ ժամանակ մի դադարեալ էր (ի
 « 1827է ց1842-6. Վ.Ե.Մ.) սկիզբն առցէ ի շարունակել անընդմէջ
 « եւ սիրտանու (°°), որպէս եւ էրն կանխաւ :
 « Ա. - Ընտրութիւն Կաթողիկոս Հայրապետի Հայոց, յորժամ պա-
 « րապետէ Աթոռն, լինիցի ըստ Սահմանադրութեանն որ հաստատե-
 « ցաւ առ Հայրապետութեամբ Տ. Տ. Յովհաննու Կարբեցւոյ (1834-
 « 6. Վ.Ե.Մ.) :
 « Բ. - Սրբազան Սինօզն Սր. Էջմիածնի ունիցէ զերկոտասան Ան-
 « դամս, որոց վեցն իցէ ի Ռուսաստանէ՝ ներկայացուցանել զուխտ
 « Հայ Եկեղեցւոյ Ռուսաստանի : Զորս ի Տաճկաստանէ՝ ներկայա-
 « ցուցանել զուխտ Հայ Եկեղեցւոյ եղելոյ ի նմա : Մի՛ ի Պարսկաս-
 « տանէ : Եւ միւս եւս ի դաղթելոց Աղգայնոց յարեւմուտս ի Մօլտո-
 « վալաքիա, ի Սուլայա եւ յայլուր, ուր գտանիցին ի լուսաւորչա-
 « կրօն Աղգայնոց :
 « Գ. - Սրբազան Կաթողիկոսն Սրբոյ Էջմիածնի, առաքեսցէ
 « զարժանաւոր եկեղեցական ոք ի Կոստանդնուպօլիս՝ փոխանորդ
 « Արարատեան Մայր Աթոռոյ՝ լինել օգնական հոգեւորական կա-
 « ռավարութեան Աղգայնոց ի Տաճկաստան, եւ Անդամ Հոգե-
 «ւոր Ժողովոցն Կոստանդնուպօլսոյ, եւ յօդակապ սիրոյ եւ
 « միջնորդ յարաբերութեանց ընդ Կաթողիկոսական Մայր Աթոռն
 « Սրբոյ Էջմիածնի, եւ ընդ Պատրիարքական Աթոռն Կ. Պօլսոյ : Խոր-
 « չեալ ի յուղմանց անհամաձայնութեանց ընդ քաղաքական եւ ընդ
 « եկեղեցական իշխանութիւնս եւ ցորչափ է ի փոխանորդութեան
 « Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի ի Կոստանդնուպօլիս, անհնարին
 « լինիցի ի նմին պաշտամանէ իւրմէ բարձրանալ ի Պատրիարքութիւն
 « Պօլսոյ, բայց եթէ յետ ելիցն ի փոխանորդութենէ եւ երթալ դա-
 « դարելոյ իւրոյ ի Մայր Աթոռն դամս երիս, այնուհետեւ մարթ է
 « Աղգին ընտրել եւ կարգել զնա Պատրիարք Կ. Պօլսոյ :
 « Դ. - Իշխան է Սրբազան Կաթողիկոսն գումարել Աղգային
 « Ընդհանուր Ժողով՝ վասն վերանորոգութեանց օրինաց եւ կանոն-
 « նաց եւ աւանդութեանց սահմանելոց ի նախնի սրբոց հարց եւ
 « Ժողովոց :
 « Ե. - Գերագոյն իշխան է ի Հայաստանեայց Եկեղեցւոջ՝ ի դատել
 « զանհնադանդս եւ զմոլորեալսն եւ զայնոսիկ՝ որք զանցանեն դո-
 « րինօք, եւ զյամատեալս ի մօլորութեան եւ զոր ոչ անսան օրինա-
 «ւոր Եպիսկոպոսի իւրեանց՝ եւ վճռոյ հոգեւորական Ժողովոյն :

Բաժանորդ կարելի է գրել հետեւեալ տեղերը .-

- Ֆրանսա՝ Լ. Գեւորեան, 17, Rue Damesme, Paris.
 Ն. Կակոսեան, 49, Rue Nationale, Marseille.
 Յունաստան՝ «Նոր Օր», 20-A, Rue Vouli, Athènes.
 Կիպրոս՝ Յ. Մահտեսեան, Arasta St. No. 1, Nicosia.
 Բուլղարիա՝ Յ. Տէվէճեան, 82, Bld. Hristo Boteve, Sofia.
 Ռումանիա՝ Ե. Սարգսեան,
 Typ "Astoria", 14, Str. Pictor Lichian, Bucarest.
 Եգիպտոս՝ Գ. Միխիթարեան, խմբագր. «Յուսարեր»-ի,
 B. P. 868, Le Caire.
 Եթովպիա՝ Յ. Գ. Պուրսաւեան, Hirna.
 Պաղեստին, վահան Կէտիկեան, Haret-el-Nasara. Jerusalem.
 Սիրիա՝ Յ. Սիմոնի, B. P. 208, Alep.
 ,, Հ. Ապահեան, B. P. 870, Beyrouth.
 ,, Ս. Պոյաճեան, B. P. 321, Damas.
 Իրաք՝ Մ. Սօսեան, South Gate Badaveen, 27-1, Bagdad.
 Պարսկաստան՝ Խ. Մելքումեան, Թաւրիզ :
 ,, Ա. Յակոբեան (Խուզիստանի ընդհ. գործակալ),
 Արադան, P. O. Box 22.
 ,, Վ. Յովհաննիսեան, Թեհրան,
 Teint. "Havar", Khiabane Nadery, Tehéran.
 Հիւս. Ամերիկայի ընդհ. գործակալ՝ Յ. Կոբոյեան,
 H. Gopoian, 359 W. 28th St. New York, N. Y., (U. S. A.).
 Հարաւ. Ամերիկա՝ Եղ. Խաչերեան, Canning 1245, Buenos-Aires

ՆՈՐ ՏԱՐԻԱՅ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

- Ամերիկա, Բրիտ. Կայսրութիւն, Եգիպտոս, Իտալիա՝
 տարեկան 70 ֆրանք
 Ֆրանսա եւ մնացեալ երկիրները, տարեկան՝ 60 ֆրանք
 Ռումանիա, Բուլղարիա, Յունաստան Սիրիա, եւ
 Պարսկաստան՝ ,, 50 ֆրանք
 Հասցէ՝ նամակների, դրամի, յօդածների եւ ուրիշ ամէն
 տեսակ առաքումների համար .-
 S. VRATZIAN — 13, Rue des Platanes, Cité Jardins de Plessis-Robinson (S.)

Imp. ARTISTIQUE, — 42, Rue de la Jonquière, PARIS (17e)